

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets Arbejdsmark 1989

Nationalmuseets Arbejdsmark

1989

Nationalmuseet
Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck

Nationalmuseets Arbejdsmark 1989
Udgivet i samarbejde med Nationalmuseets Venner

Tryk: Poul Kristensen Grafisk Virksomhed
Kongelig Hofleverandør, Herning
Sats: Text Fotosats I/S, Herning
Skrift: Baskerville 10/12
Papir: 115 gram Unomatt fra DFP
Bogbinder: Chr. Hendriksen, Skive
Reproduktion: Creascan, København

Kortene side 145 og 152 er gengivet
med tilladelse fra Kort- og Matrikelstyrelsen

Redaktion: Olaf Olsen
Redaktionssekretær: Bente Gammeltoft
Grafisk tilrettelæggelse: Mia Okkels 100
Engelsk oversættelse: Joan F. Davidson

© Nationalmuseet og
Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, København 1989
ISBN 87-17-06116-4
ISSN 0084-8308
Printed in Denmark 1989

Denne udgave er udsendt til medlemmerne af
Nationalmuseets Venner

Omslagets forside gengiver to kvindefigurer af marmor og hovedet af en tredje. Fra 3. årtusinde f.Kr. Fundet på den lille græske ø Amorgos. Læs mere om figurerne i artiklen side 68-84. Foto Lennart Larsen.

Indhold

- OLAF OLSEN: Rigsantikvarens forord 5
- BODIL BUSK LAURSEN: På vej mod et nyt Nationalmuseum 9
- ROLF GRAAE, JENS JOHANSEN, KARL SØNDERGAARD NIELSEN OG ERIK SKOV:
Møgeltønder kirke 24
- ELISABETH MUNKSGAARD: Sorteper på afveje 42
- ROLF GILBERG: Nogle troldmænd kalder man shamaner 48
- JØRGEN STEEN JENSEN: 1300-tallet – skattefundenes store periode 57
- BODIL BUNDGAARD RASMUSSEN: »Et raat barbarisk Idol« 68
- FLEMMING KAUL: Klekkendehøj og Jordehøj – 5000-årige ingeniørarbejder 85
- JØRGEN JENSEN, JOHN NØRLEM SØRENSEN, FLEMMING RIECK OG MAJ STIEF AISTRUP:
Hjortspringbåden genopstillet 101
- ANNE KROMANN: Røde Kro Teater ved århundredskiftet 115
- JØRGEN HEIN, JOAN HORNBY, SØREN MØLLER OG METTE WESTERGAARD:
Prinsessens lakerede Tårnkammer på Rosenborg 128
- CARSTEN U. LARSEN: Gravhøje på Sjælland 143
- LARS FRIIS: Lyngby Landboskole og Frilandsmuseet 159
- IB VARNILD: Det sande billede 175
- CLAUS MALMROS: Jernaldergrave under mikroskop 191
- LARS HAASTRUP OG BODIL BUNDGAARD RASMUSSEN: Med hilsen fra Brede 201
- Medarbejderfortegnelse 224

Rigsantikvarens forord

Stort vinkar, udført i Athen i begyndelsen af 5. årh. f.Kr. Karret blev foræret til Kong Christian 8. i 1840'erne. Kongens store samling af græske vaser kom i 1851 til Nationalmuseet. I begyndelsen af 1970'erne købte Metropolitan Museum i New York en tilsvarende vase for en million dollars. Hvad den ville koste i dag, tør man næsten ikke tænke på.

I de senere år er der overalt i verden sket en forrygende udvikling i priserne på kunstværker og antikviteter af enhver art, langt mere end den almindelige prisudvikling tilsiger. Når man som museumsmand fra kulissen iagttager prisernes himmelflugt på auktionerne, er det med en følelse af bekymring og afmagt. Det virker, som om prisniveauet har mistet enhver fornuftig mening, og at det hele er ved at køre grassat.

Det er ganske vist længe siden, at det alene var den kunstneriske og kulturhistoriske værdi og sjældenhed, der bestemte priserne på auktionerne, og der har vel altid været et vist element af spekulation i denne handel.

Men vi må erkende, at kunst og antikviteter i dag mere end nogensinde før er blevet til værdipapirer, investeringsobjekter for kapital ejere, der vil sikre deres midler mod udhuling ved inflation, men også bytte for spekulanter, der sætter deres lid til, at priserne vil fortsætte deres hastige flugt mod himlen. Endnu mere ubehageligt er det, at kunstværkerne i mange lande er blevet parkeringsplads for sorte penge, der kan unddrage sig nærgående interesse, når de diskret omsættes i kunst, der gemmes bort for en stund. Også dette tjener til at hæve priserne urimeligt.

På museerne har vi aldrig interesseret os synderligt for vore samlingers pengeværdi.

Det er helt andre værdinormer, der bestemmer vore holdninger til dem. Men vi kan i dag ikke se bort fra, at det på de store museer er milliardformuer, vi forvalter, og denne udvikling har tvunget os til at udbygge sikkerhedsforanstaltningerne på museerne drastisk.

På det seneste er der ydermere opstået en ny alvorlig trussel mod vore samlinger, affødt af de tårnhøje priser på auktionerne. I den offentlige debat omkring museernes vilkår i en sparetid har der rejst sig røster for, at museerne selv kunne bidrage til deres udbygning og modernisering ved at sælge ud af de meget store skatte i deres magasiner, der sjældent eller aldrig kommer det almindelige museums Publikum for øje.

I denne forbindelse er også Nationalmuseet blevet nævnt, endda af politikere der ubetinget vil os det vel. Det er derfor tvingende nødvendigt, at museet helt klart giver udtryk for sit syn på disse tanker.

Vort svar må blive en total afvisning, og jeg behøver ikke mange linier til at forklare hvorfor. Blev forslaget realiseret, ville det nemlig med ét rive grundlaget bort for den allermest centrale del af Nationalmuseets virksomhed: indsamlingen.

Sagen er den, at bortset fra de oldsager, vi selv graver op af jorden eller modtager som danefæ, er så at sige alle vore museumsgenstande kommet til os som gaver, enten fra privatpersoner, som har villet sikre dem for eftertiden ved at forære dem til os, eller fra fonde, som i samme øjemed har bevilget os penge til at købe dem for. Hvis vi gav os til at sælge ud af samlingerne, ville denne tillid være brudt, og de livgivende kilder ville hurtigt tørre ind. At vi derved også ville sætte os ud over de etiske regler for museumsvirksomhed, nævner jeg kun for fuldstændighedens

skyld. Det helt afgørende er, at vi ville svigte vore forpligtelser som nationens store kulturhistoriske museum og gøre os uværdige til at modtage gaver i fremtiden.

Vore store magasiner, som forslagsstillerne har forset sig på, har vigtige funktioner og er helt uundværlige for os. Her henter vi genstande til fornyelse af samlingerne, til særudstillinger og til udlån eller deponering i andre museer. Men først og fremmest er de et enestående instrument for forskningen, der ofte har meget mere brug for det alsidige og varierede materiale i magasinerne end for de pragtstykker og typeeksemplarer, som vi må reservere pladsen i de permanente udstillinger til.

At samle til magasinerne er i virkeligheden svært. Heller ikke her er pladsen ubegrænset, og vi må tit være mere tilbageholdende, end vi egentlig har lyst og tilbøjelighed til. Sporene fra fortidens kassationer skræmmer nemlig. Et eksempel er omtalt i dette bind af Nationalmuseets Arbejdsmark. Jørgen Steen Jensen har skrevet en artikel om 1300-tallets skattefund, som er blevet nyregistreret i forbindelse med en planlagt udgivelse af skattene fra Danmarks middelalder. Dette arbejde er blevet hæmmet af, at de omfattende omsmeltinger og bortbytninger af mønter fra skattene, der var sædvane helt op til slutningen af 1800-årene, har berøvet forskningen et kilde-materiale, som man dengang ikke erkendte betydningen af, men som i dag ville have bidraget væsentligt til forståelsen af møntvæsenet, og dermed af Danmarks økonomiske og politiske historie i middelalderen.

Sådanne fadæser skulle nødtigt begås i dag. Vi samler derfor stadig flittigt til vore magasiner. Og vi beholder dem.

Olaf Olsen

Preface by the State Antiquary

In recent years we have witnessed, throughout the world, a tremendous rise in the prices paid for works of art and for antiquities of all kinds – a rise which is out of all proportion to the rate of inflation in general. If one observes, from behind the scenes, the soaring flight of the prices at auctions, as a museum-man one is filled with a sense of anxiety and powerlessness. It seems as if the price-level has lost all reasonable meaning, and the whole process has run amuck.

The days are certainly long past when it was only artistic and historical value or rarity which determined the prices raised at auctions, and of course there has always been a certain element of speculation in this trade. We must recognize, however, that art and antiquities have today as never before become objects of investment for people of means who want to insure their capital against erosion by inflation; they have also become loot for speculators who pin their faith on prices continuing their dizzy spiral up to the heavens. Still more unpalatable is the fact that in many countries works of art have become a parking-place for “black” money, which can evade unwelcome scrutiny if it is discreetly converted into pieces of art and conveniently stored away for a certain time. This also contributes to the unreasonable level of increase in prices.

In our museums we have never taken a particular interest in the money-value of our collections. It is value-norms of a completely different nature which determine our attitude to them. But today we cannot ignore the fact that in major museums we have in our charge fortunes which are measurable in billions, and this development has compelled us to enlarge drastically the security provisions in museums.

The latest development is that there has now arisen a new and serious threat to our collections, born out of the ceiling-high prices

at auctions. In the public debate concerning the state of museums in this time of economic retrenchment voices have been heard urging that museums could contribute to their own expansion and modernisation by putting up for sale some of the many treasures in their store-rooms which are seldom or never brought out to be viewed by the ordinary museum-going public.

The National Museum of Denmark has also been mentioned in this context, even by politicians who wholeheartedly wish us well. There is therefore an urgent need for the museum to express its own view of this matter with complete clarity.

Our answer must be a total rejection, and a few lines will suffice to explain why. If this idea were carried out it would in fact at a stroke tear away the basis of the most central part of the National Museum’s functions: that of collecting.

Apart from the antiquities we dig up out of the ground or receive as »danefæ« (treasure-trove), more-or-less all our museum objects have been acquired as gifts, either from private individuals who wished to preserve them for posterity by presenting them to us, or from foundations which with the same motive have given us money for the purchase of objects. If we began to sell pieces from the collections this bond of confidence would be broken and the life-giving sources would rapidly dry up. We would in the process also violate the ethical rules which govern museum activities, but I mention this here only for the sake of completeness. The absolutely decisive factor is that we would betray our duties as the nation’s major museum of culture and history, and render ourselves unworthy to receive gifts in the future.

Our large store-rooms, which are the source of provocation to the authors of the proposal, have important functions and are

absolutely invaluable for us. From them we can bring out objects for renewing the displays, for special exhibitions and for lending out or depositing in other museums. But first and foremost they are a unique instrument for research, which often has more use for the comprehensive and varied material in the store-rooms than for the showpieces and typical examples in the permanent displays.

Collecting for the storage depots is actually very difficult. Space is not unlimited there either, and we often have to exercise more restraint than we really want to or judge proper. The consequences of past efforts to discard are in fact alarming. One example is discussed in this volume of "Nationalmuseets Arbejdsmark". Jørgen Steen Jensen has written an article about the treasure-hoards of the 14th

century which have been re-catalogued in connection with the preparation of a publication about the treasure-hoards of medieval Denmark. This work has been impeded because the custom of melting-down or exchanging coins from the hoards, which persisted right up to the end of the 19th century and was practised on a large scale, has robbed the research of source-material which was not recognized as significant at that time, but which today would have contributed substantially to the understanding of the coin-system and thus of Denmark's economic and political history in the Middle Ages.

To repeat such a blunder today would be infinitely regrettable. We therefore go on diligently collecting objects for storage. And we keep them.

Olaf Olsen

På vej mod et nyt Nationalmuseum

Af BODIL BUSK LAURSEN

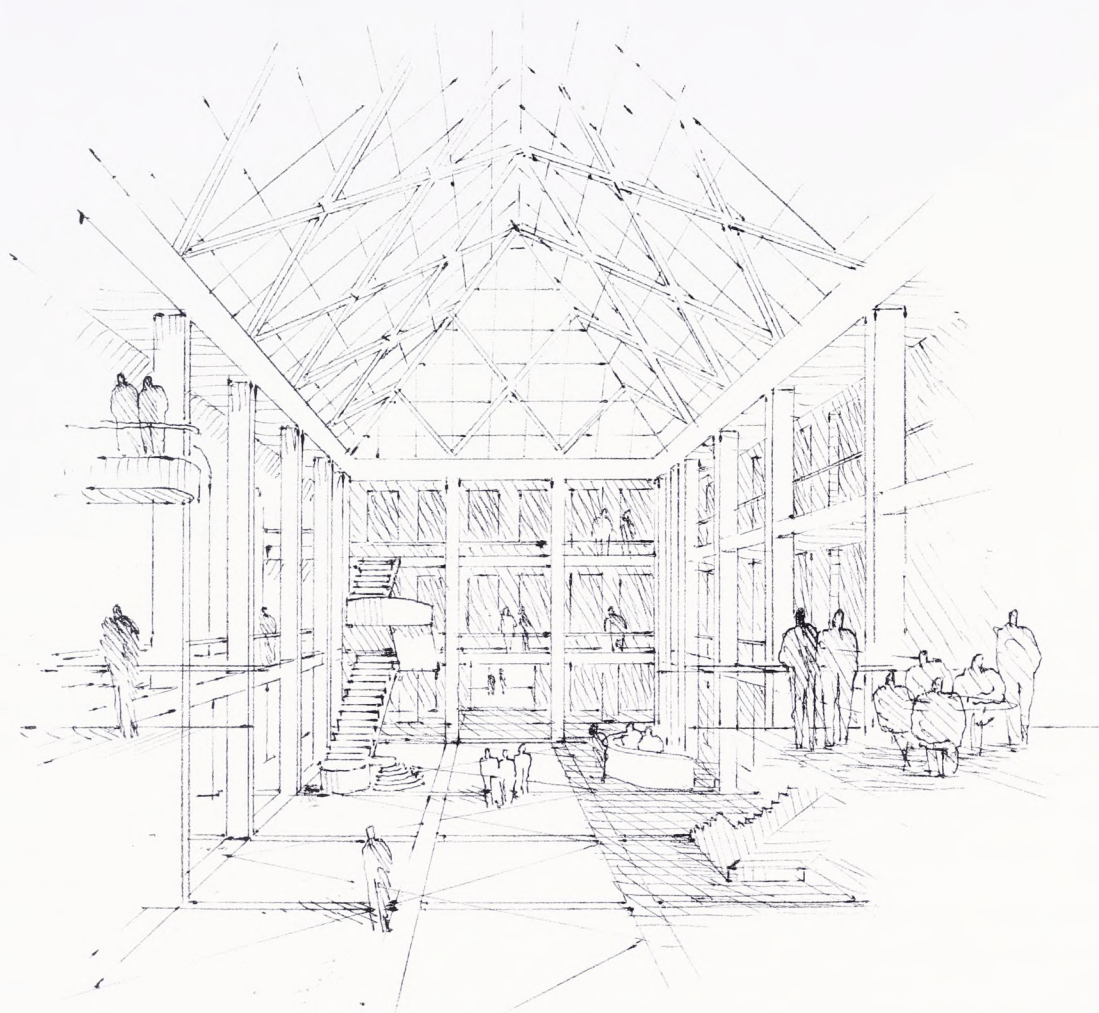

Fig. 1. I 1992 åbner Nationalmuseet sin rummelige, nye publikumsfoyer med adgang fra Ny Vestergade. I tilknytning hertil indrettes biograf og en 1000 m² stor moderne særudstillingshal. Gennem et system af trapper, elevatorer og balkoner kan publikum på en overskuelig måde komme frem til de forskellige samlinger og udstillinger. Samlet om foyer'en ligger de nye publikumsområder: Undervisningslokaler, skolemodtagelse, møderum, informationscenter, restaurant og butik. Tegning Gehrdt Bornebusch's tegnestue, 1989.

I 1920'erne var Nationalmuseets forhold kaotiske – efter mere end 50 års kamp for at skabe politisk forståelse for de uforståelige forhold for samlingerne i det gamle og brandfarlige Prinsens Palais.

Hjælpen kom fra en selvbestaltet komité, bestående af H. N. Andersen, Niels Bohr, Harald Høffding, Knud Rasmussen og Vilhelm Thomsen, som i 1925 rettede en opfordring til det danske folk om at »fremskaffe Bidrag til en værdig Løsning af det for Nationen betydningsfulde Spørgsmaal om Nationalmuseets Fremtid«.

Ved den efterfølgende landsindsamling indkom over 200.000 frivillige bidrag, ca. 2,5

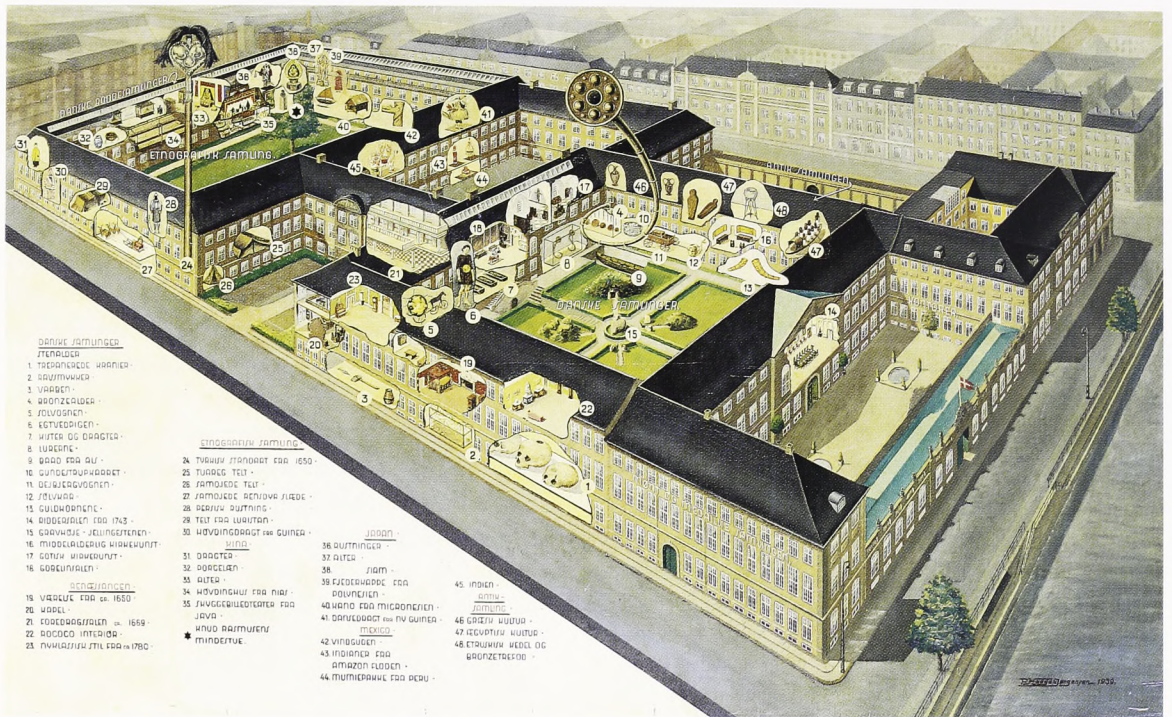

Fig. 2. Nationalmuseet efter ombygningen i 1929-1938. Oversigtstavlen er set i fugleperspektiv fra hjørnet af Ny Vestergade og Frederiksholms Kanal. I 48 nicher i bygningerne vises kig ind i de forskellige udstillinger. Dansk Folke-museum, mus.nr. 2998/1986. – Malet af P. Haagen Jørgensen 1939. H. 122 cm, l. 200 cm. Foto Niels Elswing, 1989.

millioner kroner, hvoraf en enkelt, i Shanghai bosiddende dansker ved navn Laurits Andersen gav den ene million. I 1928 og 1933 vedtog Rigsdagen énstemmigt at bevilge de resterende penge til en ny tilbygning til Prinsens Palais.

Dermed var også spørgsmålet om museets placering afgjort; forud havde der været forslag om at flytte museet til bl.a. Kastellet.

Den påfølgende byggeperiode strakte sig over årene 1929-38, og omkostningerne beløb sig til ca. 7 millioner, hvortil kom 2,3 millioner til køb af karréens øvrige ejendomme.

Omkring 50 år senere stod Nationalmuseet i en lignende håbløs situation med akut pladsmangel, dårlige forhold for samlingerne, og først og fremmest uden muligheder for at gennemføre en tilfredsstillende formidlingsindsats over for publikum i hovedmuseet. Igen skulle redningen komme fra privat side, denne gang fra en fond, Egmont H. Petersens Fond, som på afgørende vis satte en ny udvikling i gang.

Initiativet førte i 1986 til, at Folketinget vedtog en Lov om til- og ombygning m.v. af Nationalmuseet, der vil gøre det muligt for museet at

leve op til de krav, som brugerne, samfundet og de øvrige museer må kunne stille til landets kulturhistoriske centralmuseum.

De planer, der efter vedtagelsen er udarbejdet, lægges her frem for læserne af Nationalmuseets Arbejdsmark på et tidspunkt, hvor de vel kun lige er begyndt at manifestere sig, men hvor deres praktiske gennemførelse allerede præger museets liv og den enkelte medarbejders dagligdag.

Med fremlæggelsen videreføres en god tradition for at fortælle om skiftende generationer af museumsfolks drømme og ambitioner på museets vegne i Arbejdsmarken. Om vanskeligheder, der overvindes, så museet vedblivende kan fungere som det sted, hvor vi søger hen for at tilfredsstille vor nysgerrighed og blive klogere på de store sammenhænge i den menneskeskabte kultur.

I Arbejdsmarken fra 1929, 1938 og 1939 redegjorde således Nationalmuseets daværende direktør M. Mackeprang for museets historie fra grundlæggelsen i 1807 til indflytningen i Prinsens Palais i løbet af 1850'erne og museets bygningshistorie fra 1880-1938.

Det er nærværende artikels formål at føre

skildringen frem til udgangen af dette århundrede, hvor et udbygget og reorganiseret Nationalmuseum skal stå færdigt.

I 1938 kunne Nationalmuseet indvie den store tilbygning til Prinsens Palais, hvor museet havde haft til huse siden midten af 1800-årene. Museumskomplekset fik dengang sin nuværende udformning, som omfatter et grundareal på 10.037 m², heraf bebygget areal 7.574 m² og et etageareal på i alt ca. 33.000 m². Bygningerne blev grupperet omkring syv gårde og betød en mangedobling af det hidtidige areal. Det nye museum var først og fremmest et udstillingshus for de permanente samlinger, som for første gang præsenteredes i luftige rum og smukke montrer. De 260 udstillingsrum gav mulighed for at vise den danske kultur i et kronologisk forløb, og for første gang kunne verdens ældste – og frem til 1870erne største – etnografiske samling udfolde sig i al sin mangfoldighed. Samlingen fik til huse i 105 udstillingsrum i den nybyggede del af museet mod Vester Voldgade med indgang fra Ny Vestergade og fik således rådighed over mere end en tredjedel af det samlede udstillingsareal.

Adgangen til de danske samlinger, Antiksamlingen og Møntsamlingen skete derimod fra Frederiksholms Kanal gennem palæets hovedindgang.

Men allerede ved ibrugtagningen af de nye arealer måtte museets arkitekt, Mogens Clemmensen, konstatere at »Hovedskavanken ved det nye Museum er, at der ingen virkelige Udvidelsesmuligheder findes, og at en Overfyldning inden for de fastlagte Rammer synes uundgaaelig i Løbet af de nærmeste 20-30 Aar«.

Mogens Clemmensens ord var profetiske: museet voksede hurtigt ud af de nye rammer. Den funktionelle opdeling af museet mellem udstillingsarealer, kontorer/værksteder og magasiner blev snart gennemhullet. Udstillingsrum måtte inddrages, især til magasiner, og færdslen gennem museet blev vanskeliggjort.

Fra 1950erne blev der stillet yderligere krav til bygningens rummelighed og fleksibilitet gennem behovet for plads til særudstillingsvirksomhed.

Ved Nationalmuseets 150-års jubilæum i 1957 skrev museets direktør Johannes Brøndsted sammenfattende om museets virke:

»Et kulturhistorisk museum af format bør tælle følgende bestanddele: 1. en permanent, stor udstilling indeholdende alt det bedste til belysning af kulturens udvikling gennem tiderne; 2. nært knyttet hertil en ordnet studie-samling for specialister og fagfæller; 3. udstrakte magasiner, gerne om nødvendigt anbragt i afstand; 4. et par (eller flere) sale eller rum bestemt til særlige udstillinger, belysende særlige emner. Erfaringen viser, at sådanne særudstillinger altid påkalder stor interesse; de er vækkende livgivende faktorer. En sal for skiftende, uafledigt skiftende, udstillinger mangler i Nationalmuseet. Den er et brændende ønske.«

De øgede krav til museernes formidlingsvirksomhed, som skulle forstærkes gennem 1960ernes udvidede kulturbegreb, stillede museumsfolk over for nye udfordringer. Det var ikke længere tilstrækkeligt at vise de statiske permanente udstillinger, suppleret med foredrag og omvisninger. At benytte særudstillinger som et aktuelt formidlingsmedium blev et af de sikreste trækplastre, som samtidig bragte museerne i kontakt med flere og andre besøgende end det mere traditionelle museumspublikum.

At behovet meldte sig så stærkt på Nationalmuseet på dette tidspunkt skyldtes også, at samlingerne nu var vokset så meget, at stadig mindre dele var tilgængelige for publikum. Særudstillinger er bl.a. også en måde at bringe flere og skiftende genstande frem fra magasinerne til glæde for de besøgende.

Pladsproblemerne hæmmede i stigende grad alle sider af museets virke, den direkte publikumsrettede såvel som indsamling og forskning i genstandssamlingerne.

I 1959 skete imidlertid et vigtigt vendepunkt i Nationalmuseets fastlåste fysiske forhold: Staten erhvervede det tidligere industrikompleks ved Mølleåen i Brede, mølleri i middelalderen, krudtværk i 1600-tallet, kobber- og messingværk i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet og siden klædefabrik frem til 1956.

Fig. 3. Fra middelalderudstillingerne i Prinsens Palais før ombygningen i 1930'erne. Fotografiet giver et godt indtryk af den pladsmangel, som prægede museet. Klemt op mod hjørnet til højre i billedet ses et af museets pragtstykker, det gyldne alter fra Lisbjerg, og til venstre blandt andet madonnaen fra Braaby. Foto Søphus Bengtsson, 1931.

Fig. 4. Forskellen mellem de overfyldte rum i det gamle museum og de nye udstillinger efter udvidelsen i 1930'erne er slående. I store, lyse rum og smukke, specielt fremstillede montrer kom hver enkelt genstand til sin fulde ret i systematiske opstillinger, som var velegnede til pædagogiske formål. Montreudstillingerne vekslede med interiørprægede rum som her, hvor Lisbjerg-alteret vises i et »romansk kor«. Foto Lennart Larsen, 1964.

Fig. 5. I 1970'erne nyopstilledes middelaldersamlingerne i Prinsens Palais. I opstillingerne lægges der særlig vægt på den enkelte genstands kunstneriske og æstetiske kvaliteter. I forgrunden til venstre ses en romansk søjle fra Sorø kloster, derefter alterforsats fra Ølst og til højre montre med blandt andet Dagmarkorset. Foto Lemart Larsen, 1981.

Nationalmuseet var i forvejen engageret i området, idet Frilandsmuseet siden 1901 havde ligget ved Fuglevad, hvor det i løbet af 1950'erne udvidede arealerne, så det i dag strækker sig langs Mølleåen fra Fuglevad til Brede.

Staten overdrog det historiske og natur-skønne Brede-anlæg til Nationalmuseet og muliggjorde hermed en udflytning af Dansk Folkemuseums (3. afdeling) magasiner, arkiver og kontorer. Prinsens Palais blev »en tryk-kende, efterhånden pinlig pladsmangel kvit«, og Dansk Folkemuseums daværende overinspektør, Axel Steensberg, udkastede en storstilet plan om at skabe et folkeligt museums-institut i Brede omfattende en permanent udstilling om dansk boligkultur fra 1700-tallet til nutiden, suppleret med specialsamlinger af sølv, porcelæn, glas, legetøj etc. Derudover en række panoramaer skildrende folkets tilværelse og dagligdag fra de ældste tider til i dag, herunder rekonstruktioner af oldtidsboliger rundt om i det fri terræn.

Bredesamlingerne skulle være en folkelig

inspirationskilde og grundlag for almen undervisning. De rummelige og luftige magasiner med tilhørende studiesamlinger og -rum skulle være åbne for alle hele dagen. På længere sigt skulle der indrettes lokaler for lejrskoler for langvejsfra kommende kurser og skoleklasser.

Foruden at være rammen om Dansk Folkemuseum og det folkelige museumsinstitut skulle en stor del af museets konserveringsvirksomhed, værksteder og laboratorier flyttes til Bredes hertil meget velegnede industribyggeri.

I begyndelsen af 1960'erne tog både Dansk Folkemuseum og Konserveringsafdelingen for de såkaldte »recente« sager (dvs. genstande, som ikke er jordfundne) de nye arealer i anvendelse. Samtidig flyttede også Københavns Universitets Institut for europæisk Folkelivsforskning med den nære forskningsmæssige tilknytning til Dansk Folkemuseum til Brede. Men de store visioner om at gøre Brede til et folkeligt centrum for kulturhistorisk interesserede virkeliggjordes ikke i fuld

Fig. 6. Gennem statens køb af industrikomplekset i Brede i 1959 fik Nationalmuseet nye udviklingsmuligheder. Dansk Folkemuseum flyttede fra Prinsens Palais til Brede med sine magasiner og kontorer, men udstillingerne blev i København. Også dele af konserveringsanstalten flyttede ud. Brede skulle omdannes til et folkeligt museumsinstitut. Foto Lennart Larsen, 1959.

udstrækning. Nogle af intentionerne indfries imidlertid gennem de årlige Brede-udstillinger, som fra midten af 1960'erne blev Nationalmuseets vigtigste folkelige udspil. Desuden indrettedes enkelte permanente udstillinger, som var åbne i sommersæsonen. Nævnes skal også den fornemme restaurering og genskabelse af Brede hovedbygning, som den så ud og var indrettet på opførelsetidspunktet i 1799. Hovedbygningen har været offentligt tilgængelig siden midten af 1970'erne.

Kort efter statens erhvervelse af Brede-anlægget efterfulgte P.V.Glob i 1960 Johannes Brøndsted som rigsantikvar. Halvandet år senere fremlagde Glob ved et pressemøde d. 3. maj 1962 i Riddersalen på Nationalmuseet sit forslag til et nyt Nationalmuseum, den såkaldte »Virumgård-plan«.

Forslaget gik i korthed ud på at følge »Bredeplanen« op med udflytning af hele Nationalmuseet fra Prinsens Palais til dette område

gennem opførelsen af et nyt og tidssvarende museum på Virumgårds jorder, der stødte op til Frilandsmuseets areal. Argumenterne for planen var:

1. at bevare Nationalmuseets gamle enhed, som var blevet sprængt ved udflytningen af Dansk Folkemuseums magasiner og administration;
2. en bedre udnyttelse af samlingerne i folkeoplysningens tjeneste;
3. samlingernes sikkerhed og bevaringstilstand;
4. den nuværende museumsbygningens uegnethed til moderne museumsvirksomhed, herunder mangelen på særudstillingsarealer og publikumsbetjening.

Planen fik en god modtagelse i pressen; de eneste indvendinger var af økonomisk art og derfor alvorlige nok. De følgende år gik, uden at målet rykkede nærmere. Det politiske udspil udeblev.

Fig. 7. I 1962 fremlagde P. V. Glob en perspektivrig plan for en total udflytning af Nationalmuseet fra Prinsens Palais til et område ved Lyngby-Virum, nabo til Frilandsmuseet og i Bredes nærhed. »Virumgård-planen« omfattede også etableringen af et håndværkermuseum og et teknisk museum i det naturskønne område, og dermed et enestående samspil mellem natur, kultur, teknik og museum. Politiken Foto, ved Tage Christensen, 1962.

Planerne om en udflytning af museet til Bredeområdet levede dog videre og kom i 1972 til udtryk i »Mølleå-planen«, som P. V. Glob udkastede. Hovedidéen var at gøre hele Mølleådalens fra Fuglevad-Brede-Ørholm-Nymølle-Stampen-Rådvad til Strandmøllen ved Øresund til et stort sammenhængende natur-kultur-museumslandskab, hvor Nationalmuseets afdelinger efterhånden skulle rykke ud i mindre bygninger placeret forskellige steder i terrænet, en form for parkmuseum. I projektet tænkte også Mølleåens række af industrielle vandmøller at indgå.

I midten af 1970'erne fremkom museet med en lidt ændret Mølleå-plan, som lagde vægten på området som historisk industrimiljø. Denne idé hang nøje sammen med tidens interesse for udforskningen af industrialismens fremvækst og første stadier i Danmark. Mølleåens gamle værker skulle ikke alene danne udgangspunkt for teoretisk forskning, men

være basis for en antikvarisk produktion i arbejdende værksteder. I forlængelse af planen overtog museet gennem 1970'erne Nymølle, Ørholm og Stampen og havde dermed rådighed over fem møller på rad langs Mølleåen (Fuglevad, Brede, Ørholm, Nymølle og Stampen). Denne stort tænkte og perspektivrige plan kunne dog ikke gennemføres i sin helhed, men dele af den indgår i de foreliggende planer for Brede-området.

I Brede udbyggedes gennem 1960'erne og 70'erne i særlig grad det, der i dag kaldes Nationalmuseets Bevaringssektion. Fundamentet for en fortsat udbygning på dette vigtige område sikredes i 1979 gennem en Folketingsvedtagelse af en storstilet Bevaringsplan, som over en periode på 25 år vil bringe museets samlinger i en forsvarlig stand. Planen var af født af en erkendelse af konserveringsbehovet for museets store genstandssamlinger forårsaget af den øgede luftforurening og udsvarende magasin- og udstillingsforhold.

Den sidste offentlige omtale af en eventuel udflytning af museet fra Københavns centrum forekom i 1972/73 i forbindelse med planerne for det nye udenrigsministerielle byggeri på Asiatick Plads. Flere pegede på, at dette byggeri kunne undgås ved at flytte museet til Brede og Udenrigsministeriet ind i Prinsens Palais.

På andre områder var 1970'erne et vanskeligt tiår for Nationalmuseet. Mens lokalmuseerne nød godt af kommunalreformen og et øget lokalt økonomisk engagement i museumssagen, måtte det gamle statsmuseum se sine aktiviteter indskrænket og samtidig overveje sine opgaver og placering i det samlede museumsvesen. Traditionelle ansvarsområder overgik til andre ministerier og institutioner, og kræfterne til at løfte nye var begrænsede. Dertil kom, at de snærende fysiske rammer specielt i Prinsens Palais i stigende grad følte som en alvorlig hæmsko for gennemførelsen af en åben og oplevelsesrig formidling til omverdenen af museets samlinger og viden.

I 1981 indtraf der imidlertid en afgørende vending i museets historie. Den nytiltrådte rigsantikvar, Olaf Olsen, modtog en henvendelse fra Egmont H. Petersens Fond, som var interesseret i at støtte en bedre udnyttelse af museets kulturhistoriske samlinger af genstande og dokumentation i folkeoplysningens tjeneste, i første omgang ved introduktion af moderne informationsteknologi i udstillingerne og ved museets undervisning af skoleungdommen.

Fondens henvendelse resulterede i, at rigsantikvaren nedsatte en studiegruppe, som i 1981-82 udarbejdede den første rapport med forslag til, hvordan Nationalmuseet kunne nyttiggøre edb og billedteknologi i sin formidlingsvirksomhed. Perspektiverne i rapporten »Nationalmuseets Billeddata« gav Egmont Fonden lyst til at engagere sig i museets udvikling på et bredere grundlag, hvilket resulterede i et tilbud fra fonden om at bekoste udarbejdelsen af en helhedsplan for Nationalmuseets udvikling frem til år 2000.

Planen skulle være baseret på en analyse af det danske samfunds forventninger og krav til sit centrale kulturhistoriske museum. Un-

dersøgelsen blev tilrettelagt som et studieprojekt kaldet »Nationalmuseet og fremtiden«. Ledelsen af projektet blev lagt i hænderne på en projektgruppe på 12 medlemmer, hvoraf halvdelen var museumsfolk og halvdelen erhvervsledere, under forsæde af rigsantikvaren.

I de følgende to år gennemførtes en række undersøgelser af samfundsmæssig og museumsfaglig art. Hovedidéen var at tage udgangspunkt i den sandsynlige samfundsudvikling (økonomi, befolkningssammensætning, arbejde/fritid, arbejdsløshed, uddannelse etc.) frem til år 2000, for herefter at planlægge museets udvikling i samme tidsrum under hensyntagen til denne viden.

Helhedsplanen voksede frem gennem gruppearbejde i museet, kurser for museets medarbejdere, bistand fra konsulenter og rådgivere, studierejser til museer i udlandet og talrige møder, konferencer og diskussioner. Samtidig foretoges en gennemgang af museets bygningsmasse med henblik på eventuelle bygningsmæssige ændringer.

Belært af museets tidligere erfaringer var det nødvendigt at udkaste en plan, som på én gang var perspektivrig og samtidig holdt sig inden for realistiske økonomiske rammer. Det var projektgruppens ansvar at vælge mellem de mange forslag og idéer ud fra et helhedsyn på museets opgaver i det danske samfund.

Projektgruppen afsluttede sit arbejde i foråret 1985 med fremlæggelsen af rapporten »Nationalmuseet og fremtiden. Plan for Nationalmuseets udvikling til år 2000«. Omkostningerne ved planens gennemførelse var anslået til 300 mio. kr. Forinden havde museets direktion tiltrådt rapportens forslag.

I juni 1985 gav Egmont Fonden tilsagn om at støtte gennemførelsen med 100 mio. under forudsætning af, at *hele* planen blev ført ud i livet gennem en supplerende finansiering andetsteds fra.

Sagen blev taget op i Kulturministeriet, og i løbet af efteråret udarbejdedes lovforslaget om Nationalmuseets udbygning, som skulle sikre det bevillingsmæssige grundlag for de resterende 200 mio. Lovforslaget blev fremsat i Folketinget den 28. november 1985.

Det fik en meget positiv modtagelse, og efter 3. behandlingen var Lov om til- og om-

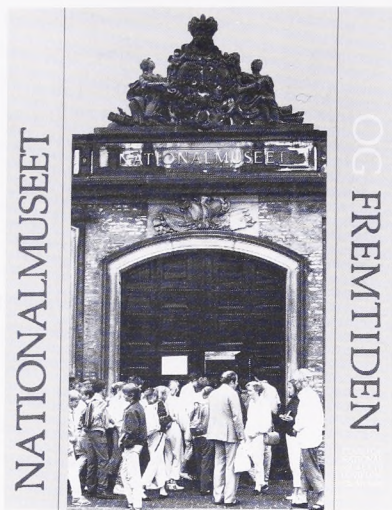

Fig. 8. På initiativ af Egmont H. Petersens Fond og med støtte herfra etableredes i 1982 et studieprojekt »Nationalmuseet og fremtiden« med det formål at udarbejde en helhedsplan for museets udvikling frem til år 2000. Projektet afsluttedes i 1985 med en rapport, som dannede grundlaget for Lov om til- og ombygning m.v. af Nationalmuseet af 4. juni 1986. Foto Niels Elsving, 1989.

Lov om til- og ombygning m.v. af Nationalmuseet

VI MARGRETHE DEN ANDEN, af Guds Nåde Danmarks Dronning, gør vitterligt:

Folketinget har vedtaget og Vi ved Vort samtykke stadfæstet følgende lov:

Stk. 1. Ministeren for kulturelle anliggender kan med henblik på en modernisering og udbygning af Nationalmuseet anvende 150 mill. kr. (prisniveau januar 1984) til om- og tilbygningsarbejder m.v. på Nationalmuseet, heraf 10 mill. kr. i 1986 og 140 mill. kr. i de følgende finansår til programmering, projektering og gennemførelse af byggearbejderne m.v.

Stk. 2. Anvendelse af bevillingerne efter stk. 1 er betinget af, at Nationalmuseet fra anden side opnår tilskud til byggearbejderne m.v. på mindst 100 mill. kr.

Givet på Christiansborg slot, den 4. juni 1986

Under Vor Kongelige Hånd og Segl

MARGRETHE R.

/ H. P. CLAUSEN

bygning m.v. af Nationalmuseet (Lov nr. 330 af 4. juni 1986) en realitet. Efter mange års erfaring med at lægge planer i skuffen stod Nationalmuseet nu i den utrolige situation at kunne realisere års visioner og håb.

På grundlag af rapporten om »Nationalmuseet og fremtiden« gik arbejdet straks videre med at konkretisere og minutøst planlægge gennemførelsen af udbygningens forskellige områder.

Nu tre år senere tegner det nye museum sig klart. I det følgende fortælles i ord og billeder om, hvad museets gamle og nye venner kan glæde sig til, når de ombyggede arealer og nye udstillinger i 1991-92 åbner i Brede og Prinsens Palais.

Beslutningen om at bevare museumskomplekset i København som hovedmuseum for Nationalmuseet er central for hele udbygning-

gen. Som følge heraf nyopstilles mange af de permanente udstillinger, og museet udbygges med henblik på at skabe nye rammer for særudstillinger, kulturelle arrangementer og publikumsbetjening.

I hovedmuseet i København er udstillet den største mangfoldighed af samlinger. Her huses Danmarks oldtid, middelalder og nyere tid, samt Etnografisk Samling, Antiksamlingen og Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Dette »verdensmuseum« har alle muligheder for at byde publikum på rige oplevelser. Her kan kulturhistoriske sammenhænge mellem Danmark, Europa og Verden belyses, enten i særudstillinger eller ved fordybelse i de permanente udstillinger.

Men hovedmuseet er på sin vis meget forsomt og i sin nuværende tilstand uegnet som ramme om en åben og engagerende formidlingsvirksomhed, som er et af målene med ud-

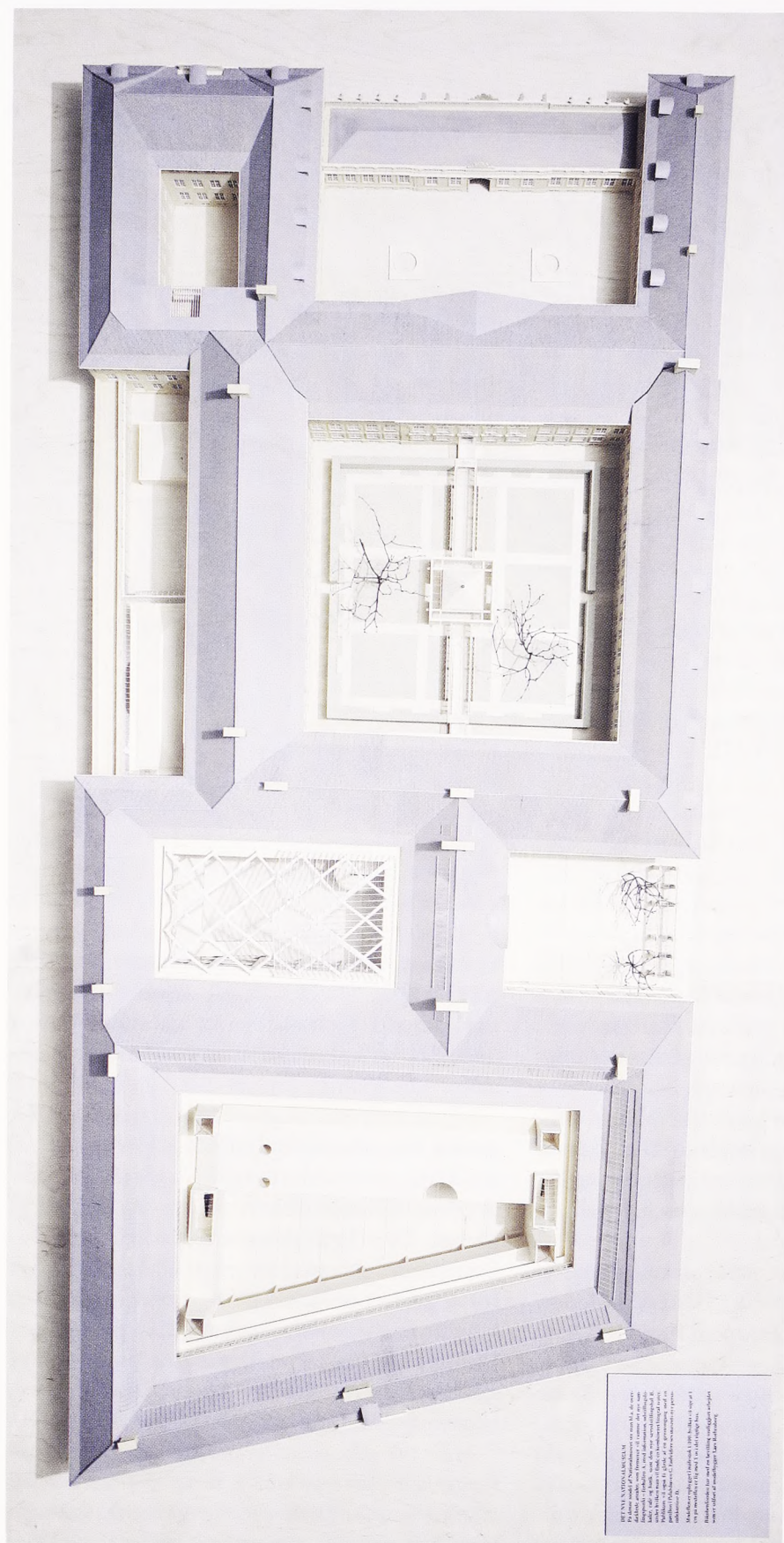

Fig. 9. Model af Nationalmuseet i Københavns midte. Komplekset består af Prinsens Palais fra midten af 1700-tallet med tilbygninger fra 1930'erne. Modellen viser museet, som det kommer til at se ud efter gennemførelsen af de igangværende byggearbejder. De vigtigste ændringer er overdækningen af to gårde, der indrettes til særudstillingshal og publikumsbetjening. Modellen indgår i en udstilling om udbygningen, som kan ses i Prinsens Palais frem til 1992, når de nybyggede arealer åbnes. Modellen (1:100) er bekostet af Bikubenfonden og udført af modelbygger Lars Rothenborg, 1988-89. Foto Thorkild Jensen, 1989.

bygningsplanerne. Det er derfor besluttet at bruge mange ressourcer på en forbedring og modernisering af den nyere del af museumskomplekset. Selve palæet, som stammer fra 1700-årene, er naturligvis fredet, men gennemgår i øvrigt en restaurering sideløbende med udbygningen, takket være en særlig bevilling fra Kulturministeriet. Målet med de omfattende byggearbejder er at skabe et centrum midt i København for kulturelle oplevelser, således at museet bidrager til storbyens værdifulde balance mellem kultur-, forretnings- og forlystelsesliv.

De vigtigste elementer i ombygningen er etableringen af en stor moderne og veludstyret særudstillingshal på 1000 m², hvor udstillingsmediet kan komme til fuld udfoldelse under de bedste betingelser, og hvor de store internationale udstillinger kan vises. Dertil kommer nye arealer til undervisning, skolemodtagelse, biograf- og teatervirksomhed, museumsbutik og restaurant. Til publikumsbetjeningen hører også bedre adgangsforhold, overskuelighed i disponeringen af arealer og rundgange samt en ny central forhal med information om alt, hvad der kan opleves i huset og i museets andre afdelinger. De nye arealer indvindes dels ved at overdække to indre gårde i museumskomplekset, dels gennem udflytning af magasiner til Brede og Ørholm.

Projektforslaget for ombygningen i palæet godkendtes af Finansudvalget i 1988, og byggeriet starter i efteråret/vinteren 1989/90.

Et andet væsentligt område er som nævnt en omfattende fornyelse af de permanente udstillinger i Prinsens Palais. Med afsættelsen af 60 millioner alene til dette arbejde bliver det muligt at præsentere de værdifulde samlinger så smukt og varieret, som både tingene og brugerne fortjener det.

Især to hensyn har spillet ind ved prioriteringen af bevillingen. Det ene vedrører de danske samlinger, idet idealet er, at publikum i Nationalmuseet i København skal kunne opleve hele Danmarks udvikling fra istid til nutid i ét sammenhængende forløb. Dette gennemføres med etableringen af en ny kulturhistorisk oversigtsudstilling for perioden 1660-1990, som indrettes i etagen over Danmarks oldtid og middelalder. Danmarkshisto-

rien vil således løbe kronologisk gennem tre etager, begyndende i stueetagen.

Det andet hensyn drejer sig om Etnografisk Samling, som nyopstilles totalt efter nye retningslinier og med inddragelse af ny teknologi som supplement og informationskilde i særlige studierum i tilknytning til udstillingerne.

Hovedmålet med den nye ordning er at udstille så store dele af samlingerne som overhovedet muligt, dvs. mange flere end i de senere år. Overvejelser om nyopstillingen af Etnografisk Samling er fremlagt i Arbejdsmærken 1988.

Foruden de nævnte udstillinger bliver Antiksamlingen genopstillet i en kulturhistorisk sammenhængende udstilling. Endvidere sker der punktvis fornyelser i Danmarks Oldtid og middelalder- og renæssancesamlingerne. Allerede i 1988 markeredes dette bl.a. gennem nyopstillingen af Hjortspringbåden, som der kan læses om andetsteds i denne årbog. Også i Møntsamlingen bliver der indrettet nye udstillinger i nær fremtid.

Hovedprincippet for alle opstillinger er, at genstandene i sig selv skal være det visuelt centrale og bærende.

For Nationalmuseet i Brede betyder udbygningen, at Dansk Folkemuseum kan udvikle området i overensstemmelse med de tidligere planer om et folkeligt museumsinstitut i det enestående kulturlandskab. Det sker i samspil med Lyngby-Taarbæk kommunes overordnede udlægning af arealerne til rekreative formål.

I Brede er bevaret et enestående kulturhistorisk sammenhængende anlæg fra den tidlige industrialisme. Gennem omhyggelig pleje af bygninger, haveanlæg og landskab skal denne helhed formidles til de besøgende. Herudover er det planens hovedsigte at indrette permanente udstillinger, som uddyber perioden 1660-1990 i Danmarks historie og samfundsudvikling. Udstillingerne suppleres med særudstillingslokaler til brug for hele Nationalmuseet, samt publikumsfaciliteter som biograf, introduktions- og hvilerum, cafeteria og undervisningslokaler.

Det egentlige udstillingsområde placeres forrest ved Mølledammen, mens Bevarings-

sektionen, magasiner og administration lokaliseres i de bagved liggende bygninger. Med denne hoveddisposition for Brede vil publikum straks ved ankomsten fra alléen eller fra toget kunne opleve det smukke, hvide bygningsanlæg, besøge de store nye temaudstillinger og særudstillinger og nyde parken og det øvrige udenomsareal.

Det er vanskeligt at forestille sig et mere attraktivt museumsmiljø. At det er nabo til Frilandsmuseet, hvortil de faste udstillinger også rent indholdsmæssigt vil knytte sig, gør kun mulighederne større.

Forud for etableringen af de nye udstillinger skal der gennemføres en istandsættelse af bygningerne. Arbejdet hermed påbegyndtes i sommeren 1989, og åbningen af de første udstillinger forventes i 1991.

Et af udbygningens hovedmål er at skabe den bedst mulige adgang til museets dokumentation om genstandene, undersøgelser og forskning, som til stadighed opsamles i afdelingernes arkiver.

For at opfylde dette etableres en database, som med tiden kommer til at indeholde museets samlede viden. Arbejdet med udvikling af programmel og udstyr til databasen, GENREG, varetages af museets Dokumentationsenhed, som har fungeret siden 1. maj 1987.

I løbet af 1988-89 er 3. og 4. afdelings registreringer af genstandssamlingerne blevet indlagt i databasen, og nu fortsættes arbejdet i andre afdelinger.

Databasen har allerede gjort stor nytte i forbindelse med nedpakningen og flytningen af de ovennævnte samlinger forud for byggearbejderne i Brede og København, idet databasen omfatter oplysninger om genstandenes opholdssted. Dermed har museet fået et uhyre nyttigt søgesystem, som der bliver hårdt brug for under de kommende års flytninger og rokeringer.

Databasen er ligeledes grundlaget for det allerede igangsatte udviklingsarbejde af de nye publikumsrettede informationssystemer baseret på edb og video. Den første interaktive videoproduktion vil foreligge i 1990.

Til transmission af data er indlagt lokalnet i Prinsens Palais og Brede. Arbejdet med data-

Fig. 10. I løbet af 1988-1989 har museets arkitekt, kgl. bygningsinspektør Gehrdt Bornebusch, og ingeniørfirmaet COWIconsult lagt sidste hånd på det omfattende tegningsmateriale, som danner grundlaget for om- og udbygningen af hovedmuseet i København. Gennem hel eller delvis overdækning af tre gårde forøges komplekset nu med omkring 6.500 m², således at det samlede etageareal bliver på henved 39.500 m².

basen i 3. afdeling er skildret i Nationalmuseets Arbejdsmark 1988.

Det sidste vigtige hovedområde, som omfattes af udbygningen, er museets magasiner.

Samlingernes bevaring og sikkerhed er en central og lovfæstet opgave for museet, men magasinerne har imidlertid længe været utilstrækkelige, både hvad angår omfang og kvalitet. I erkendelse af vigtigheden af gode opbevaringsforhold for genstandene såvel i magasiner som i udstillinger er der i de senere år sket en omfattende udforskning på dette område. Denne viden udnyttes nu i forbindelse med den omfattende reorganisering af magasinarealerne, som finansieres af udbygningens anlægsmidler.

Planen består af flere elementer:

1. magasinerne samles i Brede og Ørholm;
2. i Brede indrettes et fællesmagasin på 7000 m² til de særligt sårbare samlinger;
3. i Ørholm opføres en ny magasinhal til de meget store genstande som både og vogne;
4. de øvrige bygninger i Ørholm indrettes til magasin for mere robuste genstande. I alt renoveres ca. 20.000 m².

Nationalmuseet bygger om 1989-1992 – *men vi lukker ikke!* For museet er udbygningsårene en stor udfordring. Mange nye opgaver skal løses under vanskelige betingelser, og samtidig er det en hjertesag at holde så meget som muligt åbent og tilgængeligt for publikum i Prinsens Palais under hele byggeperioden.

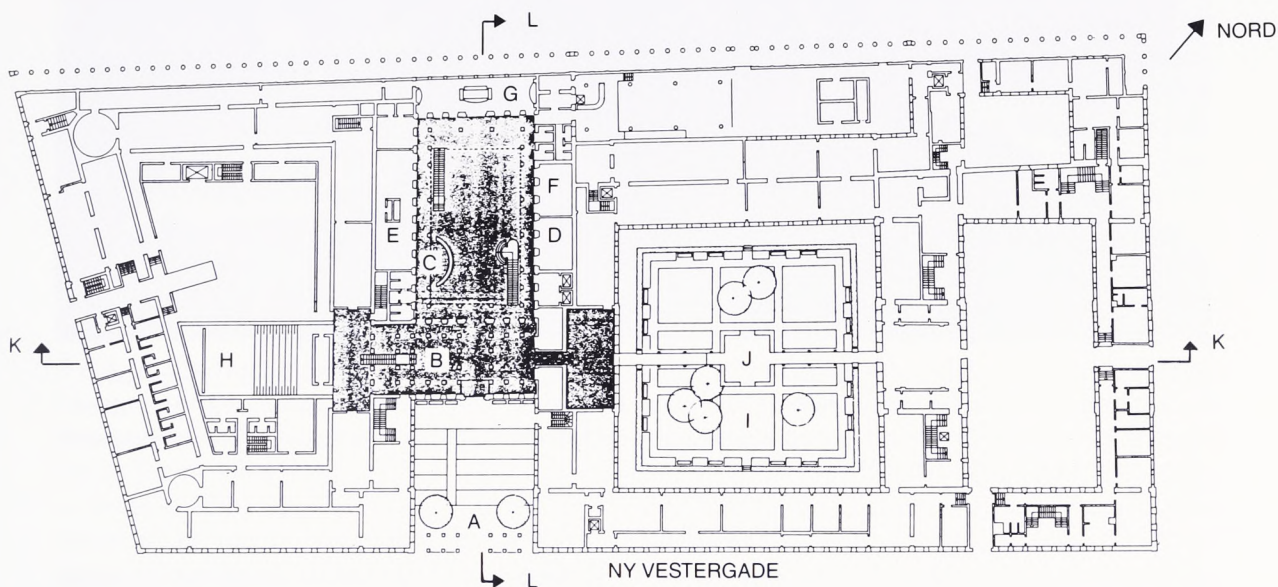

Fig. II. Hovedindgangen til det nye Nationalmuseum bliver fra Ny Vestergade. Herfra kommer publikum ind i en stor glasoverdækket foyer med adgang i stueetagen til information, skolemodtagelse og -spisestue, dokumentationscenter, museumsbutik og biograf. Foyeren bliver midtpunkt for publikumsbetjeningen og samtidig udgangspunkt for besøg i udstillingerne, hvor den danske historie, Antik- og Møntsamlingerne ligger øst for foyeren og Etnografisk Samling vest for. På 1. og 2. sal, med direkte trappe- og elevatorforbindelse fra foyeren, indrettes undervisningslokaler, restaurant og håndbogsbibliotek. I den overdækkede gård vest for foyeren, på etagen over biografen, etableres en stor moderne særudstillingshal.

Udbygningen omfatter også et nyt reguleret haveanlæg, som understreger samspillet mellem palæet og haven. I anlægget indgår en glaspassage, som forbinder det nye og det gamle museum, og dermed letter trafikken i museumskomplekset. I havens centrum, på passagens midte, opføres en pavillon, hvor museets runesten udstilles. Publikum får adgang til haven i sommertiden.

A) Indgang til museet. B) Foyer. C) Information. D) Skolemodtagelse. E) Skolespisestue. F) Dokumentationscenter. G) Butik. H) Biograf. I) Palaishaven. J) Pavillon. K-K) Længdesnit. L-L) Tværsnit, Plan og snit, ca. 1:1000, kgl. bygningsinspektør Gehrdt Bornebusch, 1989.

Det betyder, at udstillingerne om Danmarks oldtid og middelalder, adel og borger 1660-1850, Antiksamlingen og dele af Møntsamlingen holdes åbne på normal vis gennem de kommende år. For at bøde på savnet af de lukkede samlinger vil museet forøge tilbudene om omvisninger, foredrag og andre aktiviteter for børn og voksne.

Foruden den sædvanlige virksomhed og arbejdet med udbygningen er mange andre ting i støbeskeen på museet. Som det var tilfældet under den sidste store udvidelse i 1930'erne, har udbygningen medført en hektisk aktivitet inden for alle museets virkeområder. Forskningsplanlægning, samarbejdet med den øvrige museumsverden, stillingsstruktur, personalepolitik og budget- og planlægningssystemer er blandt de mange emner, som også optager medarbejderne i disse år. Gennemførelsen af udbygningen betragtes ikke som endemålet, men som en lykkelig udvikling, der fører museet videre til gavn for befolkningen og samfundet. Nye planer er allerede på bedding; det lange perspektiv i arbejdet er en naturlig livsform på et museum.

Fig. 12. Der registreres, fotograferes og pakkes i Etnografisk Samling og Dansk Folkemuseums bonde- og specialsamlinger, som skal flyttes ud fra Nationalmuseet i København, før byggeriet kan igangsættes i slutningen af 1989. Mere end en kvart million genstande skal igennem hænderne på over 100 medarbejdere, inden byggekranerne rejser sig over museet. Foto Arnold Mikkelsen, 1989.

Til slut kan det være fristende at stille spørgsmålet, hvorfor det netop i 1920'erne og 1980'erne, der traditionelt betragtes som krise- og depressionsår, er lykkedes for museet at vinde politisk gehør for nødvendigheden af ekstra bevillinger til udvidelse og forbedring af de fysiske rammer. Et éntydigt svar kan næppe gives. Men dengang som nu er der noget i tiden, en søgen efter identitet, som har været påtrængende nok til at inspirere både enkeltpersoner, fonde og folketing til at samles om og styrke nationens kulturhistoriske hovedmuseum.

Smukt har Johannes Brøndsted indkredset dette i museets jubilæumsskrift fra 1957: »Hvad er så idéen bag det navn *Nationalmuseum* til et så vidtløftigt, altfavnende museum som dette? Er der en enhed bag stormuseets mangfoldighed, er der bag de otte søjler en helhed, der taler til nationen? Ja, så sandt som dansk kultur i sit begreb ikke kan undvære europæisk, så sandt som Europas kultur må anskues på baggrund af den hele klodes, – så er her tale om en helhed, omfattende et spil mellem stort og småt, mellem fjernt og nært, mellem andre nationer og vor egen. Har teknikken på denne jord ikke lært os, at verden er een, da vil den snart gøre det. Har ikke

Unesco vist os, at ingen nation er de andre uredkommende, da vil den snart gøre det. En stor tanke ligger bag Nationalmuseets indhold og navn. Vor opgave bliver at leve op til den.«

LITTERATURLISTE

- Mackeprang, M.: »Fra Nationalmuseets Barndom«. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1929.
- Mackeprang, M.: »Nationalmuseets bygningshistorie I. Perioden 1880-1917«. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1938.
- Mackeprang, M.: »Nationalmuseets Bygningshistorie II. Perioden 1917-33«. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1939.
- Clemmensen, M.: »Det nye Nationalmuseum«. *Arkitekten*. København 1938.
- Hermansen, V.: »Fra Rundetaarn til Prinsens Palæ. Nationalmuseet i Billeder 1807-1938. København 1938.
- Brøndsted, J.: »Danmarks Nationalmuseum«. København 1957.
- Steenberg, A.: »Brede«. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1959. *Nyt og Noter fra Nationalmuseet*, nr. 12, 17, 33, 100.
- Rasmussen, H.: »Dansk museums historie«. Dansk kulturhistorisk Museumsforening 1979.
- Nationalmuseet og fremtiden, *Plan for Nationalmuseets udvikling til år 2000*. Nationalmuseet 1985.
- Sjørlev, I.: »At udstille de andres ting«. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1988.
- Varnild, I. og Wanning, T.: »Edb-start i Dansk Folkemuseum«. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1988.

Towards a new National Museum

Since the middle of the 19th century the National Museum has been housed in a palace in the centre of Copenhagen which dates from about 1750.

As the years have passed the Museum's collections have grown, and new areas of work have been added, with the result that it has proved necessary, every fifty years or so, to extend the building-space available to the Museum.

The last comprehensive enlargement of the Museum took place in the 1930s, when major extensions to the palace were constructed. Even at the time when the extensions were inaugurated, however, it could be seen that there was insufficient space for future growth inside the new buildings.

Around 1960, therefore, the Danish Folk Museum, i.e. the department of recent Danish history, together with part of the Conservation Department, was moved to Brede, a former industrial complex north of Copenhagen.

Concurrent plans for a total removal of the whole Museum to that area had to be given up because of the economic scale of the project.

The impetus for the major extension work in the 1930s came from a self-appointed committee which set itself at the head of a national appeal for funds. This gave rise to allocation

of state funds which made the extension possible. Around 1980 the basis for a similar development was created on the initiative of a Danish general purposes fund of considerable size, the Egmont H. Petersens Foundation, which financed the working out of a plan for the development of the National Museum until the year 2000. After completion of this plan the Foundation offered to support its execution to the extent of 100 million kroner, one third of the necessary amount, on condition that the plan was carried out in its entirety.

This led, in 1986, to the passing of a law in the Folketing (Parliament) on the extension and adaptation of the National Museum. This provided the economic basis for a large-scale reorganisation of the Museum, with the aim of strengthening the public appeal of the Museum's activities and enhancing the use of the collections and their potential in teaching and informing both children and adults. In order to increase the accessibility of archives and documents the Museum is establishing its own data-base, which will also be the point-of-departure for interactive video programmes to be used by the public both in the Museum and outside it.

In 1991-92 the National Museum will open new permanent displays, study collections and public areas in Brede and in Copenhagen.

Møgeltønder kirke

Af ROLF GRAAE, JENS JOHANSEN, KARL SØNDERGAARD NIELSEN OG ERIK SKOV

Fig. 1. Møgeltønder kirke set fra nordøst efter restaureringen. Der ligger nu bly på alle tage, ligesom den tidligere cementafdækning på det grevelige gravkapels gavl er erstattet af bly.

I 1973 kunne Nationalmuseets Arbejdsmark fremlægge en redegørelse for de undersøgelser, der gennem nogle år var foretaget i Møgeltønder kirke som led i forberedelsen af en hovedrestaurering, som menighedsrådet agtede at iværksætte, efter at kirken, der i tre hundrede år havde tilhørt grevskabet Schackenburg, var overgået til selveje og dermed undergivet menighedsrådets bestyrelse.

Det egentlige restaureringsarbejde, der blev ledet af arkitekt MAA Rolf Graae, påbegyndtes i 1974, og den 1. maj 1988 kunne afslutningen markeres ved en festgudstjeneste med deltagelse af Hendes Majestæt Dronningen og den kommende ejer af Schackenburg, Hans Kgl. Højhed Prins Joachim.

Det er således en af de mest omfattende og langvarige kirkerestaureringer, som i nyere tid har fundet sted her i landet, og det har for de mange medarbejdere ved Nationalmuseet, som på forskellig vis har deltaget i arbejdet, i usædvanlig grad været en kilde til oplevelse og engagement, ligesom der i årenes løb er blevet knyttet nære personlige forbindelser til det sønderjyske sogn.

Menighedsrådets restaureringsplaner var i allerhøjeste grad velbegrundede. Siden den forrige mere omfattende istandsættelse fandt sted i 1890'erne, var kun de nødtøftigste vedligeholdelsesarbejder bragt til udførelse, hvorfor kirken fremtrådte nedslidt i det ydre såvel som i det indre. Et forhold, der kom

restaureringen til gode, var den på stedet herskende skik aldrig at tilintetgøre genstande, som tages ud af brug. Stod man derfor under arbejdet og savnede en ting, som man vidste måtte have eksisteret engang, kunne man i reglen være sikker på, at en eftersøgning på loftet eller på slottet ville give resultat, hvad enten det nu drejede sig om en udskåren liste fra det i 1898 nedtagne korpulpitur, en lysekroner eller den nedenfor omtalte organistloge. På lignende måde har man kunnet hente mange værdifulde oplysninger i Schackenburgs righoldige godsarkiv.

Den store senromanske teglstensbygning var gennemgående i ringe stand. Fundamentene måtte punktvis forstærkes og facaderne forvitrede murværk udbedres. Galt stod det navnlig til på sydsiden, hvor det i tidens løb hævede terræn skjulte de omtrent bortsmuldrede rester af en romansk sokkel bestående af en skråkant over et rundled. Der måtte her foretages en terrænregulering i forbindelse med en ommuring af partier af facademuren.

Værre var det dog, at skibets sydmur over en længere strækning fandtes spaltet på langs. Af ny dato kan skaden ikke have været, idet den o. 1740 opsatte loftsgesims fulgte væggen bugtede forløb. Imidlertid havde der længere nede på muren åbnet sig kraftige, vandrette revner, således at faren for udskridning måtte anses for overhængende. Spalten rensedes nu for løst materiale, hvorpå muren forstærkedes med en armeret udstøbning. Til denne nye murkerne blev murfladerne derpå stykke for stykke »syet« fast med kobbertråd. Under hele processen afstivedes både væg og tag forsvarligt. En medvirkende årsag til miseren kan meget vel være, at tagkonstruktionen har udøvet en uheldig indvirkning på muren. I hvert fald besad tagværket ikke den fornødne stivhed og måtte derfor forstærkes med et system af skråbånd.

Det var dog kirketårnet, som gav anledning til den alvorligste bekymring med hensyn til bygningsmæssig stabilitet. Tårnets konstruktion er ikke blot usædvanlig, men også meget dristig. Mens det forneden har skibets

Fig. 2. Møgeltonder kirke. Skibets indre, set mod vest, før restaureringen.

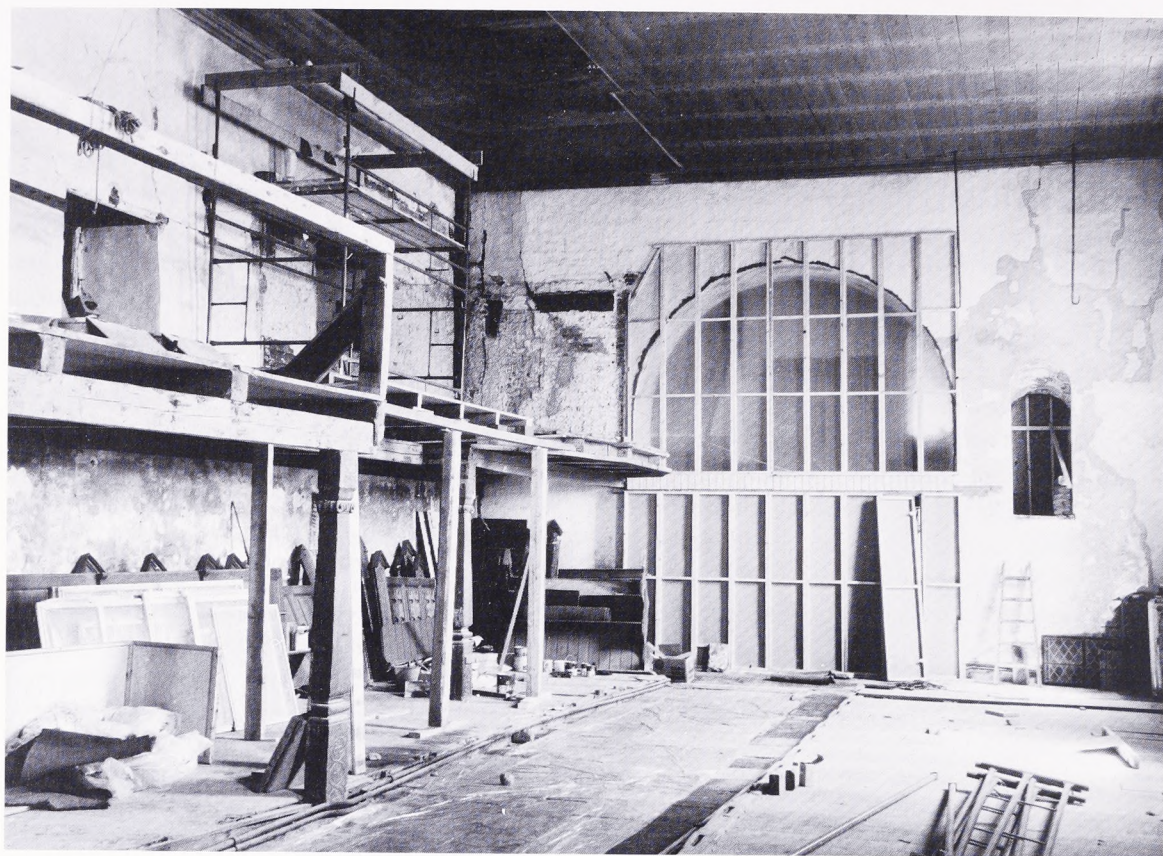

Fig. 3. Møgeltonder kirke. Skibets indre set mod øst under restaureringen. Inventaret er fjernet og midlertidig skillevæg opsat i korbuken.

bredde, smalner det af over skibets rejsehøjde, hvor tårnets nord- og sydmure hviler på aftrappede halvstensbuestik, der spænder mellem vest- og østmuren, hvoraf den sidste tilmed ikke er i forbandt med sidevæggene. Flere af buerne var brudt sammen og en midlertidig afstivning etableret. For at stabilisere tårnet spændtes det sammen på de to kritiske steder, dels øverst på den brede underdel, dels forneden på den smallere overdel. Til formålet anvendtes stålbanduner, som placeredes langs alle vægge, idet de udgår fra hjørnebeslag, hvor justering af spændingen kan finde sted. Hjørnebeslagene er igen forankret i armerede betonklodser indlagt i de udvendige hjørner. Det var her nødvendigt at bore huller for ankrene igennem den 165 cm tykke massive mur med kampestenskerne. At bringe diamantboret i stilling var både en kompliceret og tidkrævende proces, mens selve boringen klaredes på få timer.

Det ottekantede spir, der hæver sig over de fire tårngavle, er i sin nuværende skikkelse fra

tiden efter 1628, da forgængerens blæste ned og afstedkom en del ravage på kirkens vestre ende. Det har tidligere været tækket med spån, som i 1882 blev erstattet af skifer, et på det tidspunkt ikke mindst i Sønderjylland yndet materiale. Skifertaget var nu nedslidt, og det var vel under overvejelse at genskabe spåntaget, men resultatet blev dog, at spiret nytækkedes med bly (fig. 1). Dette materiale findes nu på alle kirkens tage, og at det har gammel hævd, turde fremgå af, at der blandt de ting, som kunne iagttages under den nedenfor omtalte undersøgelse af kirkens ældre gulvlag, var et par støbegruber, som uden tvivl har været anvendt i middelalderen til støbning af blyplader til tagbeklædningen.

Også det gamle tårnur fra 1663 blev nænsomt istandsat, ligesom de fire urskiver blev fornyet med udgangspunkt i forgængerne fra slutningen af forrige århundrede. Disse var tidligere nedtaget, men forefandt i defekt tilstand på loftet.

I forbindelse med den indvendige istand-

sættelse af vægge og hvælvinger måtte der tages stilling til behandlingen af kalkmalerierne, både de synlige og dem, der måtte forventes at være i behold under kalk- og pudslag. Det første fund af kalkmalerier blev gjort allerede i 1884, men først i forbindelse med kirkens hovedstandsættelse i 1894-98 blev den omfattende dekoration på korets vægge og hvælvinger restaureret af maleren August Wilckens. Udsmykningen fremtræder herfter i hovedsagen som en dekoration i ungrenæssancestil fra o. 1550, altså fra kort efter reformationen. Dog indgår der også ældre bestanddele i den, således de på gjordbuen mellem de to korhvælvinger malede medailloner med billeder af Kristus og apostlene. Disse tilhører oprindelig tiden o. 1275 og er vel jævngamle med hvælvene. I deres nuværende skikkelse er de dog for en stor dels vedkommende nymalet af Wilckens, som i det hele taget har behandlet de fremdragne rester temmelig frit. I et par grupper af fromme mænd og kvinder tillod han sig således at indføje portrætter af den grevelige familie iklædt samtidens dragter, dvs. for lensgreve Schacks og den unge greve Otto Didrik Schacks vedkommende jakkesæt efter århundredskiftets mode. Den klædelige beskedenhed, som karakteriserer nutidens kalkmalerikonservatorer, var Wilckens ikke i besiddelse af. Med forbillede i en eksisterende figur portrætterede han også sig selv siddende i en blomst og holdende et skilt med påskriften »A. Wilckens renov. et inv. 1898« (fig. 4-5).

I årene, der var gået siden restaureringen i 1898, var denne totale udsmykning af koret blevet meget ødelagt, dels ved tilsodning, dels som følge af store fugtskader, der nødvendiggjorde fornyelse af betydelige partier af pudslaget. Spørgsmålet om kalkmaleriernes fremtid måtte derfor melde sig, og forskellige synspunkter blev gjort gældende, f.eks. kunne man tænke sig at overkalke de stærkt ødelagte vægdekorationer og kun bevare udsmykningen i hvælvingerne. Ud fra et helhedssynspunkt blev det dog besluttet at respektere Wilckens' restaurering i fuldt omfang, selv om dette måtte nødvendiggøre rekonstruktioner i større målestok, end det ud fra moderne restaureringsprincipper normalt anses for tilrådeligt at foretage. Den omstændighed, at

Fig. 4-5. Udsnit af korets kalkmalerier. Den fromme person øverst er måske den gamle malers selvportræt. Restauratorens ses nederst.

Wilckens' istandsættelse af korets kalkmalerier i restaureringshistorisk henseende er et særdeles karakteristisk fænomen, måtte også tale stærkt for udsmykningens bevaring i uændret skikkelse.

Allerede i 1921 var der på skibets vestvæg fremdraget et stort parti af en omfattende bemaling hidrørende fra samme tid som korets ungrenæssancedekoration. Dette parti, som aldrig havde været genstand for nogen konservering eller restaurering, er nu blevet færdigafdækket, hvorved det har vist sig, at ud-

Fig. 6. Huskade på træstub. Detail af kalkmaleri på skibets vestvæg. Foto Mogens Larsen.

malingen har omfattet ikke blot hele vestvæggen, men også skibets nord- og sydvæg. Desværre er udsmykningen i skibet ikke særlig godt bevaret, og det kan i høj grad beklages, at orglets i 1956 opstillede pedalværk nu ganske skjuler vestvæggens centrale parti.

Et vandret, sort bånd har delt væggene i en øvre og en nedre billedfrise. Vestvæggenes øvre frise deles igen på midten af en med kranse og kvaster dekoreret søjle, på hvis sydside vi finder væggenes interessanteste og bedst bevarede billede. Dette lader sig tolke som en illustration til Judiths Bog, det apokryfiske gammeltestamentlige skrift om assyrerkongen Nebukadnezars hævn tog mod landene i vest. Kongens hærfører, Holofernes, belejrer den jødiske by Betylua, hvis mure og tårne ses i baggrunden, assyrernes teltlejr ses foran, og ved et bord i et af teltene sidder to

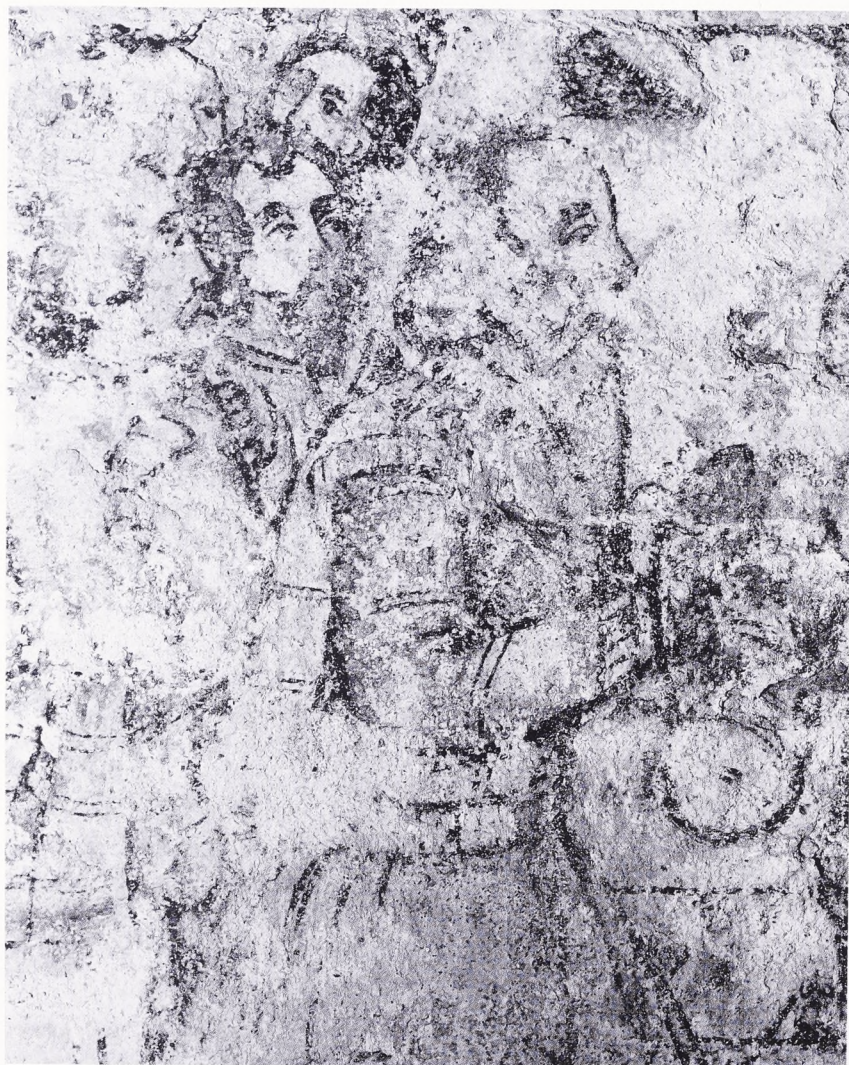

Fig. 7. Udsnit af kalkmaleri på skibets sydvæg. Billedet skal måske forestille Josef og hans brødre i Ægypten. Nu overkalket. Foto Mogens Larsen.

personer, antagelig Holofernes og Judith, den både rige, smukke og fromme jødiske enke, som for at redde byen har opsøgt feltherren, hvem hun ikke blot bedårer, men tillige beskænker rigeligt. Resultatet er, at han ikke magter at forgribe sig på hende, da lysten melder sig, men falder i søvn, hvorpå hun med hans eget sværd hugger hovedet af ham. I billedets forgrund ses Judith række det afhuggede hoved til sin kammerpige, der putter det i sin taske, for at de kan bringe det med tilbage til byen. I teltet bag Judith ligger Holofernes' nøgne og hovedløse krop på en seng. Den dramatiske historie slutter med, at Judith hædres af byens styre, mens de førerløse assyrere drives på flugt.

Uheldigvis skjuler orglets pedalhus ikke alene den vigtigste del af Judith-historien, men også noget af scenen nord for den malede søjle. Her har man hidtil kun kunnet se en gruppe mænd, men efter de nu foretagne afdækninger er det tydeligt, at hovedpersonen er Kristus, der rækker begge hænder frem mod en kvinde, antagelig Synderinden fra Lukasevangeliets 7. kapitel. Baggrunden er en skovbevoksning, og dette landskab fortsætter mod nord, hvor der i forgrunden er vist nogle træstubbe. På en af disse sidder en livagtigt malet husskade (fig. 6). Til højre for fuglen følger en anden nytestamentlig scene, som er temmelig ødelagt, men som dog ses at skildre lignelsen om Den barmhjertige Samaritan.

Også den nedre billedfrise er delt af en søjle svarende til den øverste og anbragt lige under denne. Syd for søjlen synes vi at befinde os i en have med spredte træer og grønt græs. To nøgne figurer under et træ kan næsten kun være Adam og Eva i Paradiset, hvilket ikke modsiges af den følgende scene, der synes at vise den jordiske tilværelse, hvor Eva spinder, mens et barn leger omkring hende.

Sandt nok er de fleste af disse billeder vanskelige at opfatte, og en og anden kunne måske have ønsket, at en August Wilckens havde fået adgang til at bedre på dem, mens andre hellere så dem overkalket. Lykkeligvis blev decorationen dog bevaret efter en omhyggelig konserverende istandsættelse, og ikke mindst takket været Judith-historiens frisk malede træer, bygninger og telte danner den

store bemalede flade en smuk afslutning på kirkerummet set mod vest (fig. 9).

På sydvæggen, mellem de to østligste vinduer, blev der fremdraget en scene, som synes vanskelig at tolke, men som måske forestiller Josef, der i Ægypten tager imod sine brødre (fig. 7). Længere mod vest på samme væg fandtes et fragmentarisk bevaret billede af Isaks ofring. Ved et træ står Abraham og svinger et krumsværd, som en svævende engel griber med begge hænder. Den nederste del af billedet, med altret og Isak, er ødelagt ved indhugningen af det nuværende store vindue. Sparsomme billedrester til venstre for træet er måske noget af en korsfæstelsesscene, hvilket ikke ville være urimeligt netop her, da Isaks ofring er en gammeltestamentlig parallel til Jesu offerdød på korset. Længst mod vest i sydvæggens overfrise fandtes som et fragment af en ukendt helhed en knælende mand i bedestilling.

Bedre bevaret var et parti af en buefrise, der fandtes midt på sydvæggen, helt oppe under loftet, og hvori indgik to cirkelmedailloner, den ene med brystbillede af en elegant dame iført sort dragt med højt opstående krave og med en okkergul burgunderkyse på hovedet (fig. 8). Som modstykke hertil sås i den anden medaillon en mandsperson med rødligt skæg og sort rundpudlet hat.

Fig. 8. Kalkmaleri på skibets sydvæg. Portretmedaillon med dame. Nu overkalket.

Fig. 9. Skibets indre set mod vest efter restaureringen. Foto Jens Johansen.

Også på skibets nordvæg er der fundet rester af udmalingen fra 1500-tallet, dels vestligt på væggen et fragment med to personer stående på et tavlet gulv, dels, ved grevindestolen, brudstykker af en figur, der vist har hørt til underfrisens motivrække. En nærmere undersøgelse af dette fragment måtte man dog afstå fra af hensyn til et ovenpå liggende maleri fra en lidt senere tid, antagelig midten af 1600-tallet. En knælende figur rakte her sin hånd frem mod en stående, hvoraf dog kun en fremstrakt hånd var bevaret. Fra samme periode stammer sikkert et billede lige overfor, på sydvæggen. Dette har aldrig været overkalket, da det delvis har været og atter er

skjult af et epitafium, hvilket dog ikke har gjort opfattelsen af motivet lettere, fordi smudslaget i tidens løb har sat sig så fast, at rensning ikke var mulig. Det lod sig dog fastslå, at billedet forestiller Bebudelsen, hvilket også kunne udledes af en frakturindskrift under billedet. Længere mod vest på sydvæggen var malet et tilsvarende billede forestillende Nadveren, men kun slet bevaret. Også her var der nedenunder et indskriftfelt, som det ikke frembød nogen vanskelighed at identificere som Lukas 22,15. Disse billeder fra 1600-tallet kan sikkert sættes i forbindelse med kalkmalerier i koret, som fjernedes ved restaureringen i 1898, men som til alt held blev fotogra-

feret forinden, bl.a. af den daværende lensgreve. Således fandtes der på korets nordvæg over den senere tilmurede dør til det grevelige gravkapel en udsmykning af karakter som et epitafium. Omkring et billede af en stående mandsperson ses en latinsk indskrift, hvoraf bl.a. kan tydes navnet IACOBUS og ordene OBIIT («døde») Ao. 1640. I decorationen indgår endvidere en nydeligt malet fugl, ikke ulig den, som kendes fra stolens ældste bemaling (sml. side 36).

Med undtagelse af vestvæggens udsmykning og billedet bag epitafiet er alle malerier i skibet dækket til igen efter fastlægning og imprægnering. Man overvejede at bevare de to små portrætmedailloner øverst på sydvæggen, men man fandt dog, at disse løsrevne fragmenter ville få en uønsket urolig virkning, hvorfor det besluttedes at dække dem til igen.

Da man i begyndelsen af 1970'erne på grundlag af de foretagne undersøgelser ud-

Fig. 10. Udsnit af loftsmaleri under fremdragnet. Foto Jens Johansen.

Fig. 11. Syndefaldet. Udsnit af loftsmaleri.

Fig. 12. Udsnit af skibets ældre loft. Det skabelonmalede bjælkelag.

arbejdede de retningslinier, som agtedes fulgt ved istandsættelse af kirkens indre, og som findes omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark 1973, blev det samtidig understreget, at der ikke var tale om en køreplan, som man ved restaureringen ubetinget skulle rette sig efter, men at nye fund ville kunne ændre detalier i den fastlagte plan. Det kan imidlertid nu konstateres, at forundersøgelsens linie i det store og hele er blevet fulgt. Det grundige forarbejde har således vist sig at være en god investering.

Det første snedker- og malerkonservatorarbejde, som blev iværksat, var istandsættelsen af skibets malede bræddeloft, en opgave, hvis løsning blev muliggjort takket være en bevilling fra Sonningfonden. Undersøgelsen havde vist, at der under den grå maling fra 1838 fandtes et billedmaleri i slægt med det, som kendes i nabokirken i Ubjerg. Hvad det nu drejede sig om, var derfor at afdække et maleri på 246 m² fordelt over 280 fyrrebrædder, og de første overvejelser gik på, om man skulle tage loftet ned bræt for bræt. En større afdækningsprøve viste imidlertid, at det ville være muligt at udføre arbejdet, uden at loftet blev nedtaget. Når det kunne lade sig gøre at

udføre en så stor afdækningsopgave i en så vanskelig arbejdsstilling, skyldes det, at brædderne har en meget jævn og glat overflade med kun svage spor af skrubbøl. En lettelse betød det også, at der kun var tale om at fjerne en enkelt overmaling.

Loftets dekoration var, med enkelte undtagelser, meget velbevaret, hvorfor der kun var behov for et mindre retoucheringsarbejde. Det største problem var, at et par kvadratmeter af loftet syd for orglet var blevet udskiftet i 1932, hvorved en engel var gået tabt og to beskadiget. Undtagelsesvis var de pågældende brædder ikke blevet opbevaret, men et af dem var dog i 1932 blevet afdækket og fotograferet, og efter dette billede kunne en engels manglende overkrop rekonstrueres. De øvrige mangler blev kopieret efter eksisterende engle.

Loftsmaleriet er delt op i tre hovedafsnit, og regnet fra øst er motiverne:

1. Syndefaldet (tillige omfattende Skabelsen),
2. Korsfæstelsen og
3. Dommedag.

Dertil kommer, længst mod vest over orglet, et parti med skyer og svævende engle. Loftet

er overvejende malet i gule og brune farver, idet dog snart sagt alle kulører har fundet anvendelse i de tre figurrige hovedscener (fig. 9-11).

Malerierne er malet i en troskyldig provinsiel stil, men med sikre og friske penselstrøg. Maleren, der bestemt ikke har noget at skamme sig over, har da også efterladt sin signatur oven over orglet, hvor der læses »S. S. Pict. 1740«. Initialerne står utvivlsomt for Sønnike Sønniksen, der sammen med broderen Johannes Sønniksen har øvet en afgørende indflydelse på kirkens farveholdning i årene 1737-40. Foruden Sønnike Sønniksens signatur forekommer desuden initialerne I P et par steder på loftet. Det har ikke været muligt at opklare, hvad bogstaverne står for, men de må vel antyde, at Sønnike Sønniksen ikke har været alene om arbejdet.

Nu ville det vel ikke være Møgeltønder kirke, om skibet kun havde det ene loft! Under arbejdet med restaurering af det malede bræddeloft fra 1740 har der været lejlighed til at undersøge det bjælkeloft, som findes bevaret over det, som vi ser i dag. Dette loft har været sortbrunt med hvide stjerner. De synlige bjælker har haft kanter malet med dodenkop, mens bjælkesiderne er gule med en hvid streg på midten, hvorover der i skabelonteknik er malet sorte bladornamenter. På bjælkerne's underside er der på hvid bund malet forskellige frugter (sml. fig. 12-13).

Hvornår »stjerneloftet«, der er udført i limfarve eller tempera, er malet, er lidt usikkert. Man har villet datere det til tiden umiddelbart efter spirets nedstyrtning i 1628, men den omstændighed, at stjernemotivet også findes på loftet under det i 1691 opførte nordpulpitur, kunne måske tages til indtægt for den opfattelse, at også skibets loft tilhører denne periode. Rester af stjerneloftet er i dag synlige på orgelpulpiturets underside i kirkens vestre forhal.

Under en større kirkerestaurering kan det ofte være et problem, at kirken må holdes lukket for gudstjenester og kirkelige handlinger gennem længere tid, undertiden i flere år. At dette ganske kunne undgås i Møgeltønder, beror navnlig på det forhold, at både skib og kor har selvstændig indgang. Da koret tilmed er usædvanlig rummeligt, var det muligt at

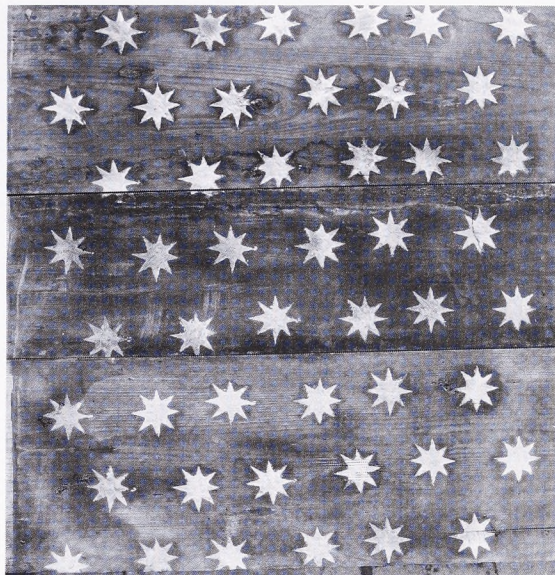

Fig. 13. Udsnit af skibets ældre loft. Parti af de stjerne-dekorerede loftsbrædder.

opstille en interimistisk skillevæg i korbuen, således at koret kunne benyttes til gudstjenester, mens der under den første fase af restaureringen arbejdedes i skibet. Da man var færdig her, flyttede håndværkerne ind i koret, mens menigheden tog skibet i anvendelse.

Da det under alle omstændigheder ville være nødvendigt at nedtage kirkens store orgel under arbejdet i skibet, besluttedes det at lade dette følge med menigheden ind i koret, hvor der rejstes et midlertidigt pulpitur. Gudstjenesten sikredes således i videst mulige udstrækning mod afbræk i den vanlige rytme.

Orglet, hvis ældste del, hovedværket, er fra 1679 og dermed Danmarks ældste helt bevarede kirkeorgel – Compeniusorglet på Frederiksborg slot er ældre, men oprindeligt ikke bestemt til kirkelig brug – har fra begyndelsen haft sin plads på kirkens vestpulpitur. Det var her omgivet af en særlig organistloge med gitterlåger, tilmed kronet af en række spidse jernspir, som velsagtens har skullet holde uvedkommende på afstand af det kostbare instrument (fig. 9). En sådan organistloge er en sjælden foreteelse. Der kendes her i landet kun en tilsvarende i Brøns kirke mellem Tønder og Ribe. Denne stammer fra 1698-99 og er således samtidig med en loge i Dedesdorf ved Bremen (1697-98). På pulpituret fandtes desuden syd for orglet en amfiteatralisk opbygning af bænke, som på stedet gik under

Fig. 14. Stolelâge efter fremdragning af marmorering fra 1738. Foroven til højre ses en udsparet rest af de fire fjernede farvelag.

benævnelsen »Storkereden«. I 1954-56 restaureredes orglet, som samtidig suppleredes med to nye værker, rygpositiv og pedal, et omfattende indgreb, som man ikke uden betænkelighed så gennemført. Rygpositivet blev projekteret således, at det kunne indpasses i organistlogens forside og arkitektonisk knyttes til pulpituret i stedet for at konkurrere med det gamle orgelhus. Logen og storkereden blev imidlertid ikke genopsat, hvilket nok øgede pulpiturets brugsværdi, men i antikvarisk og arkitektonisk henseende var meget uheldigt. Hele partiet har derfor i de forløbne år virket uformidlet og ufærdigt. Dette er der nu rådet bod på, idet organistlogen er blevet genopsat, men øget med et fag mod nord for dog at give organisten noget mere albuenum. Ligeledes er logen mod syd forsynet med dobbeltdøre af hensyn til organistens kontakt med sangkoret. Ligesom organistlogen fore-

Fig. 15. Schackenborgs stol, kaldet Grevindestolen, er opsat sammen med nordpulpituret 1692. Den har gennemgået en grundig snedkermæssig istandsættelse og står nu udvendig med den grå marmorering fra o. 1740. Af økonomiske grunde afstod man fra at afdække den dertil hørende røde zinnober i det indre. Den røde farve er i stedet nymalet, ligesom profilerne er nyforgylt. De murede bagvægge mod nord og øst har en lysegrå flisebeklædning, som er blevet rensset for brun maling fra 1898 og suppleret med nye fliser i fornødent omfang. Til Grevindestolens istandsættelse har Dansk Paramenthandel skænket et beløb.

Fig. 16. Indre set mod øst efter restaurering.

fandtes også storkereden på kirkeloftet, men i ringe snedkermæssig stand. Da den endvidere ville skjule en del af det nyfremdragne kalkmaleri på vestvæggen, besluttedes det at lade den forblive på loftet.

Kirkens stolestader, der for de ældste deles vedkommende går tilbage til 1500-tallet, var på ingen måde magelige, og et krav om større bekvemmelighed ikke urimeligt. Det var imidlertid vigtigt at bevare stolens helhedspræg, der bl.a. afhang af de gamle sæder og rygge-

nes åbne karakter. Ved enkle midler som justering af sædehøjden, øgning af sædebredden samt indsætning af en lændestøtte lykkedes det efter foretagne eksperimenter at imødekomme de stillede krav.

Af afgørende betydning ikke alene for stolestadernes, men også for interiørets helhedsvirkning var bemalningen af stolene, der optager så stor en del af kirkerummets gulvareal. Af undersøgelserne fremgår det, at stolene nok fra første færd har stået umalede.

Fig. 17. Prædikestolens bærestolpe. Bærestolpen med de tre putti er signeret af Günther Frese, som sikkert er mester for hele prædikestolen.

Også på prædikestolen er stafferingen fra o. 1740 fremdraget under fire nyere lag.

Tidligst synes stolene at være malet omkring 1650, måske af de malere fra Ribe, som i 1653 udsmykkede korgitteret, og hvis forkærlighed for skabelonmaleri genses på såvel alterbordspanel som stolelåger. På en af disse måtte en fornemt malet fugl vække nogen opmærksomhed. Det næste farvelag, som skyldes Sønnike Detlefsen i Tønder – fader til Johannes og Sønnike Sønniksen – dateres til tiden omkring 1692-94. Gavle og låger var her grønne med englehoveder på gavlene og andre fantasifulde dekorationer på lågerne. I samme periode malede Sønnike Detlefsen de nytestamentlige billeder i det nyopsatte nordpulpitur samt den ligeledes nyanskaffede prædikestol, der er signeret af billedhuggeren Günther Frese fra Als. Tredje farvelag på stolene er en grå marmorering fra 1738, udført af Johannes og Sønnike Sønniksen, som foruden at de-

korere loftet også maler ny- og gammeltestamentlige scener på såvel vestpulpituret som de nyindrettede pulpituret i korets nord- og sydside. Sidstnævnte pulpitur blev i 1898 nedtaget, men forsiden med malerierne opsat på skibets nordvæg under pulpituret her. Marmoreringen fra 1738, sort-grå på lys grå bundfarve, findes desuden overalt på pulpiturenes rammeværker samt på døre m.v. I 1768 indrettes der to lukkede stole under vestpulpituret, og i forbindelse hermed males den grå marmorering over med en blå marmorimitation på hvid bund. Stolenes femte gang maling kommer i 1838, samtidig med at man noget brutalt afskærer gavlenes toptrekant. Ved denne lejlighed overmales også loftsmaleriet med den lysegrå farve, som nu er fjernet igen. Omkring 1860 foreskrev moden, at alt maledes med en lys egetræsådring.

Fig. 18. Prædikestolens lydhimmels topfigur.

Dele af stolen er skåret i blødt træ, der er en lækkerbiskens for borebiller. I topfiguren var der så at sige ikke træ tilbage. Figuren blev derfor savet igennem på langs, det indvendige smuld fjernet og indersiden påført et 2 cm tykt lag epoxymasse med indlagt armering af træstivere, hvorefter figurens to halvdele atter limedes sammen.

En sådan ådring fandtes da også som stolens sjette farvelag, mens det syvende og sidste var en brun farve fra 1898.

Der kunne ikke herske tvivl om, at kirkens indre udsmykning kulminerede omkring 1740, da interiøret med loftsmaleriet og den grå marmorering farvemæssigt fremtrådte som en helhed. Det blev derfor inventarrestaureringens mål at fremdrage så meget som muligt af denne udsmykning. Uagtet der ikke uden grund blev talt varmt for stolegavlens grønne engle, opnåedes dog menighedsrådets tilslutning til at fastholde den skitserede linie og følgelig fremdrage den grå marmorering på stolestader og rammeværker m.v. (fig. 14). For dog at vise et eksempel på bemalingen med de grønne engle er et enkelt parti, bestående af en gavl og en låge, afdækket vestligt i søndre stolerække.

I restaureringen indgik installation af et nyt varmeanlæg. Efter nogen overvejelse valgtes et elektrisk varmluftanlæg, som man skønnede ville sikre gode klimatiske forhold for det rige inventar og en rimelig komfort for kirkegængerne. Maskinrum indrettedes i to murede 1700-tals gravkamre under midtergangens gulv, og ad kanaler under stolens gulv blæses den varme luft med relativt lav temperatur ind i rummet gennem spalter mellem mur og vægpanel.

Indgrebet i kirkens gulv forekommer umiddelbart lidt mere omfattende, end man normalt synes om, men da den nuværende gulvhøjde ligger betydeligt over den middelalderlige, kunne de nødvendige kanaler m.v. etableres uden alvorlig skade i arkæologisk henseende. Foruden de ovenfor omtalte blystøbergruber kunne der konstateres rester af

Fig. 19. Altartavlens midtskab efter restaurering. Farveholdningen fra 1740 er i det væsentlige genskabt. En afdækning lod sig vanskeligt udføre, fordi den til farvelaget hørende kridtgrund var meget svag. Baggrundens uvejrshimmel er dog afdækket og kraftigt retoucheret.

såvel munkestengulve som murede bænke i skibets nord- og sydside, og nord for korbuen kom nogle skifter frem af det sidealter, som Wolle Murmand ifølge kirkens regnskab fik betaling for at nedbryde i 1691.

Den arkæologiske undersøgelse blev begrænset til det for installationsarbejdet nødvendige, men som altid fandtes der ved harpning af den opgravede fyld en del mønter, i alt 96 stykker. Størst interesse blandt disse har en rhinsk gylden, der er slået i Wesel mellem 1410 og 1418 for ærkebiskop Werner von Falkenstein af Trier (fig. 22). Guldmønten, af format som en femogtyveøre, er en sjælden gæst blandt kirkegulvets normalt beskedne mønter.

I en kirkerestaurerings sag er der involveret mange instanser, først og fremmest menighedsrådet og de kirkelige myndigheder: Provstiudvalg, stiftsøvrighed og kirkeministerium. Desuden en række sagkyndige konsulenter, deriblandt Nationalmuseet, hvis rolle det i sådanne sager er at varetage hvervet som konsulent i antikvariske spørgsmål, et arbejde, som påhviler museets anden afdeling. Herfra ledes også restaurering af kalkmalerier og historisk inventar, idet selve konserveringsarbejdet dels udføres af Nationalmuseets Bevaringssektion i Brede, dels af en række privat drevne konserveringsværksteder ude i landet. I Møgeltønder er såvel istandsæt-

Fig. 20. Judaskysset og Korsbæringen. Malerier fra o. 1500 bag på altertavlens fløje. De to bedst bevarede scener af en passionsserie i otte afsnit. Billederne skal i 1898 være konserveret af maler Hampke i Slesvig. Trykspor af en lærredstruktur på billedfladen tyder på, at der da er foretaget en forsidesikring i forbindelse med fastlægnings af farven.

Fig. 21. Modsat de fleste andre inventardele har pulpiturenes bibelske billeder aldrig været overmalet. Til gengæld dækkedes de af et stærkt mørknet smuds- og fernislag, som nu er fjernet. En rensprøve viser virkningen heraf.

telsen af kalkmalerierne som restaurering af hovedinventaret, altertavle og prædikestol m.v., samt pulpiturer og grevindestol udført af Bevaringssektionen, mens konservator Jens Johansen, Odense, navnlig har forestået restaureringen af det malede loft og stolestaderne. Endelig har kunstmaler Aage Sørensen medvirket som særlig rådgiver i farvemæssige spørgsmål.

Et vellykket resultat af en så omfattende og langvarig restaureringssag med så mange interesserede parter forudsætter vilje og evne til at samarbejde. Der har under sagens forløb været afholdt mange møder og ført mange forhandlinger mellem menighedsrådet og dets rådgivere, og der er ingen grund til at skjule, at mening undertiden har stået mod mening. I den sidste ende er det dog altid lykkedes at nå et forsvarligt resultat, hvorfor denne lille beretning skal sluttes med en hilsen og en tak til et udholdende menighedsråd.

LITTERATURLISTE

Danmarks Kirker, Tønder amt. s. 371-411.

Nationalmuseets Arbejdsmark 1973, s. 85-100.

Jørn Jørgensen: *Møgeltonder Kirke*. Tønder 1982.

Møgeltønder Church

In the south-western corner of Denmark, near the southern border, lies Møgeltønder Church – one of the largest and most richly furnished village-churches in the country. It very clearly bears the imprint of having belonged to the Schackenborg estate throughout 300 years, until 1970, and its decoration has benefited greatly, throughout the ages, from that source. By the time the church became autonomous, however, a pronounced lapse into increasing disrepair had taken place, and for that reason the planning of a major restoration then had to be promptly set in motion; the investigative work undertaken in this context was described in the National Museum's "Arbejdsmark" from 1973.

The present article consists of a short report on the restoration work itself, which was carried out in the years 1974-88 under the direction of the architect Rolf Graae.

The church is a late-Romanesque brick construction; its badly-disintegrating outer walls – in particular the base-sections – have been repaired. The lead roofs have been mended, and the worn slate roof of the spire has been replaced with lead, which is now used on all the roofs.

Daring construction had resulted in the stability of the tower being at risk, and it was therefore reinforced with iron stays. Major reinforcing work also had to be done on the south wall of the nave, which was cracked along its length and threatened to give way. The inner lining of the wall and the core of the wall were carefully "sewn" together.

A new electric heating system was installed, using a couple of 18th century crypts as a machine-room. The insertion of air-passages under the floor could be achieved without serious damage to the valuable archaeological layers because the present floor-level lies some 40 cm above the original one. A number of observations of interest from a building-history point of view were however made: e.g. the masonry wall-benches of the nave, remains of a medieval side-altar north of the chancel arch, together with several casting-

pits in the floor, which had been used for casting lead plates for roofing.

The distinctive but unaccommodating pews were unobtrusively made more comfortable, without changing their character, and around the organ, the major part of which dates from 1679, the old organist's box was rebuilt. It had been dismantled during alterations to the organ made in 1956.

In c. 1550 the whole church was decorated with mural paintings; those of the chancel had been exposed and restored in 1898 by the artist A. Wilckens. The mural paintings in the nave have now been investigated and recorded, but, with the exception of the west wall's decoration consisting of biblical scenes, they have now been re-covered with white-wash, partly because of their poor state of preservation.

A distinctive feature of the interior of the church as it appears now is the restored colouring from the time around 1740. The ceiling in particular is noteworthy. Under a grey over-painting from 1837 there was discovered a colourful painting representing the Creation, the Crucifixion and the Day of Judgement, signed and dated by the artist Sønnike Sønniksen in 1740. The same artist, together with his brother Johannes, was responsible for the grey marbling which was brought to light over the whole of the gable sections of the pews and the frameworks of the galleries in addition to the biblical paintings on the earlier chancel-galleries, the panels of which are now used as wall-panels under the north gallery of the nave. Here it proved necessary to remove some newer layers of paint, e.g. on the pews, a brown layer from 1898, a light oak graining from 1861, a white-grey colour from 1837 and a bluish marbling from 1767 (cf. fig. 14). Beneath the now uncovered grey marbling there is still preserved some interesting green paintwork from 1692 with angel-heads on the gables and other decorations on the doors. Finally the investigations showed that beneath this again there is some elegant decorative paintwork from around 1650.

The restoration of these historical furnishings was carried out by means of cooperation between the National Museum's own conservation section in Brede and one of the private conservation workshops which works in close association with the National Museum. The

Museum is responsible, under the church authorities, for the execution of this work, including the mural paintings, which were investigated and restored by the National Museum's conservators.

*Fig. 22. Guldmønt, »rhinsk gylden«, fundet i kirkens gulv.
Gold coin, "Rhenish florin", found in the church floor.*

Sorteper på afveje

Af ELISABETH MUNKSGAARD

Fig. 1. Tunicaen fotograferet før konserveringen på bevaringssektionen i Bredø. Foto Niels Erik Jehrbo.

Under denne noget kryptiske titel gemmer der sig en historie, der skal fortælles i Nationalmuseets Arbejdsmark, fordi den er et godt eksempel på, hvor værdifuldt det er at arbejde i et stort hus, hvor mange specialer dyrkes, og hvor man altid har et givende og frugtbart samarbejde på tværs af faggrænser.

Det begyndte altsammen i 1950, da Margrethe Hald i sin bog »Olddanske Tekstiler« publicerede en ulden kjortel, som formodedes at være fra Rønbjerg mose i Jylland.

Kjortlen (fig.1) har indvævet skulderbredde, indvævet lodret halsslids og er sømmet i siderne. Det mærkelige er, at den er vævet i trendreps af totrådet garn, der både i trend og islæt er Z-spundet og S-tvundet (fig. 4), en vævning, der ellers ikke kendes fra nordisk jernalder, hvor man altid brugte entrådet vævegarn. Reps er en vævning, der er så tæt, at kun det ene lag tråde er synligt. Når trenden er tættest, taler man om trendreps. Hvis islætten er tættest, hedder det islætrep.

*Fig. 2. Den indvævede halsslids ses til højre i billedet. Til venstre ses det stof, tunicaen nu er monteret på.
Foto Niels Erik Jehrbo.*

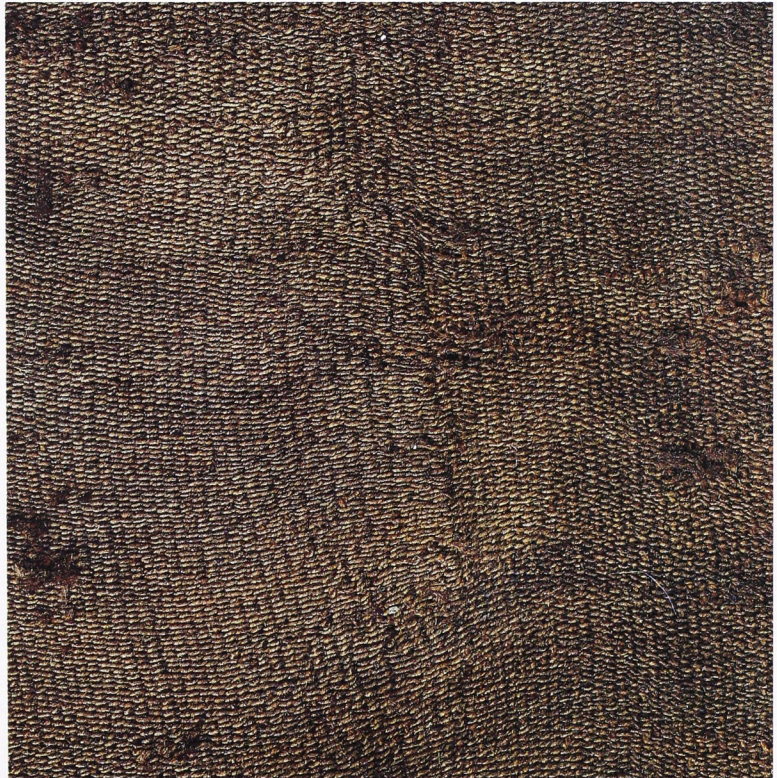

Fig. 3. Til venstre i billedet ses den indvævede skulderbredde, der er fremstillet ved at indsætte ekstra trendtråde i væven.

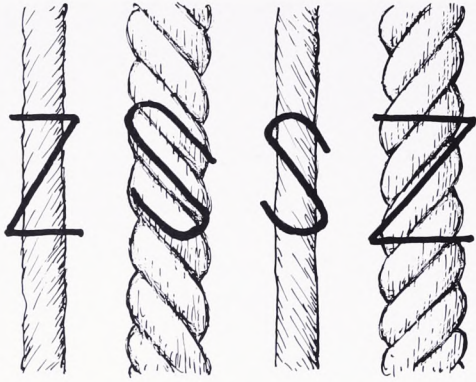

Fig. 4. Fra venstre: Z-spundet garn; totrådet, S-tvundet garn; S-spundet; totrådet, Z-tvundet garn.

I 1968 skrev den engelske tekstilforsker J. P. Wild, at kjortlen måtte være en gallisk kjortel, et almindeligt klædningsstykke i de vestromerske provinser, kendt både fra gravfund og billedfremstillinger på gravsten (fig. 5). Karakteristisk er den store sidevidde, der gør, at kjortlen bæres draperet om kroppen.

Den galliske kjortel fra Rønbjerg var hermed gået over i faglitteraturen, og jeg hoppede selv på den og beskrev den i »Oldtidsdragter« (1974) i overensstemmelse med J. P. Wild's tolkning. Den var også med i 1. afdelings særudstilling om jernalderdragter i 1975.

Da 1. afdeling planlagde nyopstilling af samlingerne i 1970'erne, var det meningen, at kjortlen skulle med i montren med jernalderdragter, og den blev derfor taget under kyndig behandling af tekstilkonserveringen i Brede og forelagt på det første arkæologiske tekstilsymposium i Neumünster i 1981.

Desværre var der ikke materiale nok til en almindelig C-14 datering af kjortlen, så vi måtte afvente en såkaldt tandemaccelerator-datering – det er også en C-14 datering, som netop i disse år var under udvikling. Den har den store fordel, at den kun kræver 50 mg uldfiber, hvor en traditionel C-14 datering kræver op til 20 g, og det kunne vi ikke afse. Den nye dateringsteknik er derfor en stor landvinding for museumsfolk, der nok vil have deres fund dateret, men ikke ønsker dem ødelagt ved prøveudtagningen.

Kjortlen blev dateret i Uppsala i 1986, og resultatet var forbløffende: 510 år før 1950 ±

100 dvs. 1500-årene – hvorefter vi måtte afskrive den galliske kjortel fra romersk jernalder – og så begyndte lavinen at rulle.

Findestedet viste sig ikke at være Rønbjerg mose, men en papæske i 2. afdeling (Danmarks middelalder), hvor Margrethe Hald havde fundet kjortlen sammen med rester af en middelalderkjortel fra Rønbjerg! På et gammelt museum, hvis samlinger har aner tilbage til Ole Worms museum fra 1600-årene, kan ting på et eller andet tidspunkt forputte sig. Især tænker man på, hvordan der i forrige århundrede blev flyttet rundt på mange forskellige samlinger, indtil de fik til huse i Prinsens Palais.

Her stod vi så med et ukendt findested, in-

Fig. 5. Provensialromersk gravsten fra Mainz, forestillende ægteparret Menimane (tv.) og Blussus (th.) Blussus bærer en vid, gallisk kjortel og et tørklæde om halsen. Foto Landesmuseum, Mainz.

tet museumsnummer, ingen fundoplysninger overhovedet. Vi kunne kun konstatere, at dateringen til 1500-årene ikke umiddelbart var til nogen hjælp, for paralleller fra dansk middelalder er ikke fundet. Så var der kun ét at gøre, at begynde helt forfra. Spinde- og vævetechnikken er som sagt totalt ukendt under vore himmelstrøg. Men hvor i verden finder vi noget tilsvarende? Det gør vi blandt Perus indianere.

Den almindelige dragt i Peru var en tunica vævet af totrådet garn, jævnt spundet med hårdt drej; repsvævning er almindelig ligesom indvævet skulderbredde (fig. 3), alt passer med vor tunica, ligesom sammensyningen i siderne og den vævede halsslids (fig. 2). Dertil kommer, at tunicaen blev båret med bælte i modsætning til den draperede galliske kjortel – og vor tunica har slidspor efter et bælte om midjen.

Denne klædning var den almindelige blandt Sydamerikas indianere (fig. 6), indtil spanierne i 1700-årene efter et oprør tvangsindførte ponchoen for derved at udslutte indianernes kulturelle identitet. Ponchoen stammer fra indvandrede kastilianske hyrder og er således ikke oprindeligt et indiansk klædningsstykke; den er heller ikke som tunicaen syet sammen i siderne.

Og hvilket materiale er den så vævet af? I 1980 bestemte en meget kyndig engelsk uld-ekspert materialet som en primitiv fåreuld, nærmest af bronzealderkarakter. Men efter at dateringen såede tvivl i vore sind, sendte Nationalmuseets bevaringssektion en fiberprøve til Naturhistorisk Museum i Århus, og resultatet blev nu lama eller alpaca! Samme resultat gav en engelsk fiberanalyse i foråret 1988.

Tunicaen er vævet af to slags garn: Trenden er af tykke, mørkebrune tråde, islætten er af tyndere, rødbrunt garn. Det mørkebrune garn er naturfarvet, en analyse viste mange pigmentkorn. Det rødbrune garn er farvet med en farve, der indeholder ellagensyre, der findes i naturen i rødder og bark både i den gamle og nye verden.

Desværre har det vist sig umuligt at spore tunicaens vej fra Peru til papæskan. Den er ikke nævnt i Ole Worms museum fra 1655 eller i de forskellige kunstkammerprotokoller fra 18. og 19. årh.

Fig. 6. Ulden tunica fra Peru af den såkaldte Inca-type (Etnografisk Samling).

I 1840-41 og 1845-46 sejlede de danske fregatter »Bellona« og »Galathea« jorden rundt og bragte en mængde etnografica med hjem til Oldnordisk Museum. De blev grundstammen i »Det amerikanske Kabinet«, der senere blev til Etnografisk Samling, Nationalmuseets 4. afdeling. I Oldskriftselskabets »Antikvarisk Tidsskrift« fra årene 1840-48 og 1852-54 er samtlige genstande opregnet og kort beskrevet, men der er desværre intet, der bare ligner tunicaen. Den kan måske være indkommet med en privatsamling, og på et eller andet tidspunkt er den »gået galt i byen«. Ja, alt kan tænkes.

Men selv om det endnu ikke er lykkedes at spore vejen til Nationalmuseet, viser dateringen, at tunicaen må være en af de ældste sydamerikanske genstande i et europæisk museum.

Fig. 7. Tunicaen efter endt konservering, monteret på brunt uldent stof. Foto Niels Erik Jehrbo.

Til sidst en tak til alle, der hjalp til at få Sorteper på plads : Museumsinspektør Berete Due, Nationalmuseets Etnografiske Samling, tekstilkonservator Else Østergaard, Nationalmuseets bevaringssektion, cand.scient. Aksel Bo Madsen, Naturhistorisk Museum i Århus og Penelope Walton, York Archaeological Trust (fiber- og farveanalyser).

LITTERATURLISTE

- Margrethe Hald: *Olddanske Tekstiler. Nordiske Fortidsminder* bd. V. København 1950.
- John Peter Wild: »Clothing in the North-West Provinces of the Roman Empire«. *Bonner Jahrbücher* bd. 168. Köln, Graz 1968.
- Elisabeth Munksgaard: *Oldtidsdragter*. Nationalmuseet 1974.
- Elisabeth Munksgaard: »The Gallic Coat from Rønbjerg«. *Textilsymposium Neumünster. Archäologische Textilfunde*. Neumünster 1982.
- Elisabeth Munksgaard: »A Tandem Accelerator Dating«. *Third Symposium of Archaeological Textiles, York 1987* (endnu ikke udkommet).

A guessing-game that went astray

The author describes a woollen tunic which was found several years ago without any indication of provenance or museum number, in a cardboard box in the Medieval Department of the National Museum, together with a man's coat from Rønbjerg in Jutland. The dark brown colour of the tunic led to the assumption that it might also have come from Rønbjerg bog, and in 1950 it was presented in a publication as a textile from Danish prehistory. In 1968 the tunic was described in a publication by J. P. Wild as a Gallic coat from the Roman Iron Age. The tunic is made of Z-spun, S-twisted yarn in both warp and weft, with a very hard twist – a technique which is unknown in Danish textile material – and

woven in warp repp with added width across the shoulders.

A tandem accelerator dating gave an age of 510 ± 100 years before 1950, but the garment has no Danish parallels from the Middle Ages.

Analyses of the wool carried out in Denmark and England determined the material to be llama or alpaca; the tunic is therefore of South American origin and has its nearest parallels in Peru.

It has unfortunately not yet been possible to retrace the tunic's route from Peru to Copenhagen. But the dating tells us that it must be one of the oldest South American garments in a European museum.

Nogle troldmænd kalder man shamaner

Af ROLF GILBERG

1987 påbegyndtes ved Etnografisk Samling, Nationalmuseet og Etnografisk Afdeling, Moesgaard et projekt, *Dansk Nomadeforskning*, finansieret af Carlsbergfondet. I en 5-årig periode er der midler til, at en halv snes forskere videnskabeligt kan bearbejde nomadesamlinger hjembragt af danske ekspeditioner til Nordafrika, Vestasien og Centralasien gennem de sidste 100 år. Projektets resultater vil blive offentliggjort gennem en særlig serie i 20 bind på engelsk med et oversigtsbind på dansk.

På 1. og 2. *Danske Centralasiatiske Ekspedition* under ledelse af Henning Haslund-Christensen i 1930'erne blev der især indsamlet materiale blandt mongolerne i Indre Mongoli, der også i vor tid lever som nomader.

Noget af det, som er særligt interessant, er en enestående samling af shamanudstyr. I »nomadeserien« vil dette emne få sit eget bind, som foruden indsamlernes egne beretninger blandt andet vil indeholde oplysninger om, hvad udstyret består af, og hvordan det har været brugt. Mange af tingene blev vist i 1974 i en særudstilling »Ånder og mennesker« på Etnografisk Samling. Det vil være rimeligt at lave en anden særudstilling om emnet, når Nationalmuseets udbygning engang er afsluttet.

Ved en shaman forstås et menneske, kvinde eller mand, som med særlig teknik og udstyr og altid i ekstatiske tilstand kan opnå direkte kontakt med overnaturlige magter ved anvendelse af kontrollerede hjælpeånder og under sjæleflugt. Shamanen er således bindeledet mellem denne verden og de andre. Typisk træder shamanen til i krisesituationer, hvor en medborger, der har brug for hjælp, vil søge den hos shamanen. Disse kendes fra mange folkeslag, som især bor på den nordligste halvdel af jorden.

I 1936 »jagede« Henning Haslund-Christensen to shamaner i omegnen af Hailar i det

nordlige Indre Mongoli. Fra lokalbefolkningen vidste han, at de to mænd skulle være i området, men det tog ham tre måneder at finde dem. Mens han rejste rundt og ledte, indsamlede han både folkesange og musik samt ting og sager blandt de mongolgrupper, han mødte.

Han endte til sidst i den lejr i Xinganbjergene, hvor de to shamaner holdt til. Mens hans medhjælper satte filteltet op og pakkede bagagen ud, gik Henning Haslund-Christensen over til det filtelt, hvorfra man kunne høre shamansang. Tilsyneladende var han ikke særlig velkommen, for næppe var han kommet ind i teltet, før han blev smidt ud igen. Han gav dog ikke op af den grund, men gik tilbage til sit eget telt og fik opsat sit lakpladeindspilningsgrej. Hvordan han på netop denne rejse fik strøm vides ikke. Enten blev hans generator drevet af en benzinmotor eller også af hans cyklende assistent. Men strøm havde han. Udstyret med en mikrofon forsøgte Henning Haslund-Christensen at trænge ind i teltet, hvor shamanerne var helt optaget af ceremonien. Denne gang var man forberedt. Vagter prøvede at holde Henning Haslund-Christensen borte. Han formåede dog at opholde sig ved teltet længe nok til, at hans assistent nåede at indspille en lakplade med kun få minutter på hver side.

For at undgå yderligere konflikt trak Henning Haslund-Christensen sig tilbage i god ro og orden. Han satte sig til at vente i sin eget filtelt. Gode etnografer venter meget. Hen på natten holdt de trætte shamaner en pause i deres ceremoni. Straks var Henning Haslund-Christensen der. Han afspillede sin plade for fulde drøn i retning mod shamanernes telt. Da han var færdig, fyldtes nattens mørke med steppens store, lydløse stilhed. Indtil shamanerne tog fat på deres sang med fornyede kræfter. Sådan skiftedes de alle tre resten af natten til at imponere hinanden.

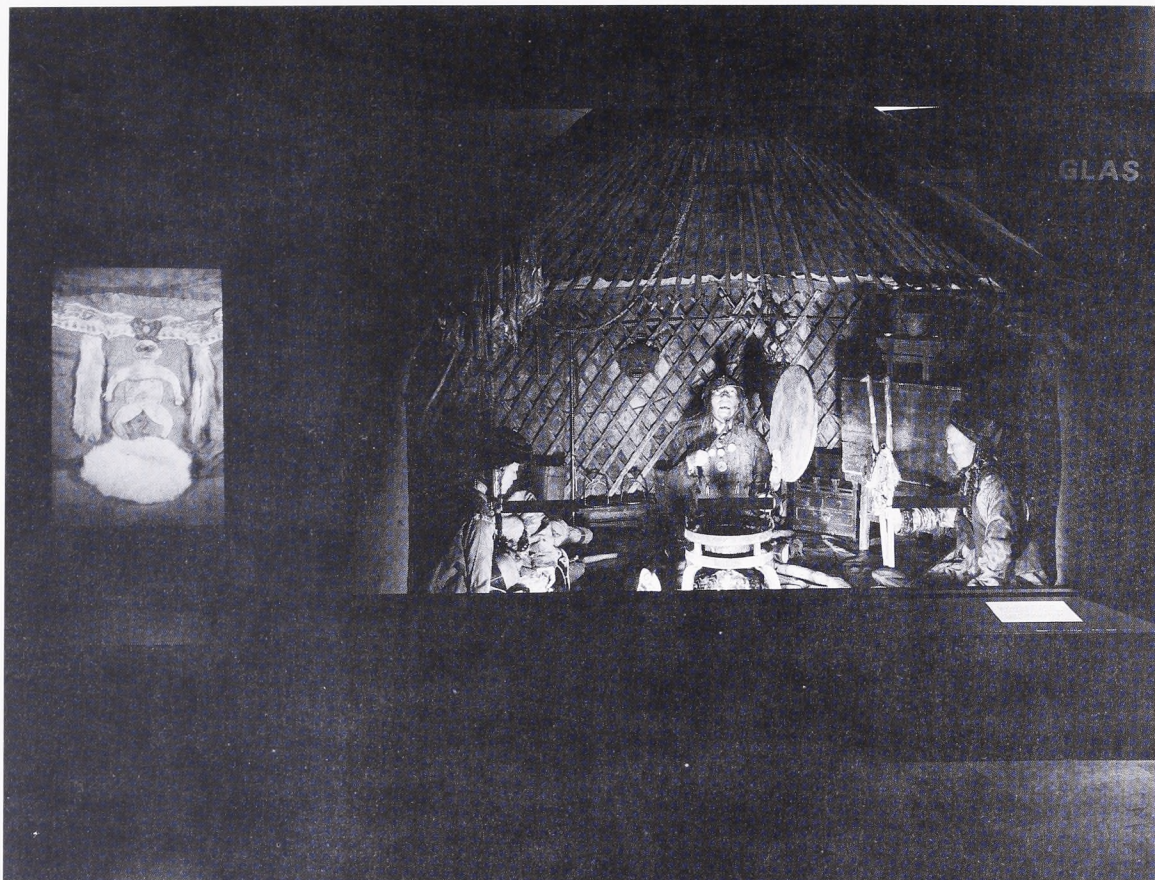

Fig. 1. Opstilling af mongol shaman filtelt på særudstillingen »Ånder og mennesker« 1974. Halvdelen af teltet er fjernet, så man kan se ind. Den kvindelige shaman sidder i midten med sin hjælper til højre og den syge patient til venstre. Det er en typisk indretning af et shamantelt. Man kunne forledes til at tro, at de to danskeres møde med kvindelige shamaner alle var foregået på et sådant sted. Helt til venstre viser en lysbilledskærm nogle af de ganske små ting, som omtaltes i udstillingen.

Næste morgen, da Henning Haslund-Christensen var ved at pakke, »bankede« det på hos ham. Udenfor stod de to shamaner, Basaman og Dølgøre, som gerne ville vide, hvordan man gjorde det dér. Det endte med, at de alle tre blev gode venner. Henning Haslund-Christensen tilbragte en udbytterig uge sammen med dem. Skæbnen ville, at begge shamaner døde få måneder efter dette møde. Henning Haslund-Christensen var stadig i området. Han har i 1944 fortalt om deres død, og om hvordan deres shamandragter endte i Etnografisk Samling, hvor de har været udstillet lige siden, indtil de på grund af Nationalmuseets udbygning nu midlertidigt må opholde sig nedpakket nogle år, utilgængelige for alle. Som det meste af samlingerne i Etnografisk Samling vil de atter blive tilgængelige for publikum, når Nationalmuseet igen

åbner sin moderniserede Etnografisk Samling.

Samme efterår (1936) kom Henning Haslund-Christensen til Manchu Ail nær Hailar i det nordøstlige Indre Mongoli, hvor lokal-samfundets engang så navnkundige shaman havde fået en voldsom død. En ond ånd havde besat ham, antydede man over for Henning Haslund-Christensen, som dog aldrig udspurgte folk nærmere om omstændighederne ved denne voldsomme død. Sådant noget taler mongolske nomader ikke gerne om.

Shamanens telt havde ligget urørt og forladt hen i en nærliggende kløft, siden ånderne tog dets beboer. Da en omvandrende shaman havde passeret stedet nogle måneder inden Henning Haslund-Christensens ankomst, havde man opfordret shamanen til at forjage

Fig. 2. Indvendig i et shamantelt fra Urte-in Gol. Mongolmanden på billedet er en af Haslund-Christensens hjælpere, som er udklædt.
Foto H. Haslund-Christensen.

de onde ånder, der endnu huserede omkring teltet. Det havde han så gjort på den måde, at han havde »bundet« ånderne til den afdøde shamans telt og ejendele.

Da Henning Haslund-Christensen begyndte at interessere sig for teltet, blev denne interesse opmuntret kraftigt af egnens beboere. De ville hellere end gerne have teltet med dets onde ånder fjernet. Til sidst blev man enige med Henning Haslund-Christensen om, at han overtog og fjernede teltet med alt dets tilbehør mod at betale den afdøde shamans arvinger, hvad det ville koste dem at fremstille et nyt telt. Til gengæld skulle alle folkene ved Manchu Ail hjælpe Henning Haslund-Christensen i den farlige situation, han var bragt i ved at have overtaget disse sager fyldt med onde ånder, ved at lade ham købe en hel del »gode« sager som kunne modarbejde de »onde« sager.

En dag i begyndelsen af 1939 rejste Henning Haslund-Christensen og Werner Jacobsen, begge deltagere på 2. *Danske Centralasiatiske Ekspedition til Mongoliet 1938-1939*, på en tur øst for ekspeditionens hovedkvarter, Chagan Kure (Det Hvide Tempel). Denne gang benyttede de en anden rejseteknik, end de plejede. De rejste kun med sovepose som ba-

gane og var indstillet på at sove rundt om i teltene hos mongolerne. De var ledsaget af to mongoler, Erentjin og Grontjok. Alle fire rejste til hest.

Undervejs hørte Henning Haslund-Christensen og Werner Jacobsen, at der et sted mod nord var et telt med et fuldstændigt shamanudstyr. Det havde tilhørt en shaman kvinde, som var død 30 år tidligere, og som havde arvet det fra en anden shamankvinde før hende. Men ingen havde turdet røre det forladte telt eller udstyr. Derfor lykkedes for ekspeditionen at erhverve det.

»Det er en fin samling, som der næppe eksisterer noget lignende af på noget museum,« skrev Henning Haslund-Christensen. »Det var meget besværligt at få det bragt til vort hovedkvarter, for ingen af mongolerne turde komme i nærheden af det. Og ingen turde have os i deres filltelte, når vi rejste med så farlige sager. At den kamel, der skulle bære noget af udstyret, blev vild, støttede i høj grad deres tro på hemmelige magters tilstedeværelse.«

Dette telt med dets udstyr har været udstillet i Etnografisk Samling i mere end 40 år. Mange har opfattet det som stedet, hvor enten Henning Haslund-Christensen eller Wer-

Fig. 3-4. Kvindelig Chahar mongol shaman, som er opstillet til fotografering. Der foregår altså ingen ceremoni. Foto H. Haslund-Christensen.

Fig. 5. En udstillingsfigur i Etnografisk Samling. Den er klædt i en dragt (R.XII-421) fra det forladte shamanfelt. Det er således hverken Pu-vua's eller Otoron's dragt, hvilket tidligere er blevet skrevet i Nationalmuseets publikationer.

ner Jacobsen eller begge blev spået. Men det er ikke tilfældet. De blev spået hver sit sted af forskellige kvindelige shamaner.

På rejsen traf den lille ekspedition flere shamankvinder. De var meget svære at komme i kontakt med. Som regel fik man ikke lov til at komme i nærheden af dem. De troede nemlig, at danskerne kom for at stjæle noget af deres blod. Kunne man komme af sted med at rive en shaman, så der flød lidt blod, ville hun miste sin magt over én. Det var en af grunden til, at shamanerne var så sky, blev det fortalt.

Ekspeditionens arkæolog Werner Jacobsen ledte efter små forhistoriske bronzefigurer. Han havde hørt, at der skulle være nogle sådanne i et bestemt telt i en bestemt teltelejr. Werner Jacobsen og hans mongolmedarbejder, Grontjok, opsøgte lejren og gik intetanende ind i teltet. Overrasket opdagede de, at det var beboet af en shamankvinde. Hun blev meget vred over deres indtrængen, og sagde, at hun godt vidste, at Werner Jacobsen kun var kommet for at få noget af hendes blod. Men hun ville bare mane ham fuld af onde ånder, så han ville svulme op og til sidst eksplodere. Da Werner Jacobsen næste dag havde lidt hovedpine, blev Grontjok meget bekymret, fordi han troede på, at shamanens spådom var gået i opfyldelse. Det var shamankvinden Otoron, som spåede Werner Jacobsen. Det har han selv fortalt om i detaljer.

Da Henning Haslund-Christensen og Werner Jacobsen igen var sammen, var de alligevel så heldige at blive inviteret på besøg hos en Barak-mongol shamankvinde, Pu-vua, og til at overnatte i hendes telt, der var rejst ca. to km nordvest for klosteret Ulan Tologoi'in Sume (Det røde Hoveds Tempel), som lå i Gulchagan distriktet i Chahar området af Indre Mongoli. De ankom midt på eftermiddagen en januardag i 1939 og forlod først teltet næste formiddag. Ved ankomsten var de straks blevet vist ind i shamanteltet.

Pu-vua vidste på forhånd, at de to mænd ville opsøge hende en mørk vinteraften, fordi den anden shamankvinde havde advaret hende mod dem. De søgte, havde hun sagt, efter pile fra himlen, hvormed de kunne forgøre Mongoliets shamaner. Men da hun havde rådspurgt sine egne hjælpeånder, havde disse la-

det hende forstå, at de to var venligtsindede mennesker, og at hun skulle behandle dem som sådanne og give dem mange oplysninger.

Et par visne arme med gigtknuder og kloglignende hænder strakte sig mod bålets varmende lysskær. Efterhånden som øjnene fra det stærke solskin udenfor vænnede sig til mørket inde i teltet, så Henning Haslund-Christensen, at armene tilhørte en lille sammensunken kvindeskikkelse, som dunkelt aftegnede sig i teltets mørke baggrund. Det var den kvindelige shaman Pu-vua.

Snart kunne Henning Haslund-Christensen og Werner Jacobsen skimte mere og mere af omgivelserne inde i teltet. Dets indre adskilte sig fra de almindelige mongoltelte ved, at det lamaistiske alter med dets opstilling af forgyldte gudfigurer, offerskåle og smørlamper, som plejer at opfylde teltets nordhjørne, var erstattet med et lille uanseligt sort alter midt for teltets vestvæg. Oven over alterbordet hang en række blå og hvide silkestrimler ned fra den skrånende teltvæg. I mellemrummene kunne man skimte en række flade snavsede filtposer, som stod opstillet mod teltvæggen, samt en række små offerskåle af birke-træ. Under silkestrimlerne hang en lille træplade. Den var udsmykket med forvrængede tibetanske tegn, der var anbragt dekorativt. Lænet mod alterets nordside stod et par træstave, hvis øverste ende var formede som hestehoveder. Fra jernringe som var fastgjort midt på stavene hang en mængde spraglede bånd, hvortil var bundet pilespidser, små knive og andre metalgenstande. Desuden var der en tromme, hvis form Henning Haslund-Christensen ikke tidligere havde set.

Til de to danskeres hilsen mumlede den kvindelige shaman et uforståeligt svar. Det skyldtes ikke uvenlighed, gik det efterhånden op for dem, men at hun plagedes meget af reumatiske smerter. Selv forklarede hun, at det var en hende fjendtligsindet shamankvinde, som lod sine ånder plage livet af hende. Kampen mellem hendes egne og de fjendtlige ånder havde med vekslende held stået på i flere år, men siden hun for to år siden var blevet såret så hårdt af en pil fra himlen, at hun mistede sine bens førlighed, havde hun været så godt som værgeløs i kam-

Fig. 6. Den kvindelige Barak-mongol shaman Pu-vua forbereder sig til en åndemaning. Foto H. Haslund-Christensen.

pen mod sine plageånder. Hun så virkelig forpint ud, pupillerne dirrede i de flakkende øjne, ansigtet sitrede i nervøse trækninger, og hele hendes spinkle legeme gennemjagedes af periodisk skælven.

En god portion opiumsdråber fra Henning Haslund-Christensen forårsagede imidlertid en hurtig bedring på hendes gigtsmerter. Hun viste sig at være fjernt fra den traditionelle opfattelse af en shamankvinde. Efter at hun havde beordret sin kvindelige medhjælper til at servere te og ost for gæsterne, begyndte hun villigt at besvare deres spørgsmål, samt selv at fortælle.

Mens de sad og snakkede sammen kom en mongolmand og en ung mongolpige ind i teltet. Pigen satte sig grædende ned ved bålet. Under en pause i samtalen spurgte hun Pu-

vua, om hendes syge mor skulle dø samme nat. Pu-vua gav straks besked til sin medhjælperinde om at bringe de for shamaniseringen nødvendige kultsager, hvorpå hun i siddende stilling slæbte sig hen til pladsen mellem det sorte alter og bålet midt i teltet, hvor hun tog plads med ansigtet mod nord. Hjælperen tog offerskåle fra alteret og anbragte dem foran hende på et lavt bord. Der blev stillet to messingbeslåede træskåle frem med henholdsvis gæret hoppemælk og komælk. De små skåle med mælk gik derefter rundt begyndende med Henning Haslund-Christensen, så til Werner Jacobsen og videre med solen fra hånd til hånd af de forsamlede, som sad i kreds om ilden. Hver deltager stak en finger i mælken og førte den fugtige finger op til munden for at smage på skålens indhold.

Derefter brækkede man en lille krumme af en kage, smagte på den og lod så resten gå videre til sidemanden. Til sidst endte skålene hos Pu-vua, der selv satte dem tilbage på alteret. Det var indledningen til den egentlige ceremoni.

Efter at Pu-vua var blevet iført tunge koralprydede sølvøresmykker, en pelsbræmmed hat og om halsen havde fået en tyk perlekæde, hvortil der var fastgjort et gammelt kinesisk bronzespejl, tog den unge kvindelige hjælper plads ved hendes højre side med trommen og de to træstave med udskårne hestehoveder i hænderne. De to stave kaldte Pu-vua sine luftheste, og på dem red hun under shamaniseringen til åndernes verden. De mange pilespidser og andre bronzer, som var fæstnede til lufthestene, var de himmelske pile, hvormed hun kæmpede mod fjendtlige ånder. Små lancetformede blikcylindre var de nøgler, hvormed hun skaffede sig adgang til åndeverdens himle. Over det sorte alter hang en mærkelige tuschtegning, som hun selv havde fremstillet i håb om, at den ville beskytte hende mod de fjendtligsindede ånders anfald.

Hjælperen gav de to hestestave til Pu-vua, hvorefter hun selv begyndte at traktere trommens skindbetrukne overside med en slangeformet trommestik. Trommen adskilte sig fra alle andre, Henning Haslund-Christensen tidligere havde set eller læst om. Dens cirkelformede ramme var af håndsmedet jern, der løb ud i et skaft, hvis nederste ende havde form af et kløverblad. Omkring hvert af kløverets blade var der smedet tre løse ringe, der klirrede og raslede ved den mindste bevægelse. Trommens dumpe taktfaste drøn steg og faldt. Dens ni jernringe klirrede og raslede. Til sidst genlød hele det dunkle rum af en stor sammenhængende lydmasse. Det var, som om Pu-vua's misdannede legeme begyndte at sitre, hendes blodsprængte øjne søgte mod røgfanget i telttaget. I sin siddende stilling begyndte hun at skælve og hoppe, som om hun forsøgte at følge efter samme vej. Efterhånden kom hun i ekstase, som gav sig udslag i vridninger af kroppen og fortrækninger i ansigtsmuskulaturen.

Under seancen havde Pu-vua holdt hestestavene i sine hænder, samtidig med at hun udstødte nogle råb, der lød omtrent som de

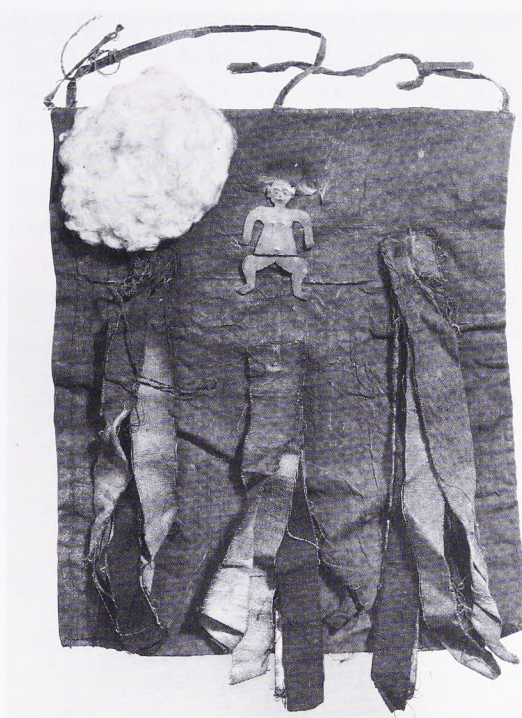

Fig. 7. Al den kraft en shaman gennem sit liv har samlet, vil strømme ud af vedkommende med det sidste suk, som opsamles i en tot vat og gemmes i en pakke med en lille metalfigur, symbolet på den afdøde shaman. Dette gøres af den shaman, som skal være til stede ved dødsfaldet. Vedkommende får derved ekstra kraft til senere brug. (R.XII-427, indgået 1939).

tilråb, man brugte, når man drev et par heste frem.

Da ekstasen var på sit højeste, holdt hjælperen op med at slå på tromme. Der indtrådte nu nogle øjeblikkes fuldstændig stilhed. Så var tidspunktet kommet til at få svar på spørgsmål. Når man stillede spørgsmål til hjælperen, gav man hende samtidigt et hvidt silketørklæde, som hun lagde over sin ene arm. Hun lod spørgsmålene gå videre til Pu-vua, som svarede med nogle uforståelige ord, der blev tydet af hjælperen.

Mens trommelarmen steg i styrke, stillede den rådsøgende pige sig hen bag Pu-vua. Hver gang hun stillede sine spørgsmål, hævdede hun samtidigt shamankvindens hat højt over hendes hoved. Nu begyndte savl og fråde at boble ud af Pu-vua's mund, og hun fremstødte uarticulerede skrig og remser, som medhjælperen oversatte til forståelige ord: Den syge kvinde skulle leve på denne jord i mindst en uge til.

Mongolmanden var kommet for at få gode råd, fordi han havde haft uheld med sit kvæg. Han fik et svar, som gik ud på, at hvis han forbedrede sin livsførelse, ville han i fremtiden få mere held og lykke. Der var flere andre gæster i teltet. De tog dog ikke del i ceremonien. Werner Jacobsen havde nærmest indtrykket af, at Pu-vua havde indbudt disse gæster for at de kunne få lejlighed til at se de to hvide mænd.

Til Henning Haslund-Christensen sagde Pu-vua, at hun godt vidste, at det hidtil ikke var gået så godt for ekspeditionen, men at det nu ville vende sig til det bedre. Hun forudsagde også, at en af de to danskere om nogen tid ville blive syg. Men de skulle ikke blive bekymret over det, for Pu-vua's hjælpeånder havde lovet at redde ham.

Kort efter at spørgsmålene var blevet besvaret, kom Pu-vua til bevidsthed igen. Hun vendte sig mod de tilstedeværende og spurgte dem ret nysgerrigt om, hvad hun havde fortalt dem. Lidt efter sank shamankvinden pludselig sammen i fuldstændig afmagt, trommen blev stille og Pu-vua faldt i en dødlignende søvn.

»Werner Jacobsen, som ved den lejlighed var min rejsefælle, og jeg fulgte hendes eksempel (at lægge sig til at sove) efter i spørgende vendinger at have drøftet den forstå-

ende fare, som lige var blevet bebudet mig,« fortalte Henning Haslund-Christensen.

»Fyrre dage senere blev jeg pludselig syg. I løbet af en halv time steg min puls til det dobbelte. I flere dage lå jeg bevidstløs hen. Werner Jacobsen skaffede fra en svensk missionsstation en sygeplejerske, som i mine lyse øjeblikke forberedte mig på døden. Efter fire døgn forløb blev jeg imidlertid lige så pludselig rask, som jeg var blevet syg, så jeg kunne starte på en ny rejse med dagsridt på femogtredive kilometer. Da jeg efter ekspeditionens slut kom til Peking, lod jeg mig indlægge på det daværende tyske hospital for at få mysteriet opklaret. Man prikkede og skar i mig og undersøgte mig fra inderst til yderst, men uden at finde nogen rimelig eller blot sandsynlig forklaring på min overståede sygdom.«

LITTERATURLISTE

Denne artikel bygger blandt andet på ikke tidligere publicerede notater fra både Henning Haslund-Christensen og Werner Jacobsen i 1940'erne. Desuden kan læses:

Gilberg, Rolf (red.): *Ånder og mennesker*, 141 sider. København: Nationalmuseet 1978.

Tema-nummer: Dansk Nomadeforskning, *Jordens Folk*, 23 (3+4):99-172. København 1988.

Haslund-Christensen, Henning: »Mongolske troldmænd«. Fra *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1944.

Jacobsen, Werner: *Asiatiske Akkorder*, 142 sider. København: Rhodos, 1965. Side 44-74: »Troldkvindens spådom«.

ENGLISH SUMMARY

Some sorcerers are known as Shamans

Danish Nomad Research is a Carlsberg Foundation project, the purpose of which is to work scientifically through the nomad material at Moesgaard in Århus and in the Department of Ethnography of the National Museum of Denmark brought back by Danish researchers who have not themselves managed to complete this work. The first stage of the project runs from 1987 to 1991. The results will be published in English in a special series. One of the project's components deals with Mongol Shamans.

In 1939 Henning Haslund-Christensen and Werner Jacobsen met a number of female Mongol Shamans. They both attended Shaman ceremonies, including one held by Pu-vua, who told Henning Haslund-Christensen's fortune. He was informed that he would become seriously ill, but would then recover rapidly. The prediction proved accurate. The expedition returned with Mongol Shaman outfit, which now is found in the Department of Ethnography.

1300-tallet – skattefundenes store periode

Af JØRGEN STEEN JENSEN

Fig. 1. Nationalmuseets viden bygger på genstandene og de dertil hørende arkivalier og protokoller. Her ses en side af Fundprotokollen fra Den kgl. Mønt- og Medallesamling fra Aarhus beskrevet. – Skatten, der omfattede næsten 6.000 mønter, må være skjult sidst i 1300-tallet. Beskrivelsen, der er affattet omkring 1910, fylder 46 foliosider og er med sin uhyre detaljerede gennemgang af indskriftsvarianterne på det sene 1300-tals nordtyske sølv mønter vistnok den mest indgående analyse, der overhovedet er foretaget af et større fund fra denne tid. Som et led i Nationalmuseets sikringsfotografering er der fremstillet mikrofiche-kopier af fundprotokollerne, som er tilgængelige for interesserede på forskningscentre både i Danmark og vore nabolande. Protokollen er ført af Møntsamlingens daværende leder, P. Hauberg.

1908-9

	<i>Libeck.</i>	<i>Wittenberg.</i>		2238
698	* MONETA: LVBIARNSK	fan	* CIVITAS IMPERIAL'	2
699	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL'	1
700	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALIS	1
701	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL'	3
702	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALIS	1
703	* MONETA: LVBIARNSK	<i>Tropfenringe</i>	* CIVITAS IMPERIALK	1
704	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALK	2
705	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	3
706	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	1
707	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	1
708	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALK	1
709	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL'	1
710	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALK	1
711	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	1
712	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	3
713	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL'	2
714	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL'	11
715	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL'	3
716	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALK	1
717	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALK	13
718	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL'	1
719	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL' fald	1
720	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	1
721	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL'	1
722	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	1
723	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	4
724	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALK	7
725	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALK	2
726	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALK	1
727	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALIS	10
728	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALIS	1
729	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALIS	1
730	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALIS	1
731	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIAL	1
732	* MONETA: LVBIARNSK	—	* CIVITAS IMPERIALIS	1

I disse år færdiggøres et af de mange projekter, som skal gøre Nationalmuseets opsamlede viden tilgængelig. Det drejer sig om en samlet fremlæggelse i bogform af alle de middelalderlige skattefund, vi kender til inden for Danmarks nuværende grænser, både fund alene med mønter og fund med både mønter og brudsølv, smykker og sølvbarrer. Desuden behandles de beholdere, som skattene blev

fundet i, det være sig lerpotter, malmgryder eller tekstiltutter m.v. Tidsrammen er perioden ca. 1050-ca. 1550.

Der fandtes tidligere ikke nogen samlet oversigt over de middelalderlige skattefund her i landet. Mærkværdigvis – vil læseren måske sige. Men den gruppe af inspektører og andre fra Nationalmuseets 2. afdeling og Den kgl. Mønt- og Medallesamling, der under

Fig. 2. Vejstrup-fundet. En kuglepote af gråbrændt ler med næsten 16.000 mønter blev fundet 1948 i Vejstrup på Sydfyn. Skatten må være skjult i jorden ca. 1320-1330.

rigsantikvarens ledelse har arbejdet på projektet i efterhånden adskillige år, vil snarere sige: Det er der god grund til. Det har nemlig krævet meget store ressourcer af tid og kræfter samt – især – penge til medhjælp, førend vi tidligt i dette år kom så langt, at vi havde et manuskript til selve katalogdelen.

Det viser sig nu, at man fra det halve årtusind, som Danmarks middelalder omfatter, kender i alt 326 skattefund. Den nærmere fordeling inden for århundrederne er ganske interessant:

Middelalderlige skattefund 1050-1550

<u>Periode</u>	<u>Antal</u>
1050-1100	33
1100-tallet	29
1200-tallet	54
1300-tallet	126
1400-tallet	53
<u>1500-1550</u>	<u>31</u>
I alt	326

Med andre ord – 126 af de 326 skattefund, dvs. næsten to femtedele – stammer fra et enkelt århundrede, 1300-tallet.

Forholdet bliver endnu mere bemærkelsesværdigt, fordi flere af 1300-tallets møntfund tal- og vægtmæssigt hører til de største, vi overhovedet kender her i landet. Det gælder

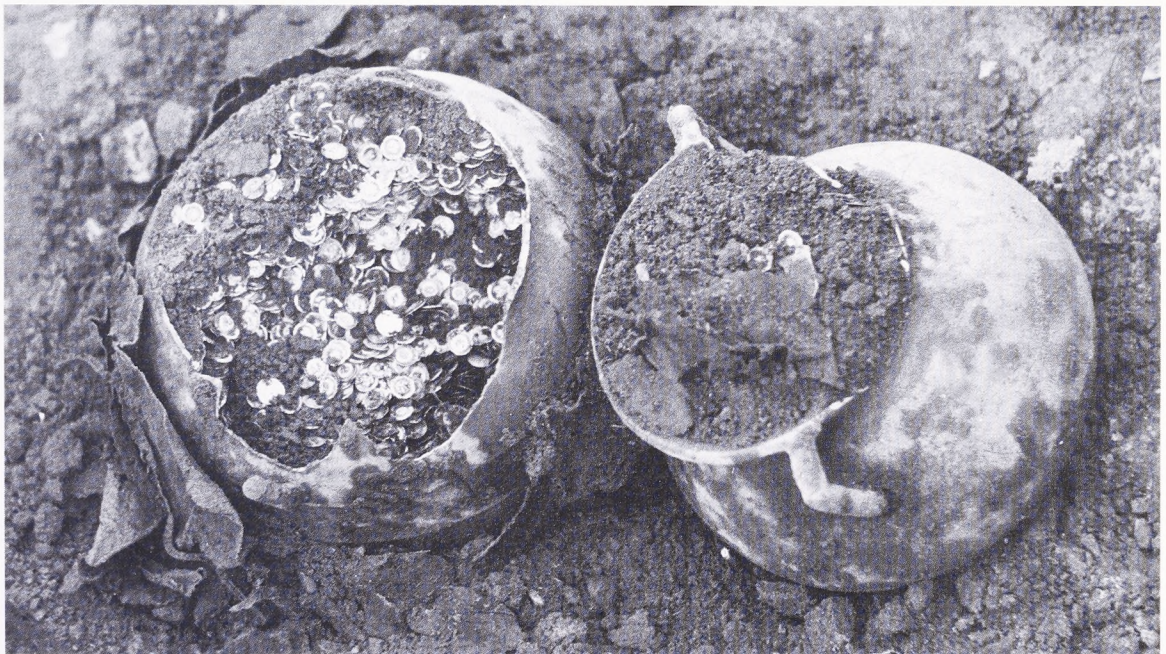
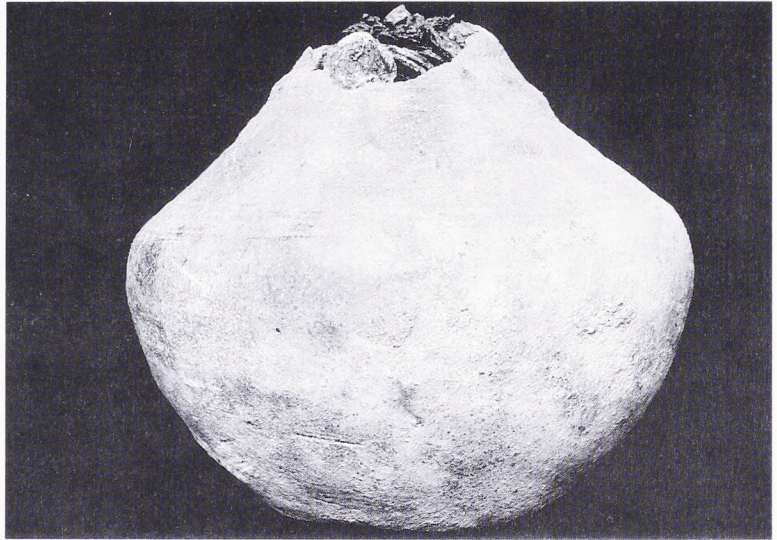
1. det sydfynske Vejstrup-fund, 15.964 mønter fra ca. 1320-30,
2. dobbeltskatten fra Assens, 16.960 mønter nedlagt i 3 krukker efter 1325,
3. det falsterske Systofte-fund fra ca. 1330 med 30.258 mønter, og
4. det dårligt overleverede østjyske Stjær-fund, der fremkom 1802, og som må have indeholdt ca. 19.000 mønter, men som i øvrigt vanskeligt lader sig beskrive eller nøjere datere, da kun 103 stykker blev udtaget som prøver til Møntkabinetet på Rosenborg. Resten blev formentlig indsmeltet på Den kgl. Mønt.

De fire store fund er rent danske, men fra den del af 1300-tallet, hvor den hjemlige udmøntning er standset, og de udenlandske mønter derfor dominerer, rager Kirial-fundet fra ca. 1365 op med sine 81.422 mønter, tal-mæssigt mere end 10 gange større end noget andet dansk skattefund fra anden halvdel af 1300-tallet.

Fig. 3a-b. På en gårdsplads i Store Kirkestræde i Assens blev der i 1953 fundet to møntpotter. Ejendommeligt nok var der hundrede år tidligere fundet endnu en møntpotte på samme sted. I alt indeholder fundet næsten 17.000 mønter fra 1320erne. Her ses 1953-fundets møntpotter før konservering. Den ødelagte kande står på hovedet, mens de sammenklumpede mønter sad fast i kandens øvre del. Dunken er endnu helt fuld af mønter.

Fig. 4. Kirial-fundets to malmgryder fotograferet på fundstedet nær Grenå. Der viste sig at være over 81.000 sølvmonter i de to beholdere, der må være gravet ned ca. 1365. Foto Kurt Leth Jakobsen 1967.

Det er klart, at en sådan ophobning af skattefund inviterer til en nærmere undersøgelse. På disse sider er det i første række meningen at gøre opmærksom på det mærkværdige fænomen og dernæst at antyde nogle mulige forklaringer.

Men før vi går videre, kan læseren dog have krav på at vide, hvad et skattefund er. Når det drejer sig om mønter er svaret forholdsvis nemt. Flere mønter skal være fundet sammen, således at de med vished er tabt på én gang eller gemt hen under ét. Den nedre grænse for et skattefund er således ganske lav, der behøver blot at være et par eller nogle få mønter – f.eks. en fattig mands pung – mens den øvre grænse nærmest er uendelig.

Når det drejer sig om forarbejdet ædelmetal eller barrer, er det klart, at blot en enkelt genstand af ædelmetal, der er tabt eller gemt, alene pga. sin metalværdi kan repræsentere en skat.

Det har i øvrigt vist sig under arbejdet med værket, at der er overordentlig mange rene møntskatte, altså fund, hvor der ikke indgår andet værdifuldt end selve mønterne. Der er ikke helt få møntskattefund, hvor der også er fundet andre kostbare genstande, især smykker. Derimod er antallet af middelalderskatte, hvor der udelukkende er forarbejdet ædelmetal, men ingen mønter, stærkt begrænset. Dette viser, taget under ét, at mønter må have haft stor betydning i hele Danmarks middelalder, eller – sagt med et i vore dage i faglig sammenhæng hyppigt anvendt fremmedord – at monetariseringsgraden har været høj.

Der kan være grund til at gøre opmærksom på endnu en ting. Når man finder en skat, er det for finderens en hændelse, han eller hun i hele sin livstid aldrig glemmer. Det er eventyret midt i hverdagen, opfyldelsen af skjulte drømme, en begivenhed, som undertiden berettes om og om igen gennem mange generationer.

Men der ligger næsten altid en tragedie bag en skat, der er blevet liggende gemt i jorden. Årsagerne kan være mange, men menneskeligt set næsten altid sørgelige. Ejeren kan være død for fjendehånd, eller død pludseligt, f.eks. under en rejse, så familien ikke har kunnet få oplysning om gemmestedet for formuen. De frygtelige epidemier, som bortrev

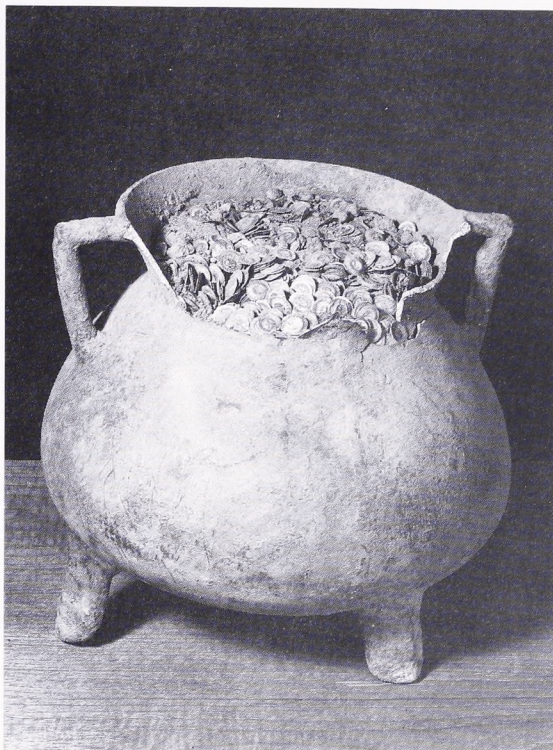

Fig. 5. Den mindste af Kirial-gryderne fotograferet for tømmingen på Nationalmuseet. Foto Lennart Larsen 1967.

så mange i perioden fra 1300-tallets midte til begyndelsen af 1700-tallet, kan også have medført, at skattes opbevaringssted blev glemt. Det er endelig muligt, at ejermændene simpelt hen ikke har været i stand til at genfinde den nedgravede skat. Huset, hvorunder den var skjult, er måske brændt, stenen på marken var fjernet, eller det store træ, som man brugte til sigtepunkt, kan være væltet.

Forklaringerne på, at en skat ikke er hentet igen, kan være utallige, men hver eneste gang har det for de pågældende været en katastrofe. Tænk blot, hvis det var betroet gods, for kongen eller anden verdslig eller kirkelig myndighed, som ikke har kunnet findes – hvem troede på historien om træet? Der har skullet gode talemåter til for at undgå den lurende mistanke om, at pengene var stukket til side til eget brug. Eller købmanden på rejse, der med sig havde en sum penge fra naboen, som skulle nyttiggøres. Hvorledes ville han blive troet, når han kom hjem uden penge eller varer? Vi skal ikke nu fortabe os i flere eventualiteter, blot gøre os klart, at det, vi kalder værdifuldt historisk eller kulturhistorisk

kildemateriale, ja, måske ligefrem umistelige skatte fra fortiden, for datidens pågældende hovedpersoner kan have repræsenteret deres livs tragedie. Bindeleddet mellem dagens vel-færdsborger og den fjerne forfader i 1300-tallet kan være en håndfuld mønter, hvis tab aldrig blev forvundet, men som i dag er blevet til »et interessant historisk vidnesbyrd«!

Vender vi os til 1300-tallet og dets skattefund, som er emnet for denne artikel, så er dette århundrede rent møntmæssigt den periode, hvor det gamle danske møntsystem brød sammen. Lige siden vikingetiden, dvs. Knud den Store, havde møntvæsenet her i landet været et regale, dvs. at kongen stod for mønten. I visse tilfælde kunne også bisperne, specielt ærkebispem i Lund, få en større eller mindre andel i udmøntningen og de indtægter, der var forbundet med regalet.

Fig. 6. Henved en femtedel af indholdet af den store møntpotte i Assens-fundet bestod af en eneste mønttype, der traditionelt er henført til Erik Menved (katalogbetegnelser: Hauberg 18, Mansfeld-Bullner 390).

I slutningen af 1200-tallet og i den første tredjedel af 1300-tallet havde landets møntproduktion efter alt at dømme et kolossalt omfang. Det ser vi ikke alene af en række store skattefund, men også af mønterne fra kirkegulvsfundene og de sidste års mange metaldektefund. En af årsagerne ligger ligefor: Det var inflationsmønter af liden sølv-lødighed, hvor der skulle et større antal af de meget kobberholdige mønter til for at opveje en af de ældre mere sølvholdige penninge. Men forklaringen kan ikke i sig selv være tilstrækkelig, der må også have været et næsten utroligt stort behov for mønter som sådan, dvs. at samfundet må i højere grad end for eksempel i 1100-tallets slutning og 1200-tallets begyndelse have været baseret på pengeøkonomi.

1300-tallets møntskatte kan groft sagt deles i to hovedgrupper: De møntskatte, hvor der udelukkende, eller så godt som udelukkende, er danske mønter, og de møntskatte, der in-

Fig. 7. Tre repræsentanter for Christopher II.s mønter i Vejstrup-fundet (Roskilde, Hbg. I, MB cf. 541 og 546; Nørrejylland, Hbg. I, MB 587). Tilsammen udgjorde de tre mønttyper næsten halvdelen af fundet. Deres sølv-lødighed var blot mellem 1 og 5%.

deholder udenlandske mønter. Forskellen ligger ikke blot i den nationale oprindelse, den ligger også i mønternes metal.

De danske mønter var meget tæt på at være rene kobbermønter, der i 1300-tallets første tredjedel havde et sølvindhold, som varierede fra nogle få promille til op imod 10 procent. Kun de skånske mønter, som i det nuværende Danmark især findes på Bornholm, indeholdt noget mere sølv, vistnok omkring en femtedel. Da den danske kongemagt brød sammen efter Christopher II.s død 1332, ophørte – så vidt det kan ses – udmøntningerne vest for Øresund snart efter, og de forsøg, der gjordes under Valdemar Atterdag midt i 1350'erne på at genoplive det danske møntvæsen, fik ingen videre følger.

Man må ganske vist antage, at den forhåndenværende efter alt at dømme meget omfattende danske møntmasse, hvis enkelte mønter hver for sig ikke havde nogen stor værdi, kan have været brugt som skillemønter i ganske lang tid, idet der i Danmark vest for Øresund i resten af 1300-tallet stort set ikke optræder mønter af tilsvarende lav værdi, men det kniber med konkret viden på det felt.

I de følgende to menneskealdre, lige til begyndelsen af 1400-tallet, var landet rent møntmæssigt præget af de udenlandske sølv-møn-

Fig. 8. Engelske sterlinge fra London 1248-50 og ca. 1302-10; turnos, angivelig fransk fra Philip den Smukke (1285-1314) samt ensidige hulpenninge fra Hamburg, ca. 1365, og Mecklenburg (Wismar?), ca. 1360.

ter, engelske sterlinge, franske turnoser og nordtyske hulpenninge. Alle disse mønttyper havde også tidligere været brugt i Danmark, når der skulle betales med en værdifast mønt, f.eks. ved visse skatter og større transaktioner, men hen mod midten af 1300-tallet blev disse mønter enerådende, så vidt man kan se både

Fig. 9. Lybske witten (firpenninge), præget i perioden ca. 1365-ca. 1380.

fra de skriftlige kilder og de mange møntfund.

Endnu nogle nye mønttyper dukker op i de danske fund fra den sidste tredjedel af 1300-tallet. Det var nordtyske witten og dermed beslægtede mønter. I det sidste par tiår af 1300-tallet og de første år af 1400-tallet dominerede disse mønter ganske møntcirkulationen her i landet.

Fig. 10. Lybsk guldgylden fra ca. 1350-ca. 1370. Slagelse-fundet.

Hertil kommer endelig, at man i 1300-tallet ved meget store transaktioner begynder at bruge guldmønter. De var hovedsagelig – ligesom sølvmønterne – engelske, franske og tyske. Man træffer dem nævnt i de skriftlige kilder og møder dem i et par markante skattefund.

Set i en større sammenhæng er der ikke noget mærkeligt i, at man bruger de mange udenlandske sølv- og guldmønter. Det samme var tilfældet i flere af vore nabolande. De mønter, der her er nævnt, var simpelt hen datidens internationale betalingsmidler, som enten i original eller i undertiden ganske nærgående efterligninger blev anvendt over størstedelen af datidens Europa. Mere bemærkelsesværdigt er det, at det ikke lykkedes at få genoprettet et dansk møntvæsen under Valdemar Atterdag og dronning Margrethe, hvor det danske kongedømme ellers blev befæstet. Dette forhold, der nok kunne være en nærmere undersøgelse værd, skal vi imidlertid lade ligge her og i stedet vende os til skattefundene.

Når vi siger, at der er 126 skattefund fra 1300-tallet, er det et tal, som må tages med et lille forbehold. Der er også nogle fund, som vi daterer til 1290'erne, men som eventuelt kan være lidt senere, idet kronologien på de danske mønter – der på dette tidspunkt normalt er uden enhver indskrift – ikke i alle enkeltheder er klar. Desuden er der et par fund, som er fremkommet for flere hundrede år

Fig. 11. En pengesum på 75 witten og 1 turnos fra slutningen af 1300-tallet fremkom 1954 i Nytorusgyde i Viborg. Deponeret i Viborg Stiftsmuseum. De øverste mønter er især fra Mecklenburg og Stralsund.

siden, og som er så dårligt overleveret, at dateringen må blive meget omtrentlig.

Med dette forbehold kan vi gå videre og sige, at næsten halvdelen af 1300-tallets skattefund, nemlig 56, består af danske mønter fra Erik Menved (1286-1319), Christopher II (1319-26 og 1330-32) samt Valdemar III (1326-29).

Hovedparten, nemlig 38, er fra 1320'erne og begyndelsen af 1330'erne, altså Christopher II's tid, hvor landet efterhånden gik i opløsning og blev fordelt mellem holstenske og enkelte danske panthavere. De 38 skattefund udgør mellem en fjerdedel og en tredjedel af 1300-tallets skattefund, og når så mange fund er samlede inden for en så kort periode, kan vi roligt gå ud fra, at vi her har en illustration til en dybtgående uro. Selvom om årbøger og bevarede dokumenter fortæller om landets opløsning, er det dog først møntfundene med deres daterbare kontanter, som for alvor illustrerer følgerne for landets befolkning.

I den senere del af 1300-tallet er det (uden for Bornholm) praktisk taget udelukkende udenlandske mønter, vi har i fundene. En del af disse, specielt de engelske sterlinge, kan dateres meget præcist og giver således en rimelig tidsgrænse. Andre, som de franske turnoser, har man indtil for nylig troet også var præcist daterbare. Men nyere tyske undersøgelser viser, at man i Nordvesttyskland noget efter midten af 1300-tallet i stor stil øjensynligt har efterlignet de franske sølvturnoser fra Ludvig den Hellige (udmøntet 1266-70), Philip III

(1270-85) samt Philip IV (1285-1314). De tyske undersøgelser er endnu på et indledende stade, og man har derfor ved vort skattefundsværk ikke kunnet drage de fulde konsekvenser af den mulige nyvurdering af disse mønter. Men eksemplet viser, hvor forsigtig man skal være med mønter, der ofte giver sig ud for at være noget, de ikke er. Endelig er det også i nyere tid, i forbindelse med bearbejdning af nye skattefund, undertiden lykkedes at finde mere præcise dateringer på de små nordtyske hulpenninge, som spillede en betydelig rolle i tidsrummet ca. 1335-ca. 1370.

Fig. 12 Holstenske hulpenninge fra slutningen af 1360'erne. Rådved-fundet.

Selv om et møntskattefund naturligvis må have en bestemt datering, er det ikke altid, vi med vor nuværende viden kan finde frem til den. Vi kender, som antydnet, ikke altid de enkelte mønters præcise udmøntningsårstal, og derfor må nogle dateringer blive meget omtrentlige.

Af den grund er det ikke altid helt nemt at sætte møntfund i forbindelse med konkrete historiske begivenheder. Det forsøgtes for nogle år siden, da et nyt østjysk møntfund, Rådvedfundet, bearbejdedes, og resultatet

Fig. 13. De ridende konger, der møder dødsningene – her på et kalkmaleri fra Birkerød kirke ca. 1350 – illustrerer kontrasten mellem verdens rigdom og pludselig død. Foto Karsten Olsen, Greve.

var, at man med nogen forsigtighed kunne sætte fire eller fem møntskattefund i sammenhæng med Valdemar Atterdags krig med hollenderne og de jyske herremænd 1368-70. Idéen er ikke original. Den berømte svenske arkæolog og numismatiker Bengt Thordeman gjorde det for mange år siden og fik en række svenske møntfund til at passe med marchruten for et af Valdemar Atterdags krigstogter i Sverige i begyndelsen af 1360erne.

Senere i 1300-tallet er der intet, som kan sammenlignes med den voldsomme koncentration af møntfund fra Christopher II's tid. Det ville være naturligt at spørge, om Den sorte død i århundredets midte har afsat sig nogen større spor i fundene. Vi har ganske vist op imod en halv snes fund, som dateres til »efter 1344« og til »ca. 1350«. Nogle af dem hører højst sandsynligt sammen med den frygtelige pestepidemi, men fraværet af erkendte, helt præcise dateringer på årstal gør det indtil videre ikke tilrådeligt at knytte konkrete fund til denne begivenhed.

Fra århundredets sidste tiår har vi en gruppe på 14 skattefund med nordtyske sølvmonter (witten, dreilinge og søslinge) som dateres til »efter 1389« og »efter 1392«. Også her kan vi undertiden være usikre på holdbarheden af disse dateringer. Hvordan man nu end vender og drejer det, så er der en vis koncentration i 1300-tallets sidste tiår. Kan den hænge sammen med plyndringer fra de nordtyske fribyttere, vitaliebrødrene, der støttede de svenske unionsmodstanderes kamp mod dronning Margrethe I ved at hærge de danske kystlande?

Sammenligner vi antallet af 1300-tallets mange møntfund med andre perioder, er der i historisk tid kun en eneste periode, der byder sig til: Tiåret i 1650erne, hvor landet først hærgedes af en pest, derefter af to svenskekrige med både fjendtlige og allierede soldater samt endelig, i de fremmede troppers følge, nye epidemier. Det medførte en uhyggelig forarmelse og affolkning, der på sin side førte til det historiske vendepunkt som enevældens indførelse var i 1660. Alene fra

Fig. 14. Slagelse-skatten med smykker, sølvbarer samt guld- og sølvmonter stammer utvilsomt fra samfundets styrende lag. Dateres til omkring 1375. Foto Lennart Larsen.

1650erne kendes 64 skattefund med dalere, hvortil kommer en række fund udelukkende med mindre mønter.

Skal vi fortolke 1300-tallets mange møntfund på samme måde? Man kan jo sige, at ophobningen af møntfund i tiåret før Danmarks sammenbrud som stat taler et uhyggeligt sprog. Og man kan også sige, at de nye resultater af borgforskningen, som lægger afgørende vægt på de urolige tider netop i denne periode som baggrund for de hundredvis af mindre borganlæg, som spredes over landet, får deres bekræftelse ved de 126 møntfund fra 1300-tallet.

Retten sad på mange måder i spydstagen, kontanter skulle helst gemmes godt af vejen, og det illustreres også ved denne helhedsbetragtning af fænomenet skattefund.

Lad os dog ikke glemme, at skattefundene også fortæller, at der har været penge til huse. Uden penge, ingen mønter at gemme. Her skal man nok være forsigtig med at drage for vidtgående slutninger, ikke mindst på grund af vanskelighederne med præcis datering. Men det har ikke været noget fattigt og udarmet land, som i to tredjedele af 1300-tallet kunne basere sine betalingsmidler på udenlandske sølvmonter, der kom hertil som følge af et overskud på betalingsbalancen.

Retfærdigvis må vi også tilføje, at der ud over krig, ufred og epidemier kan være andre grunde til, at en skjult skat ikke er gravet op igen. Det kan for eksempel være pilgrims- eller handelsrejser. Disse rejser kunne være langvarige, og det er givet, at der har været en betydelig risiko for ikke at vende hjem fra en sådan færd.

Man kan spørge, om de mange skattefund fra 1300-tallet er et rent dansk fænomen eller om det har europæiske paralleller?

Rent umiddelbart kan det være svært at svare på. Vor viden om fundene her i landet skyldes jo bl.a., at danefæreglerne gennem århundreder er blevet overholdt samvittighedsfuldt, og at vi følgelig i vore beregninger kan bygge på fund fra mange generationer – et forhold som udlandet jævnlig misunder os.

I vore nabolande er det så vidt det ses især England, der har en tilsvarende fundkoncentration i 1300-tallet. I Tyskland gælder det tilsyneladende kun i den østlige del af Niedersachsen, men i øvrigt knap så markeret. Dette i modsætning til 1600-tallet, hvor de mange krige, især Trediveårskrigen, i Mellem-, Øst- og Nordeuropa medførte fundkoncentrationer, der svarer til vore.

Afslutningsvis skal de to guldskattefund fra 1300-tallet nævnes. Begge er fra 1370erne. Vejby-skatten, som blev fundet 1976 i vraget af en kogge, tæt ved den nordsjællandske strandbred, indeholder 109 hele, halve og kvarte engelske nobler – formentlig tilhørte de en engelsk eller nederlandsk købmand, der forliste på vej ind i Øresund. Måske skulle han handle på Skånemarkedet?

Slagelse-skatten fra 1883 indeholdt 186 guldmønter, hertil kom sølvmonter, smykker og ædelsten. Den blev fundet under et flisegulv i en muret middelalderkælder og indbragte i øvrigt hver af finderne – to bygningsarbejdere – mere end én årsløn. Smykkernes kvalitet henfører skatten til landets styrende lag, ja, man har endda søgt at sætte skatten i forbindelse med begivenheder ved valget af den unge kong Oluf i Slagelse 1376. De to fund er Danmarks største middelalderlige guldskatte og illustrerer så godt som noget 1300-tallets glans og herlighed på baggrund af død og ulykke.

LITTERATURLISTE

Der foreligger i tidsskriftsform en række fundbearbejdelser af de i teksten nævnte store skattefund: Vejstrup (*Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1949), Assens (*Nationalmuseets Arbejdsmark* 1954), Kirial (*Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1970), Rådved (*Kuml* 1977) og Slagelse (*Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1983) ved Fritze Lindahl og undertegnede. Samlet fundoversigt findes i det store skattefundsværk, som nu er på trapperne. Den opfattelse af skattefundets vidnesbyrd, som er fremlagt her, bygger på ældre forskning, bl.a. af Bengt Thordeman (f.eks. i *Fornvännen* 1932). Opfattelsen af 1300-tallets historie er influeret af Rikke Agnete Olsen, *Borge i Danmark*, Aarhus 1986. – Den kgl. Mønt- og Medallesamling har 1989 udgivet *De skriftlige kilder til Danmarks middelalderlige møntvæsen. Et udvalg 1085-1500*.

The 14th century – the heyday of the hoards

For some years the National Museum has been preparing publication of a corpus of medieval hoards from within the present borders of Denmark. The chronological limits are c. 1050-c. 1550. The catalogue was completed in manuscript early this year, and it emerged that no less than 126 out of the 326 hoards were from the 14th century; among these were some of the greatest Danish medieval hoards.

Most of these hoards were from the early 14th century and contained Danish coins – very debased inflationary coins with a very low silver content. There is a marked concentration in the period c. 1320-c. 1335, with no less than 38 hoards dating from these years. This period preceded the breakdown of Danish central government, and as far as can be deduced the Danish coinage west of Øresund ceased shortly after the death of the king, Christopher II, in 1332. The concentration of the hoards is an indication of the prevailing

social unrest and warlike conditions, which are also reflected in the hundreds of small castles which were built all over the country in the same period.

In the last two thirds of the century the hoards for all practical purposes contained only foreign coins – French, English and German.

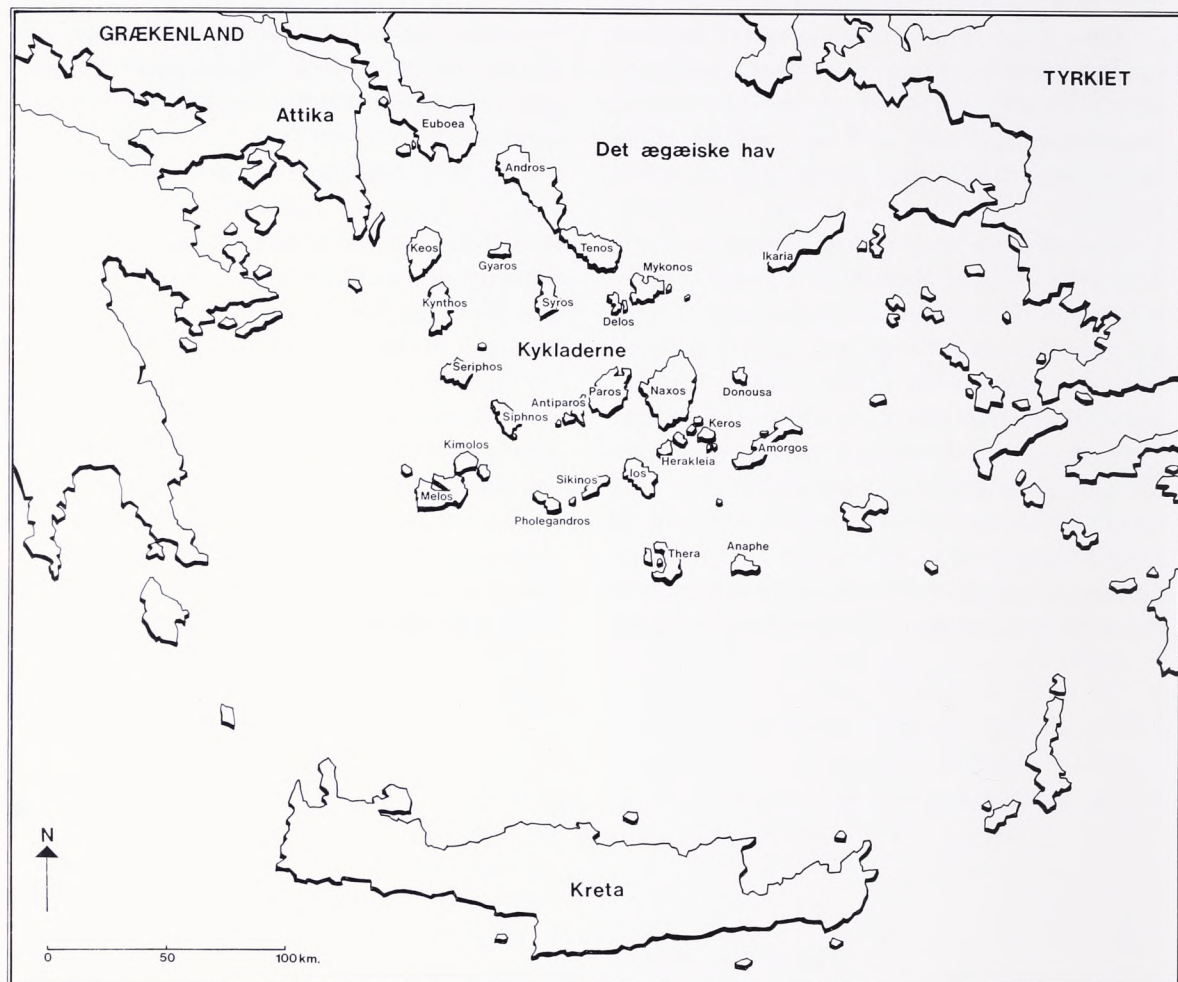
The large number of hoards, combined with the many site finds (from churches and detector amateurs) indicate that the degree of monetization in Denmark in the 14th century was very high, especially in the first inflationary third of the century.

Finally two great hoards containing gold coins from the 1370s (English nobles from a cog shipwrecked off Sealand, and French and German gold coins from a magnate's – or pawn-broker's – hoard in Slagelse) illustrate the splendour which could be found alongside the devastation, wars and plague rampant in Denmark in the 14th century.

»Et raat barbarisk Idol«

Om græske marmorskulpturer fra 3. årtusind f.Kr.

Af BODIL BUNDGAARD RASMUSSEN

»Et raat barbarisk Idol« – med disse ord karakteriseredes i 1881 i Antiksamlingens inventarprotokol en marmorfigur, som Nationalmuseets senere direktør, Sophus Müller, havde erhvervet i Athen (fig. 1). Det er næppe med de samme ord beskueren i dag vil beskrive den imponerende kvindefigur. Den står elegant og stærkt i sin næsten abstrakte gengivelse af menneskeskikkelsen, og tankerne ledes hen på moderne billedhuggere som Modigliani og Brancusi, der i deres formsprog føles i nær kontakt med vor figurs billedhugger, som levede på en af de græske øer blandt Kykladerne, i 3. årtusind f.Kr.

Figuren tilhører en speciel gruppe skulpturer, stiliserede og dog naturalistiske, som hører hjemme på Kykladerne i den tidlige bronzealder i 3. årtusind f.Kr., og som har fået betegnelsen »idoler« af græsk εἰδωλον for »billede«. De første idoler blev fundet i 1800-tallet og gav gravrøvere kronede dage, for de særprægede figurer blev hurtigt værdsat af samlere. Omkring 1920 startede en produktion af efterligninger, som desværre i rigt mål har fundet vej ind i museer og privatsamlinger over hele verden. Efterspørgslen har langt overgået, hvad der faktisk findes, og forfalskere er dygtige håndværkere, så det

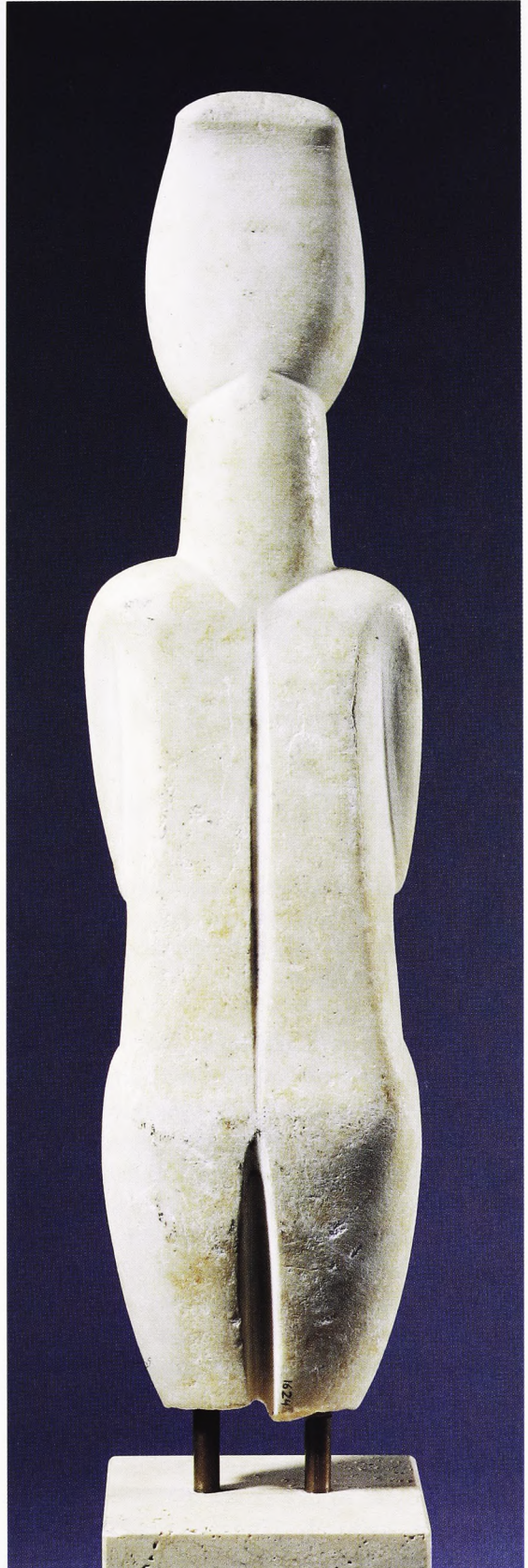

Fig. 1. Stor kvindefigur, såkaldt idol, fra øen Amorgos. Marmor dækket af kalklag. Købt i Athen 1881. Billedhuggerarbejde af høj kvalitet fra 3. årtusind f. Kr. H. 49,7 cm. Inv.nr. 1624. Foto Lennart Larsen.

Fig. 2. Idol af en sjælden type med en lille figur på hovedet. Kun på bagsiden ses det tydeligt, at der er rester af to små ben på hovedet. Marmor. H. 22,3 cm. Inv.nr. ABb 139. I alt kendes kun seks figurer af denne »mor med barn« type. Foto Lennart Larsen.

Fig. 3. Et af de få helt bevarede dobbeltidoler. Marmor. H. 21,6 cm. Badisches Landesmuseum, Karlsruhe.

kan være meget vanskeligt at skelne falsk fra ægte. Nationalmuseets Antiksamling har det held at eje en samling kykladeidoler, som er enestående, både hvad angår figurernes antal, variationen af typer, bevaringstilstanden, og ved – uden tvivl – at være ægte, da de alle er erhvervet i forrige århundrede og begyndelsen af dette århundrede.

Det »barbariske idol« opgives at stamme fra Amorgos, hvor gravrøvere sandsynligvis har hentet det. Det er af grovkornet hvidligt marmor, 49,7 cm højt (fig. 1). En isotopanalyse af marmoret udført på Geologisk Centralinstitut ved Københavns Universitet har med rimelig sikkerhed vist, at det er fra øen Naxos ca. 40 km øst for Amorgos. Figuren er nu dækket af et gyldent kalkklag på forsiden, mens ryggen kun har en svagt gylden patina. Hovedet er pæreformet og kraftigt hvælvet, næsen en

flad slebet trekant. Halsen er lang og let konveks. Overgangen mellem hoved og hals og mellem hals og krop er markeret af buede indridsninger. Brysterne er kun svagt angivet, hvorimod armene er plastisk udformet med lange fingre indridset. Den flade mave afsluttes af en lige indridset linie. Lårene hvælver sig op i to buer fra underkroppen, og skødet fremstår som en fordybet trekant med en ridse i midten. Ser man figuren fra siden, er profilen slank og flad. Idolet mangler underbenene, men er ellers meget velbevaret.

Billedhuggerens fornemmelse for marmoret og dets muligheder kommer tydeligt frem, når man ser idolet fra ryggen. Her skjules overfladen ikke af kraftig patina, men figurens polerede overflade og dens forskellige planer ses klart. Nakken er foroven og forneden markeret med to indridsede skrå linier,

Fig. 4. Kvindeidol af gråligt marmor. H. 15,2 cm. Inv.nr. ABb 139. Sammen med fig. 2 købt på Thera i 1835. Foto Lennart Larsen.

Fig. 5. »Den hører til Kunstens Barndom hos Grækerne«. Således omtales denne lille figur i Antiksamlingens protokol ved erhvervelsen i 1865. H. 9,9 cm. Inv.nr. ABb 320. Foto Lennart Larsen.

rygsøjlen er angivet ved en »blød« fure og benene adskilt med en dyb fure, som på forsiden. Ryggen løber i en svag bue fra skuldrene ned til hofterne, og overgangen mellem ryg og kroppens sider står som en fin poleret bue.

Dette idol er som nævnt erhvervet i 1881, men allerede i 1838 var de første to kykladeidoler kommet til Danmark, nemlig som gave fra den tyske arkæolog Ludwig Ross til prins Christian Frederik, den senere Christian VIII (fig. 2 og 4). Ludwig Ross var ven af den danske generalkonsul i Grækenland, Christian Tuxen Falbe, og kendte herigennem den danske prins' interesse for oldtiden. Den ene figur (fig. 2) er af en sjældent forekommende type med en lille rest af en mindre figur på hovedet. Idolet er af grovkornet, hvidgråt, krystallinsk marmor, 22,3 cm højt. Benene

har været brudt af under kroppen, og højre fod mangler. Overfladen er meget forvitret, og specielt ansigtstrækkene er eroderet helt væk. Idolet har et trekantet hoved, lang slank hals og lige skuldre. Armene er meget tynde og indridset lige under brysterne. Kvinden er fremstillet i gravid tilstand, idet underkroppen er lang og let hvælvet, afsluttet af en vandret linie. På ryggen adskiller en fure benene. Der er ingen angivelse af rygsøjle. Det meste af den lille figur på hovedet er gået tabt, men på et af de få andre eksempler på typen kan vi se en lille figur bevaret (fig. 3).

Det andet idol fra Christian VIII's samling er også af gråhvidt marmor, 15,2 cm højt (fig. 4). Det mangler underbenene, men er ellers helt bevaret. Ansigtet er langt og trekantet, næsen en kraftig lang vulst. Armene er summarisk indridset under de let hvælvede

Fig. 6. Kvindeidol fra Amorgos af næsten alabastagtigt marmor. H. 21 cm. Inv.nr. 4695. Bemærk de fine farvespor i ansigtet og på halsen. Foto Lennart Larsen.

bryster. Billedhuggeren har i farten fået anbragt det venstre bryst højere oppe end det højre. Skødet er blot angivet ved en skråstreg i venstre side. Benenes overflade er ret ujævn. På ryggen er der indridset en streg til angivelse af rygsøjle og adskillelse af benene. I det hele taget fremstår dette stykke som et ret hurtigt produceret arbejde.

I 1865 kommer et tredje idol til Antiksamlingen, ligeledes købt i Grækenland (fig. 5). Det er en lille figur af hvidligt, grovkornet marmor med rødbrun patina, 9,9 cm høj. Ansigtet er trekantet, bagudbøjet, og næsen også trekantet. Overkroppen næsten firkantet, armene indridset og brysterne let hvælvede. Benene er ganske let bøjede i knæene og tærne indridsede. Skødet er angivet ved en indridset trekant. På ryggen markerer to skrå linier på nakken overgangen til kroppen, og en indridset linie løber langs rygsøjlen og fortsætter mellem benene.

I 1896 udvides Antiksamlingens »præmykeniske samling« med et betydeligt antal genstande fra øen Amorgos ved en erhvervelse i

Athen. Der var i begyndelsen af 1890'erne foretaget både officielle og illegale arkæologiske udgravninger på Amorgos, og proveniensen er sandsynligvis sikker. Erhvervelsen omfattede to helt abstrakte idoler (fig. 16), to idoler af typen med armene foldede under brystet (fig. 6 og 7), et helt enestående hoved med bemaling bevaret (fig. 8) samt otte marmorkar (fig. 18), et sølvarmbånd, en kniv og en mejsel af bronze, flækker og flækkeblokke af obsidian, og fire kander af brændt ler.

Den ene af kvindefigurerne fra købet i 1896 er af finkornet hvidt marmor, 21 cm høj og fuldstændigt bevaret (fig. 6). Overfladen er poleret, så figuren har et næsten gennemsigtigt skær. Det aflange flade hoved er bøjet bagud og skåret lige af foroven, skuldrene er spidse, og de foldede arme, bryster og ben er velmodellerede. Benene er let bøjede, adskilt af en dyb fure, der er gennembrudt mellem underbenene. Figuren står næsten på tå. På ryggen angiver en fure et kort stykke af rygsøjlen. Idolet har været bemalet, og endnu kan vi se spor af farve ved munden samt prik-

Fig. 7. Fladt, lidt summarisk udført idol fra Amorgos. Marmor. H. 30 cm. Inv.nr. 4696. De fleste idoler ser ud, som om de stod på tå, og de opfattes derfor af nogle arkæologer som liggende figurer. Foto Lennart Larsen.

ker på kinderne. På halsen ses rester af et halssmykke som to røde striber øverst og nederst på halsen. Denne figur er et meget vellykket arbejde, og marmorets polerede overflade med den fine patina giver idolet et sart, men levende udtryk.

Det andet idol i denne erhvervelse er af et mere skematisk, kantet udseende (fig. 7). Det mangler kun højre fods tær og er ellers fuldstændigt bevaret. Benene har været brudt af i knæleddet. Idolet er af hvidt marmor med glat overflade, 30 cm højt. Ansigtet er nærmest trekantet, næsen skarp og lang. Halsen er lang og skuldrene næsten lige, således at den brede overkrop nærmest er firkantet. Armene er meget tynde og kun angivet ved indridning, og brysterne er svagt antydet. Maven er flad, og skødet er en indridset trekant. På ryggen angives rygsøjlen af en indridset linie, som fortsætter i en dybere fure mellem benene. Også dette idol er et vellykket billedhuggerarbejde, omend det har et helt andet udtryk end det foregående. Det bløde og naturalistiske er her afløst af en enkel stilisering.

Pragtstykket blandt Antiksamlingens idoler er det store hoved (fig. 8). Det er af grovkornet hvidt, krystallinsk marmor, med poleret overflade, 24,6 cm højt. Det aflange hoved buer let udad foroven. Hagen er rund og næsen en lang trekant med skarp ryg. Der er et mindre brud i panden, på næsen og på hagen. Hovedet udmærker sig især ved den velbevarede bemaling. Der er fire røde striber på hver kind, samt spor af en rød og en sort på næseryggen. I panden er der en lige rød streg samt to sorte buer. Sorte farvespor viser rester af venstre øje, som har været angivet som en stor trekant (fig. 9). På halsen er der nogle få farvespor. Farver efterlader undertiden skygger på marmoret, og man kunne fristes til at opfatte den mørke skygge på højre side af ansigtet som spor af øjet, men det er nok blot en særlig patina.

Der er kun bevaret få figurer med stregbemaling i ansigtet, men netop fra Amorgos kendes et andet eksemplar, et stort hoved i Nationalmuseet i Athen (fig. 10). Dette hoved har spor af lodrette streger på kinderne og

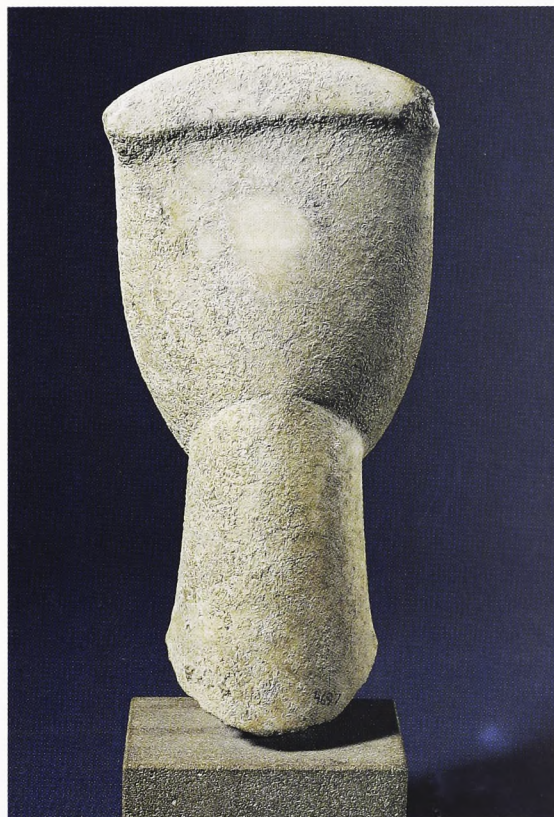
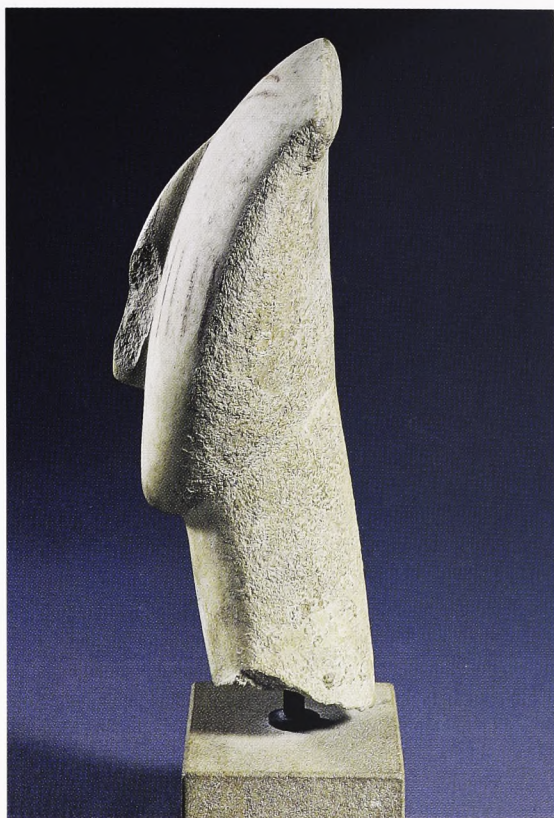

Fig. 8. Hoved af idol med rød og sort/blå bemaling bevaret. Fra Amorgos. Hovedet stammer fra en af de større figurer. Marmor. H. 24,6 cm. Inv.nr. 4697. Foto Lennart Larsen.

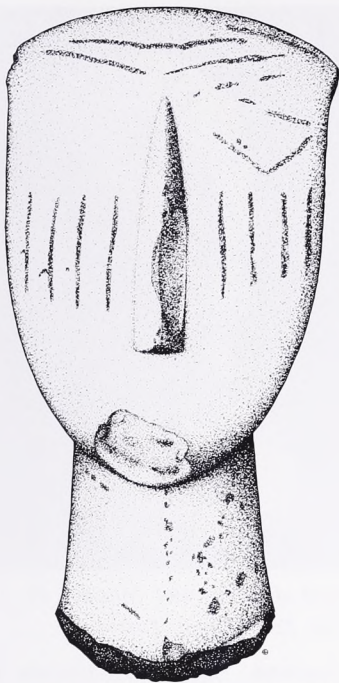

Fig. 9. En nænsom rensning af hovedet, fig. 8, har afsløret spor af venstre øje angivet som en stor trekant. Tidligere har de sorte farvespor i venstre side af panden været opfattet som øjet, men det ses nu at disse linier er en del af ansigtsbemalingen, og øjet er placeret mere naturligt i ansigtet. Tegning af Niels Levinsen.

desuden endnu en sjælden detalje, nemlig en plastisk angivelse af mund og ører. Farvesporene er af nogle arkæologer blevet opfattet som tatovering, men der er ikke gjort andre fund, som kan underbygge denne teori. Da der ofte findes røde og blå farveklumper i gravene, er det måske mere nærliggende at forklare bemalingen af figurerne som udtryk for, at befolkningen anvendte ansigtsbemaling enten som et ekstra pift til påklædningen eller måske som led i et ritual ved begravelser, således at både afdøde og efterladte blev malet i ansigtet. Nogen sikker fortolkning kan vi ikke nå til, men også uden forklaringer kan vi nyde Antiksamlingens hoved som det mesterværk, det er.

I 1913-14 blev det sidste idol erhvervet til Antiksamlingen. Egentlig fik man fragmenter af to figurer, idet idolet var forsynet med et ikke tilhørende hoved, hvilket også angives i protokollen ved købet. Hovedet er for nylig blevet skilt fra kroppen, og de to stykker kan nu opleves uden at forstyrre hinanden.

Kroppen, der er bevaret fra hals til knæ, er

af grovkornet hvidligt marmor, 13 cm høj (fig. 11). Arme, bryster og lår er skulpturelt plastisk udført. Maven hvælver sig frem under armene, og skødet er angivet ved en fordybet trekant. Vi har her endnu en fremstilling af en gravid kvinde. En del idoler fremstiller gravide kvinder, og det har ført til en speciel fortolkning af armstillingen som en slags beskyttelse af det nye liv.

Det lille hoved stammer fra en figur af samme type som fig. 8. Det har et mere abstrakt udtryk, som ikke passede til den skulpturelle krop. Det er af hvidt marmor med en smuk gylden patina, 4,7 cm højt (fig. 12). Ansigtet er trekantet med en skarp næse, fint og præcist udført, så man næsten kan fornemme resten af figuren.

Vi kender ikke de nøjagtige fundomstændigheder for nogen af Antiksamlingens idoler, og det samme gælder for de fleste idoler i verdens museer. Der er ikke foretaget ret mange egentlige arkæologiske udgravninger på Kykladerne, men ud fra det materiale, som er udgravet, kan vi dog nogenlunde tegne et

Fig. 10. Hoved af idol med streger på kinderne og mund og ører i relief. Fra Amorgos. Marmor. H. 29 cm. Nationalmuseet, Athen. Foto Deutsches Archäologisches Institut, Athen.

Fig. 11. Torso. Gravid kvinde, meget skulpturelt udført. Marmor. H. 13 cm. Inv.nr. 7061. Foto Lennart Larsen.

billede af den kultur, idolerne tilhørte, og give et bud på, hvilken rolle de spillede i befolkningens liv.

Den tidlige bronzealder på Kykladerne, som også kaldes tidlig kykladisk kultur, omfatter hele 3. årtusind f.Kr. og deles almindeligvis i tre perioder opkaldt efter de største fundpladser.

Den første del er blevet kaldt Grotta-Pelos-fasen efter gravpladser på øerne Naxos og Melos. Den dækker næsten hele første halvdel af 3. årtusind f.Kr., 3000-2600 f.Kr. Den anden periode, 2600-2300 f.Kr., kaldes Syros- eller Keros-Syros-fasen efter de betydeligste fundpladser på disse øer, og den sidste del, 2300-2000 f.Kr., er døbt Phylapoki efter en fundplads på øen Melos. Af de tre perioder var den anden, Keros-Syros-fasen langt den rigeste. Idolerne begynder at dukke op i første fase bl.a. i form af de violinformede idoler. I anden halvdel af 3. årtusind f.Kr. videreud-

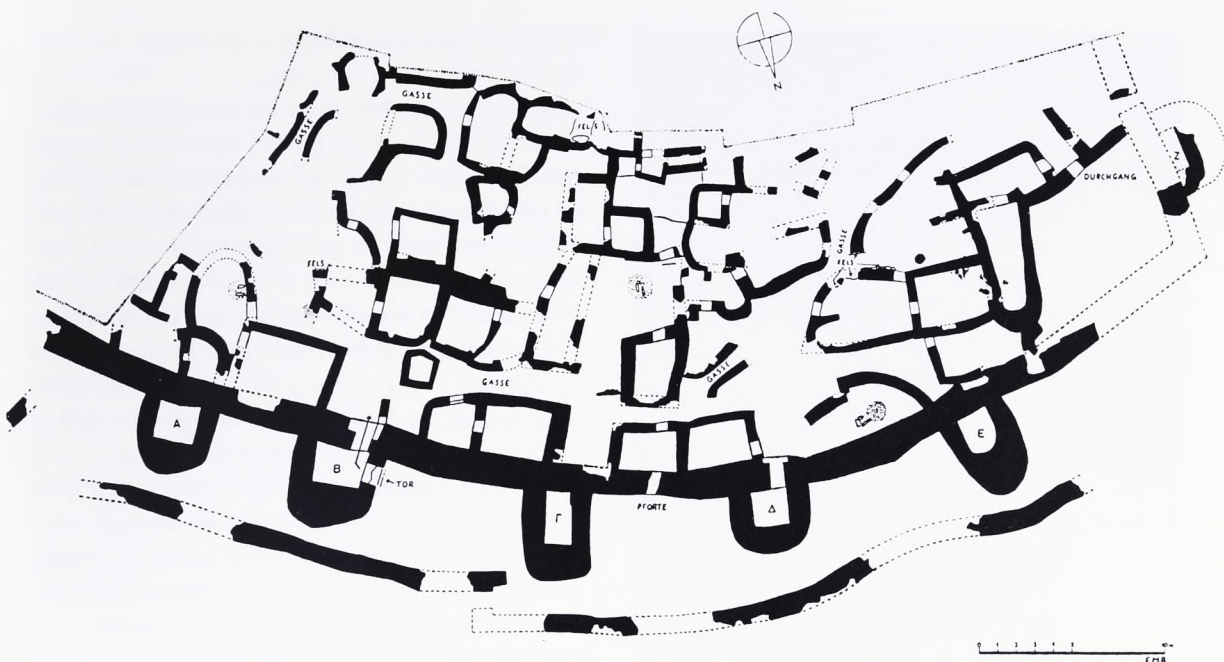
Fig. 12. Hoved af mindre idol. Marmor. H. 4,7 cm. Inv.nr. 7061a. Foto Lennart Larsen.

vikles formerne, og produktionen kulminerer. I den tredje periode forekommer idoler derimod næsten ikke.

Der er enkelte husfundamenter bevaret fra stenalderen på Kykladerne, men ingen fra begyndelsen af bronzealderen. Vi kender kun gravene, som lå samlet i mindre grupper, sjældent mere end 10-20 sammen. Bopladderne var sandsynligvis tilsvarende små; måske blot nogle få familier, måske en enkelt slægt.

Igennem disse århundreder, 3000-2600 f.Kr., ser det ud til, at der sker en gradvis forøgelse af befolkningen på øerne, og fra omkring midten af 3. årtusind f.Kr. er der flere bopladder bevaret, og vi kan få et lidt mere detaljeret billede af tilværelsen. Bopladderne ligger ofte på ret utilgængelige bjergtoppe, og de er alle befæstet. Fundene vidner om en befolkning, der har drevet landbrug, jagt og fiskeri, og som har haft gode håndværksevner. Der blev arbejdet i metal, marmor og obsidian, og fremstillet keramik.

På nordkysten af Syros lå en sådan befæstet boplads, Kastri (fig. 13). Her er en del af de huse udgravet, som lå langs den beskyttende mur. I alt er der afdækket ca. 40 rum af forskellig størrelse. Variationen i husenes størrelse tyder på en vis social differentiering i samfundet. Et rumkompleks omtrent midt i bebyggelsen er blevet fortolket som en helligdom, men der er ikke gjort fund, der kan bekræfte denne idé.

Befæstningsmuren var udvendigt forsynet med bastioner, og foran disse lå endnu en mur. Med så omfattende beskyttelsesforanstaltninger melder sig spørgsmålet om, hvem man beskyttede sig imod. Hvem var fjenden? Kreta er blevet foreslået, men øen var endnu langtfra den magtfulde i det ægæiske hav, som den senere blev. Måske er der snarere tale om forsvar mod »pirater« fra naboerne. På bjergsiden over for bopladsen lå gravpladsen Chalandriani med over 600 grave, en usædvanlig stor gravplads. Gravene var beklædt med stenplader og dækket af en stenplade. De var små og nærmest trapezformede, ca. 80 cm lange, 60-80 cm brede og kun 30-60 cm dybe (fig. 14). I så små grave var det ikke muligt at bisætte de afdøde udstrakt. De blev lagt på siden med benene trukket op mod brystet – en slags fosterstilling. Der er givet flere forklaringer på denne stilling lige fra helt praktiske til meget subtile religiøse. Den praktiske forklaring går ud på, at det var nemmere at lave en lille grav, og at gravens størrelse bestemte stillingen. Fosterstillingen er også blevet taget som tegn på, at befolkningen troede på en genfødsel. En anden lidt mere vidtløftig forklaring går ud på at fosterstillingen er tegn på, at den døde vender tilbage til den store moders skød og venter på genfødslen. Gravene var som regel enkeltgrave, men der

Fig. 13. Boplads ved Kastri på Syros. 3. årtusind f.Kr. Efter W. Eckschmitt: Kunst und Kultur der Kykladen, 1986.

Fig. 14. Stenkistegrav ved udgravning på Naxos. Efter Ch. Doumas: Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, 1977.

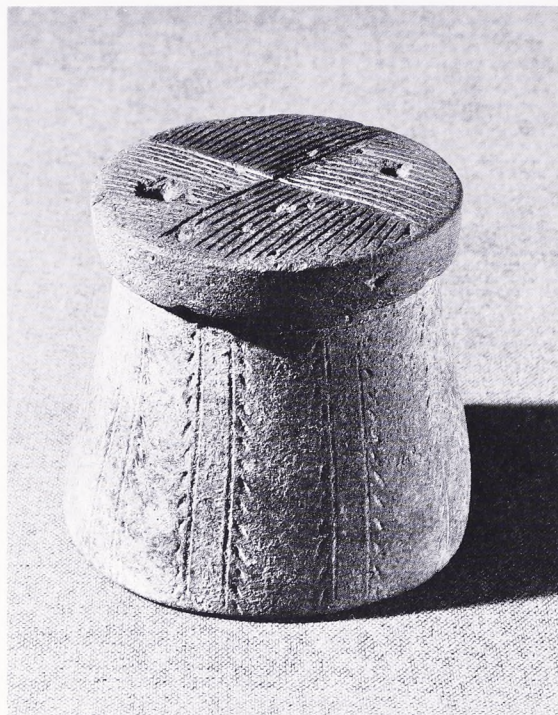

Fig. 15. Keramik fra grav på Amorgos. Erhvervet sammen med idolerne fig. 6-8 og fig. 16.

kendes eksempler på genanvendelse af grave og på grave anlagt i to etager.

Gravgaverne blev lagt ud for ansigtet eller, hvis der var mange gaver, hele vejen rundt om den døde. I den første periode bestod de af ret grov keramik, fremstillet uden brug af drejeskive (fig. 15), af marmorkar og de såkaldte violinidoler (fig. 16 og 17). I den anden fase er idoler med foldede arme det mest iøjnefaldende element i gravene sammen med forskellige typer keramik og marmorkar. Klumper af rødt og blå farvepigment, okker og azurit, som findes i naturen, kan også være blandt gravgaverne. Marmorkarrene er fortrinsvis store, ret flade kar eller aflange mindre bakker (fig. 18). Der er undertiden rester af farve indvendig i karrene, hvilket tyder på, at de har været anvendt til at rive farve i.

Blandt gravgaverne har især idolerne optaget sindene som den mest iøjnefaldende og gådefulde gruppe. De har i de senere år været genstand for detaljerede studier og analyser, som har resulteret i typeinddelinger, mester-

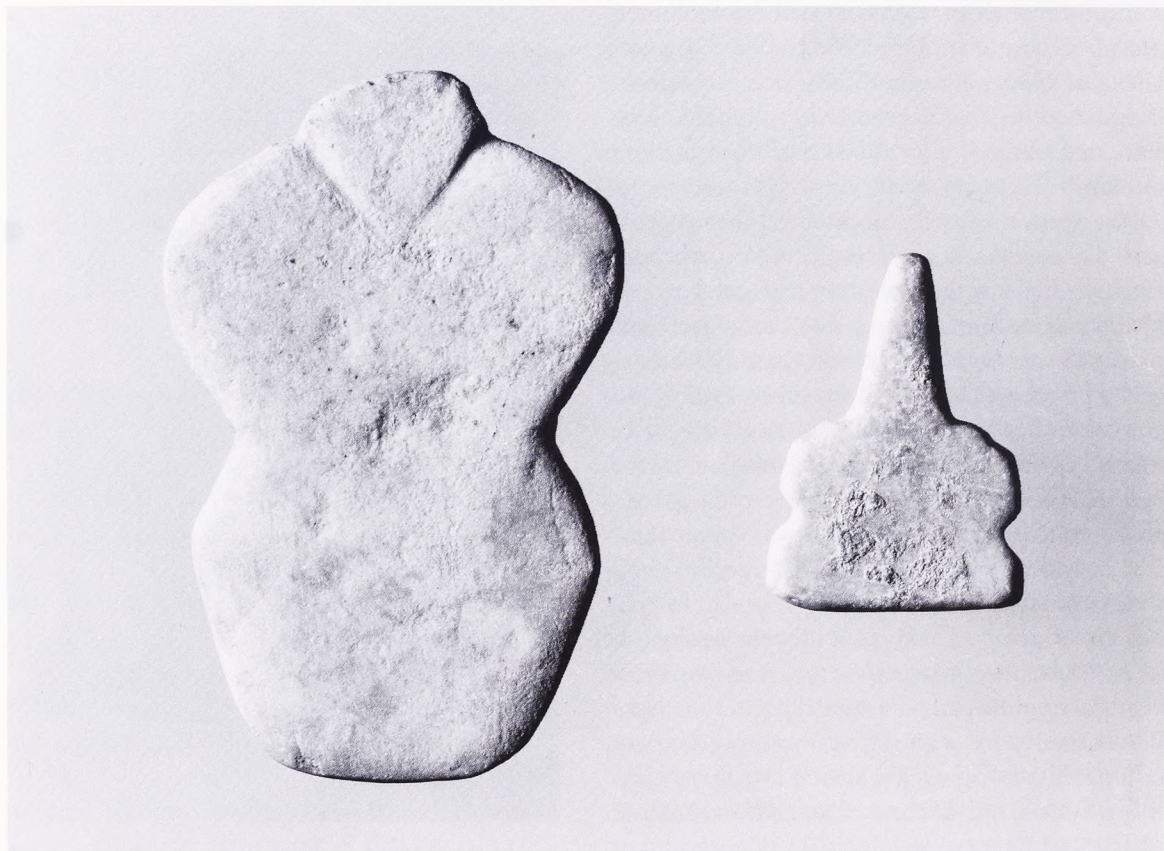

Fig. 16. Violinformede idoler fra Amorgos. Marmor. H. 7 cm og 3,5 cm. Inv.nr. 4698-4699. Violinidolerne er flade og helt skematiske, og dog er det nemt at se menneskeskikkelsen i dem. Foto Lennart Larsen.

tilskrivninger og et utal af fantasifulde fortolkninger.

Antiksamlingens idoler spænder i alle henseender vidt og indtager en fremtrædende plads i diskussionen, fordi de – i modsætning til så mange andre – med stor sikkerhed kan siges at være ægte, omend fundomstændighederne er ukendte.

Idolerne er udført i det smukke hvide marmor fra Naxos og Paros og i en gråhvid art, som findes på Thera.

Marmor var altid ved hånden, og figurerens størrelse blev bestemt af råblokkens dimensioner. Studier af et stort antal figurer tyder på, at der lå bestemte moduler og formler til grund for udførelsen. Figurens omrids blev tegnet eller ridset på råblokken, der for de små figurers vedkommende blot kunne være en lille strandsten. Idolet blev derefter bygget op over en fire-delning (fig. 19). Deleenheden kan være skuldrens bredde eller halsens længde, men kan også synes valgt mere tilfældigt. Delepunkterne falder ikke altid sam-

men med naturlige anatomiske detaljer. Den faste formel for figurerne gør det muligt at udregne den oprindelige størrelse for idoler, der kun er bevaret fragmenter af. Således har vores store figur (fig. 1) været 63-64 cm høj, og det bemalede hoved (fig. 8) kommer fra en figur, der var 93-94 cm høj, et af de større idoler. Der findes eksempler på idoler på ca. 1,5 m og ganske få endnu større (fig. 20).

Billedhuggerens redskaber var af sten og bronze. Når figurens omrids var hugget ud, blev det videre arbejde udført som slibning. Detaljerne blev ridset eller skåret ind med flækker af obsidian, en hård glasagtig bjergart, eller de blev udført med et bronzeredskab. Den færdige figur blev undertiden poleret med sand og vand og måske pimpsten. Praktiske forsøg med fremstillingen af idoler har vist, at det tog ca. 5 timer at lave et violinidol og ca. 60 timer at lave et 17 cm højt idol. Marmoret er ret let at skære i, men det kan springe eller knække, og idolerne er udtryk for tålmodigt, omhyggeligt arbejde.

Fig. 17. De to mest udbredte typer kar af marmor fra de tidligste grave i 3. årtusind f.Kr. Inv.nr. 4762 og 9077. Foto Lennart Larsen.

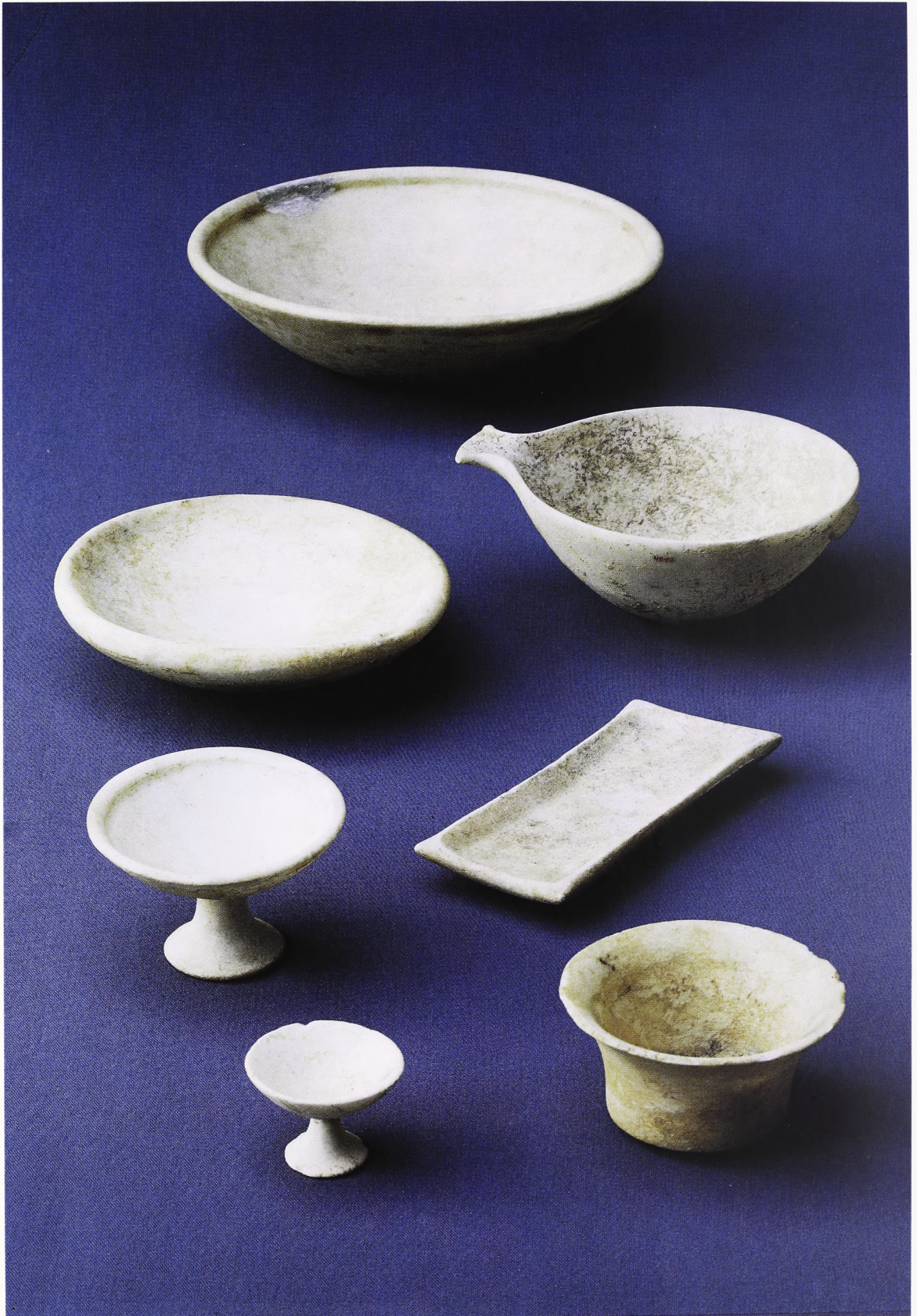

Fig. 18. Skåle og fade af marmor fra Amorgos. Anden halvdel af 3. årtusind f.Kr. Inv.nr. 4687-88 og 4690-94. Sandsynligvis var det de samme billedhuggere, som lavede både figurer og marmorkar. Foto Lennart Larsen.

På baggrund af omhyggelige studier af figurerne opdeler arkæologerne dem i forskellige typer, som vi ikke skal opholde os ved her. En amerikansk arkæolog har endog udskilt forskellige billedhugger-mestre. Det er et vanskeligt område at begive sig ind på, når man tager alle de usikkerhedselementer i betragtning, som har været nævnt i det foregående. Man kan også stille spørgsmålstegn ved værdien af mestertilskrivninger inden for en så forholdsvis homogen genstandsgruppe udført efter ret faste formler over flere hundrede år. Til illustration af ideen kan vi igen se på idolet, vi indledte med. Dets billedhugger har givet navn til en problematisk skikkelse, »The Copenhagen Master«. I alt er syv idoler tilskrevet Københavner-mesteren, men desværre er kun vort eksemplar et virkeligt museumsstykke med en lang museumshistorie, de øvrige er alle i private samlinger, og hverken fundtidspunkter eller fundsteder er kendt.

Idolerne indeholder, som man kan se, mange muligheder for at gennemføre analyser og udvikle teorier af den ene eller anden art, og det helt centrale spørgsmål trænger sig nu på – det spørgsmål, som har optaget sindene, siden man fik kendskab til idolerne. Hvad betyder de, og hvorfor blev de lagt i gravene?

Diskussionen bølger omkring to hovedsynspunkter: Er idolerne fremstillet udelukkende til anvendelse i begravelsesritualet, eller spillede de også en rolle i de levendes liv som et element i de religiøse forestillinger?

Nogle af de ældste fortolkninger fra begyndelsen af dette århundrede ser en forbindelse til de ægyptiske ushabtifigurer, som blev givet den døde med i graven som en hjælper – en, der kunne svare for den døde på den videre rejse og tilfredsstille den afdødes behov i det hinsides. En udbredt fortolkning griber tilbage til stenalderfremstillingerne af frugtbarhedsgudinden »Den store moder«, men kylladeidolerne har slet ikke det samme frugtbarhedsudtryk, og det er ikke muligt at påvise en sammenhæng. Idolerne er også blevet opfattet som erstatning for et menneskeoffer og taget til indtægt for forestillinger om en forfædre kult. En udbredt idé er, at de er lagt i graven som en brud eller en konkubine for

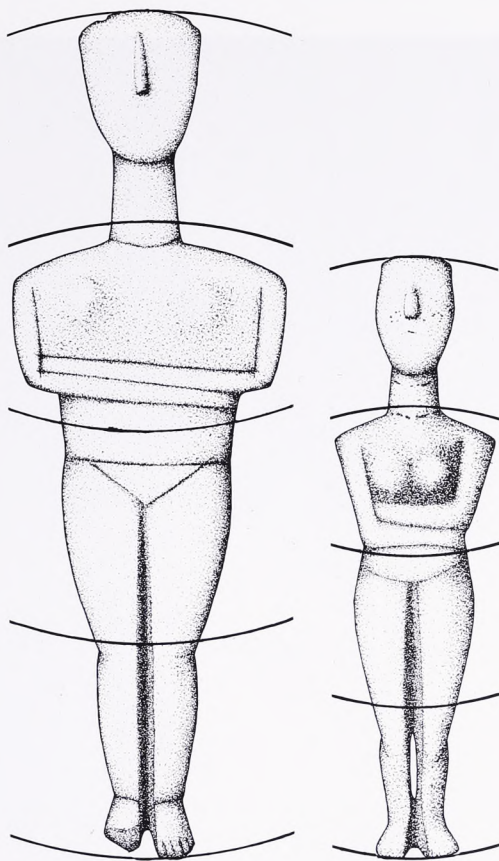

Fig. 19. Her ses indtegnet på to af Antiksamlingens idoler, fig. 6 og 7, hvorledes figurerne er bygget op over en firedeling. Tegning af Niels Levinson.

den døde. Denne forklaring er primært opstået, fordi der næsten udelukkende findes kvindelige figurer, og fordi kønnet er så tydeligt angivet. En fortolkning af idolerne som en afbildning af den afdøde er også blevet fremført, men idolerne findes tilsyneladende både i mands- og kvindegrave, så ingen af disse forklaringer kan holde. Der findes ikke idoler i børnegrave, og det taler mod at opfatte dem som legetøj, hvilket også er prøvet.

At figurerne er blevet kaldt idoler, fortæller noget om, hvilken betydning man har tillagt dem. Idol betyder som nævnt indledningsvis billede, men anvendes mere specifikt om gudbilleder. Især de store figurer opfattes ofte som gudbilleder. I en speciel fortolkning opfattes idolerne som de første gengivelser af de skikkelser, som blev så populære i senere græsk mytologi – heroer og nymfer. Den særlige kropsstilling – på tå med hovedet kastet tilbage – udlægges som en dansstilling i ekstase. Det samme kan dog næppe gælde for

Fig. 20. Et af de største bevarede idoler. Fra Amorgos. Marmor. H. 148,5 cm. Nationalmuseet, Athen. Foto Deutsches Archäologisches Institut, Athen.

armstillingen, som ikke er nogen typisk dansstilling eller udtryk for en ekstatiske tilstand.

En foreløbig fortolkning må bygge på de oplysninger, vi har både fra gravene og fra bopladserne. Der er kun fundet få idoler på bopladser, og det ville være enhver udgravers drøm at opdage en helligdom med en stor koncentration af figurer. Men den drøm er endnu ikke gået i opfyldelse.

De få fund fra bopladser viser, at idolerne blev opbevaret i almindelige boliger, og det får os til at antage, at de var en del af en hjemmekult. Om de her har stået som gudebilleder eller som gaver til guddommen er stadig et åbent spørgsmål. De kan under alle omstændigheder have haft en beskyttende funktion i forhold til kvinderne, der er ansvarlige for slægtens videreførelse. Deres liv med graviditeter og børnefødsler er meget udsat, og de har derfor brug for særlig beskyttelse. Men idolerne må også have spillet en rolle for den øvrige familie eller slægt. De blev, som nævnt, lagt både i mands- og kvindegrave. Langtfra alle grave har imidlertid idoler, og det ser ikke ud til, at et idol nødvendigvis skulle indgå i gravgaverne. Det har undertiden været hævdet, at de døde, som ikke fik et marmoridol med i graven, nok fik et idol af træ, som nu er gået tabt. En opfattelse, som det bliver vanskeligt at få bekræftet. Undertiden findes knækkede figurer i gravene. Det har medført spekulationer om gravritualet. Er de sønderbrudte idoler udtryk for en rituel handling ved begravelsen? Tanken ligger snublende nær, men der findes også reparerede idoler i gravene, så teorien holder næppe. Vi må snarere opfatte det sådan, at idolerne ikke udelukkende blev lavet til gravbrug. De spillede en vigtig rolle i livet før døden og blev også anset for nyttige efter døden.

Vi kan ikke trænge igennem til idolerens inderste væsen, men nok forstå, at det var af betydning at eje et idol. Man passede på det og reparerede det, hvis det gik itu, og ofte fik man det med sig i graven. Forhåbentlig vil fremtidige udgravninger og undersøgelser af både grave og bopladser erstatte en del af hypoteserne med sikrere viden og give os en større indsigt i, hvorledes livet formede sig for den befolkning, som frembragte de smukke og særprægede, men stadig gådefulde idoler.

LITTERATURLISTE

- Chr. Blinkenberg: »Præmykeniske oldsager«. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1896.
- K. Friis Johansen: *De forhistoriske Tider i Europa*. København 1927.
- Colin Renfrew: *The Emergence of Civilisation*. London 1972.
- Christos Doumas: Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, *Studies in Mediterranean Archaeology* Vol XLVIII, 1977.
- Ingrid Strøm: *Grækenlands forhistoriske tider I*. København 1982.
- Cycladica. Studies in Memory of N. P. Goulandris*. London 1984.
- W. Ekschmitt: *Kunst und Kultur der Kykladen I*. Mainz 1986.
- Pat. Getz-Preziosi: *Sculptors of the Cyclades*. Ann Arbor 1987.

Fig. 21. Denne harpespillende figur er et eksempel på en af de få andre typer marmorfigurer, der blev lavet i tidlig bronzealder. De specielle typer gengiver alle mænd i færd med noget. De kan som her spille harpe, spille fløjte eller holde et bager frem i hånden, og det er sandsynligvis mænd med en særlig status i samfundet. Denne figur er fra den lille ø Keros, hvor der er gjort særlig store fund af idoler. H. 22.5 cm. Nationalmuseet, Athen.

ENGLISH SUMMARY

“A rough barbarian idol”

These were the words used in 1881 to characterize a large marble figure which Dr. Sophus Müller, later Director of the National Museum, had just acquired in Athens (fig. 1). The figure belongs to a group of sculptures called idols made in the Cycladic Islands in Greece in the third millennium B.C.

Today a figure like this makes us think of modern sculptors, Modigliani or Brancusi, who seem very close to the ancient sculptor in the way they express themselves. The first idols were found in the last century, brought to light in both legal and illegal excavations. They quickly became very popular and around 1920 the first fakes were put on the market.

The Collection of Near Eastern and Classical Antiquities in the National Museum is very fortunate in having acquired altogether nine

idols, complete or fragmentary. They were bought in Greece in the last century and early in this century, and we can therefore rely on their authenticity.

Among the idols in our collection some rare and astonishing pieces are to be found. The large figure, fig. 1, is exceptionally well-preserved and a masterpiece of marble-carving. A small sample of the marble has been put through an isotope-analysis, which indicated that the marble came from the island of Naxos. The idol in fig. 2 belongs to a small group of double-idols, as does that in fig. 3, a woman with a child on her head.

The two complete idols, figs. 6-7, show the variety of the group. One, fig. 6, is very softly modelled in a naturalistic way, and the other, fig. 7, has very schematic and angular features. The masterpiece of our group is the

head, fig. 8, with the well-preserved painted decoration on the forehead and the cheeks. A recent careful cleaning of the head has revealed traces of the left eye. Previously it was believed that the eye was painted just below the red lines on the forehead, i.e. very high in the face, but these lines must be part of the decoration on the forehead. Among the very few heads with preserved paint this head ranks among the best.

Many studies have been made of the Cycladic idols, and a number of theories have been put forward as to their manufacture, use and meaning. They are found mostly in graves, only very rarely in settlements, and they belong to the second phase of the early Bronze Age, known as the Keros-Syros phase. In the first phase, known as the Pelos phase, a different type of idol, violin-shaped, fig. 16, was made. Both types have been found placed in graves together with pottery, bronze utensils and marble bowls, figs. 15, 17&18.

All idols are made either of the beautiful white marble that is found on Naxos and Paros, or of a greyish-white kind found on Thera. They seem to be planned according to a four-part canon, fig. 19. This canon enables us to calculate the original height of fragmentary idols. Our large one, fig. 1, stood 63-64

cm high, and the large head is from an idol 93-94 cm tall.

The idols have been interpreted as similar to the Egyptian *ushabtis* (a helper for the deceased), or as the equivalent of the fertility goddess, "The Great Mother", which was found in Neolithic times; they have been seen as substitutes for human sacrifices or as concubines for the deceased. Whatever explanation we favour, we still lack definite proof for it.

A preliminary interpretation must take into account evidence both from settlements and from burials. It seems likely that the idols had some part to play in a household cult, and that they were strongly linked to the women of the household; women signify continuity, and need special protection. The idols must also have meant something to the rest of the family, however, as they have been found in both male and female burials. The existence of repaired idols in graves is also indicative of their value. It is to be hoped that future excavations of settlements and burial grounds will reveal more about the idols and the people who made them. Meanwhile we can enjoy and cherish them as their owners did in the third millennium B.C.

Klekkendehøj og Jordehøj – 5000-årige ingeniørarbejder

Af FLEMMING KAUL

Fig. 1. Møns og Bogøs dysser og jættestuer. Dysser og ubestemmelige er angivet med en prik, jættestuer med en trekant. Klekkendehøj er markeret med et »K«, Jordehøj med et »J«. Tegning af Poul Erik Skovgård.

For over 5000 år siden byggede stenalderens bønder tusindvis af dysser og jættestuer. Mange er bevaret i det danske landskab som vidner om det store arbejde, der lagdes i at sætte et værdigt og blivende monument over slægtens døde. Man imponeres over den indsats, der på få århundreder førte til rejsningen af de mange høje og deres stenbyggede kamre. Af dysser og jættestuer er der i Danmark bevaret og fredet knapt 2.400, men dette tal er kun en mindre del af det oprindelige. Det er beregnet, at der er rejst ca. 10 gange så mange dysser og jættestuer som de nu bevarede, dvs. ca. 25.000, et tal, der giver respekt for stenalderssamfundenes kunnen.

Vore mange stengrave ligger ikke jævnt fordelt. På Sjælland ses bl.a. koncentrationer ved Roskilde Fjord, i Vestsjælland og det sydligste

Sjælland. Også på Møn og Bogø ligger de tæt. Ud fra bl.a. de antikvariske berejsninger i forrige århundrede (en uvurderlig kilde til viden om nu forsvundne oldtidsmonumenter) har vi kendskab til i alt 119 dysser og jættestuer fra Møn og Bogø (se fig. 1), heraf er 38 fredede og bevarede. Af de 119 er 21 jættestuer, mens resten enten er dysser eller ikke kan bestemmes. Heller ikke inden for mindre landområder ligger disse grave jævnt fordelt. Når man ser på udbredelseskortet over de 119, så kan der med lidt god vilje udskilles nogle grupper: På Bogø er der en klar koncentration, især ved østkysten, på det sydvestligste Møn én, hvorfra vi ikke kender nogen jættestue, i nordvest endnu én, hvori bl.a. Klekkendehøj indgår. På det centrale Møn, vest for Stege Nor, findes endnu en gruppe, ad-

skilt fra den netop nævnte af engdragene ved Marienborg; her findes et større antal jættestuer, bl.a. Jordehøj. Øst for Stege Nor følger et område, hvor stengravene ligger spredt, indtil vi når vest for klintens højder, hvor der synes at kunne udskilles to grupper, dog noget sammenflydende.

Man kan se disse grupperinger af dysser og jættestuer som en afspejling af stenaldrens bebyggelsesområder – vi kan ane seks områder med hver ca. 20 grave (dog er der kun 12 i Møns sydvestlige gruppe), og med nogenlunde ensartet areal. Fire af grupperne har to-tre jættestuer, Møns sydvestligste skiller sig ud ved ingen at have, mens der på det centrale Møn, omkring og især vest for Stege Nor, er ikke mindre end 10, næsten halvdelen af områdets jættestuer. Jættestuerne udgør det sidste trin i stengravens udvikling – mere arbejdskrævende og komplicerede end dysserne. Det er muligt, at deres koncentration på det centrale Møn fortæller om en samfundsmæssig udvikling, hvor netop dette område har fået en overordnet betydning, der rækker ud over de enkelte mindre områder.

Blandt Møns dysser og jættestuer findes nogle af vore største og bedst bevarede stengrave, f.eks. langdysen Grønjægers Høj,

smukt beliggende nær Fanefjord Kirke, Sømarkedyssen ved Liselund og jættestuerne Kong Asgers Høj, Klekkendehøj og Jordehøj. I de to sidste var de store dæksten begyndt at skride ned i kamrene, og sammenstyrtningsfaren medførte, at de måtte lukkes for publikum. En gennemgribende restaurering var påkrævet, og for at sætte de tunge sten på plads var indgreb i højene selv nødvendige. Arbejdet med reparation af de to jættestuer fandt sted i 1987 og 1988 og foregik som et samarbejde mellem Skov- og Naturstyrelsen og Nationalmuseet. Restaureringsarbejdet ledes af konservator Svend Hansen og antikvar Torben Dehn, der igennem talrige istandsættelser af vore store stengrave har fået et indgående kendskab til disses opbygning, mens undertegnede stod for den arkæologiske dokumentation. Som det vil fremgå, har undersøgelserne givet overraskende resultater, der fortæller om jættestuernes komplicerede opbygning.

Klekkendehøj på Vestmøn er øens eneste bevarede dobbeltjættestue, dvs. at den har to kammerdele med hver sin gang (fig. 2). Allerede tidligere har der været gravet i Klekkendehøj. Kort før år 1800 udgravede kam-

Fig. 2. Klekkendehøj set mod indgangen, set mod vest. Bemærk den synlige platform. Foto Flemming Kaul.

Fig. 3. To dolke og to lerkar, som Calmette fandt ved udgravningen af Klekkendehøj. Det er disse genstande, der optræder i den dramatiske tolkning af handlingsforløbet omkring begravelserne. Dolkene er virkelige pragtstykker, den længste er 35 cm lang. Foto Lennart Larsen.

merherre G. P. A. B. de La Calmette det sydlige kammer. Klekkendehøj er således en af de tidligst udgravede jættestuer. Calmette hørte til datidens oplyste godsejere, og det er ham, der står bag et af landets smukkeste haveanlæg, den romantiske have ved Liselund Slot på Østmøn. Undersøgelsen af Klekkendehøj er velbeskrevet, idet præsten i Fanefjord, J. Paludan, giver en udførlig beretning herom i en oversigtsbog over øen Møn. Man gravede ikke ind til kamrene gennem gangene, der var blokeret af sten, men gik ned ovenfra, hvor et par dæksten flyttedes. Udgravningen tog otte dage for 14 mand; der blev gået forsigtigt til værks, spadernes skafter afkortedes, og man arbejdede sig ned i tynde lag. Ca. $\frac{1}{2}$ m over kammerbunden begyndte fundene at komme, først et par flintdolke, længere nede menneskeknogler, flintøkser, et par hele lerkar og ravperler. I 1807 skænktes oldsagerne til det nyoprettede Nationalmuseum, hvor de hører til blandt de først ind-

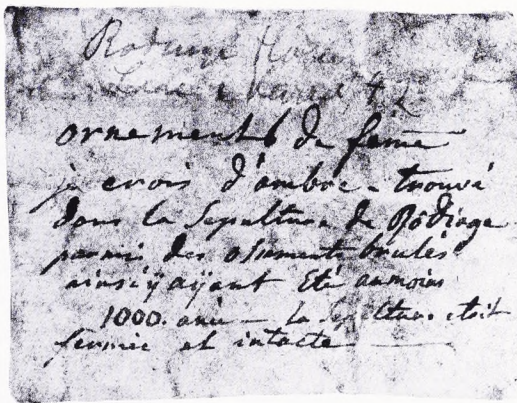

Fig. 4. I et af lerkarrene ligger stadig en lille seddel med Calmettes egenhændige notater på fransk. Der står: »Kvindesmykke, jeg tror af rav, fundet i graven ved Rødinge (Klekkendehøj) blandt brændte knogler, således at det har været der i mindst 1.000 år. Graven var lukket og intakt.« Foto Lennart Larsen.

komne genstande. De to lerkar står den dag i dag blandt de få, der er kommet hele ud af vore jættestuer (fig. 3-4).

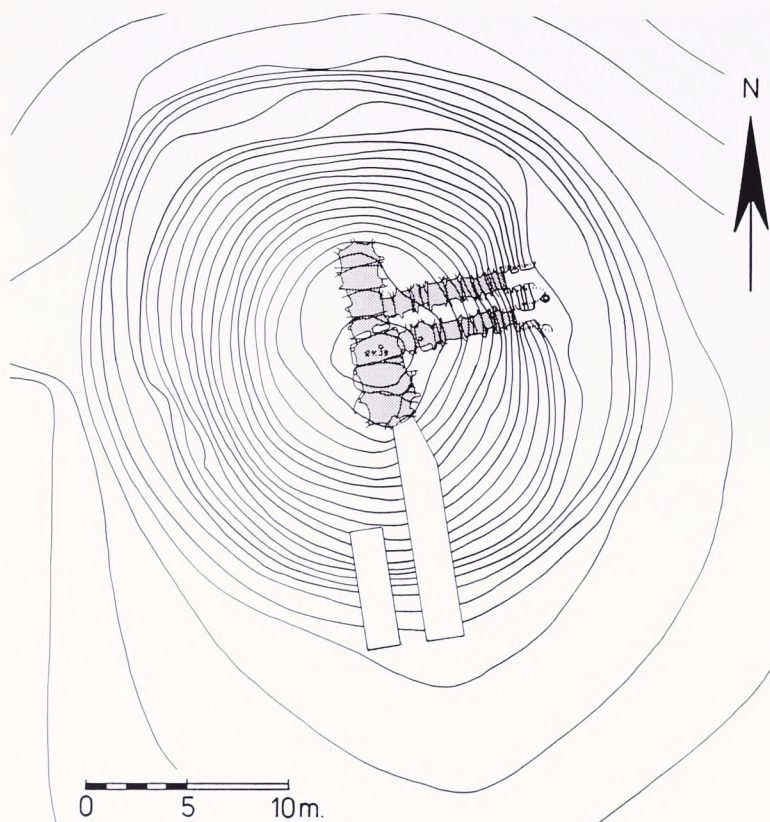

Fig. 5. Koteopmåling af Klekken-dehøj, hvor de nye udgravningsfelter er angivet. Hver kurve markerer 20 cm. De to kamre er tilsammen 9 m lange og har hver en ca. 8 m lang gang. Tegning af Poul Erik Skovgård.

Selv om udgravningen var vellykket for tiden, så var man mindre heldig med den ret fantasifulde tolkning. Vi må dog holde os for øje, at man omkring år 1800 kun havde et ringe kendskab til oldtidens længde og kulturens skiften. Derfor var man henvist til at finde forklaringer i den nordiske mytologi. Dobbeltjættestuen regnedes for en fostbrodergrav for to høvdinge, formet som en Thorshammer. Men da det kunne ses, at mange var begravet i kamrene, så måtte de være faldne i kamp sammen med høvdingene. Efter kampen har flere bersærker besluttet at følge deres venner for at give Odin og efterslægten et eksempel på uforfærdet tapperhed. Derfor bad de offerpræsten om at gennemføre sig med spydblade, for at de ikke skulle dø den uværdige stråddød. Da man ved udgravningen havde iagttaget, at dolkene lå øverst, så regnede man med, at de, der lå nederst, var de fornemme, der var faldet i kamp, mens de, der lå højere oppe sammen med dolkene, var de ofrede. Dolkene lå der, fordi de blev benyttet til at åbne brystet og udtage hjertet, så dette »Tapperhedens for-

modentlige Sæde, kunde fortrinligvis ofres i de hellige Luer«. En kvindeskelet regnes for enten at være en skjoldmø eller en kvinde, der har fulgt helten i døden.

Nu ved vi, at de øverste skeletter, der fandtes ved dolkene, er de seneste begravelser, fra dolktiden, stenalderens sidste periode. Et lerkar med øskner til ophængning giver anledning til følgende tolkning: Øsknerne var til brug »for at bære og balancere Karret under Ligprocessionen paa en Gren eller et Spyd; dernæst for ved samme Snorer at fastgøre den paa den høje Pardepæl eller Æresstøtten, som ved næste Korsvej var den indtil videre bestemt. Til Ære for den Døde maatte Urnebæreren udbrede Skræk og Gysen ved at være forklædt i frygtelige Skikkelser, hvine, tumle og tude, for saaledes at forestille den Dødes Genfærd og indjage Fjenderne Ærefrygt. Under en stor Mængde Tilskueres Larven og Drikken blev Urnen staaende paa Støtten, indtil alle Levnedsmidler var fortærede; først da bragte man den tilbage i Gravhøjen!«

Men nu til den nye arkæologiske undersøgelse, foretaget i en tid, hvor vi måske desværre er knapt så fantasifulde og farverige i vore tolkninger. Resultaterne er dog ikke så kedelige endda. I forbindelse med restaureringen af det sydlige kammer var det nødvendigt at få adgang til bagsiden af dets sydende, og der gravedes en 2 m bred grøft igennem højen hertil (fig. 5). En mindre grøft gravedes ved siden af, nærmest højkanten. Øverst fandtes de utvetydelige spor af Calmettes udgravning, og vi kunne se, hvorfor den sydligste dæksten i så mange år havde været nedskredet. Calmette har ikke kunnet flytte den tunge sten, men sprængte hul i den for at få adgang til kammeret, og lagde derefter en mindre sten over hullet. I den omrodede fyld fandt vi skår efter et stort antal smukt ornamenterede lerkar og flere små pilespidser, som Calmette har overset eller ikke har ment var interessante. Desuden fremkom en stor bunke menneskeknogler, mest lårben. Bunken fremtrådte som en favnfuld knogler, lagt eller smidt tæt ved hullet til kammeret.

Forstyrrelserne i højen ud for kammeret var dog begrænsede. Nærmest fandtes en massiv lerpakning, der også syntes at have gået op over kammeret, og som strakte sig et par meter ud fra bærestenenes bagside, hvor den afløstes af en tæt stenspækning, der gik ud til højfoden. I jordlagene kunne højens bygningsmåde aflæses: Før selve opførelsen af jættestuen var muldlaget fjernet, hvorefter de store bæresten blev rejst og støttet med en fodpakning af sten. I bunden af mellemrummet mellem bærestenene lagdes en tyk, firkantet »sålsten« på et flintlag. Herpå er stablet omhyggeligt tildannede sandstensfliser (tørmursfliser) oven på hinanden som en mur, med en glat side indad mod kammeret og en mere uregelmæssig på bagsiden, hvor denne tørmursopbygning efterhånden blev stabiliseret med en beklaskning af ler og masser af knust flint. Udenpå er den massive lerpakning lagt op i lag, afbrudt af svagt faldende tynde lag af knust flint (fig. 6), der afløses af tynde sandlag med forbindelse til højens stenspækning. Det er kun ud for tørmursfliserne, at der er denne forbindelse. Også under lerpakningen, fra tørmursstablernes fod og ud under højen er der lignende lag.

Fig. 6. Skrå flintkanal gennem lerpakningen bag Klekkehøjens kammer. Foto Svend Hansen.

Stenspækningen uden på lerpakningen består af runde sten i fint, lyst sand. Tæt ved lerpakningen er stenspækningen ca. 1,2 m tyk, helt ude ved højkanten består den kun af ét lag sten. Interessant er det, at stenspækningen er opført i trin, først et vandret, der støder op til lerpakningen, ca. 1,2 m bredt, så et skråt stykke, ca. 2,2 m bredt, derefter endnu et vandret stykke, ca. 1,4 m bredt, og endelig nok et skråt stykke, ca. 1,2 m bredt (fig. 7 og 9). Hvert trin var holdt på plads af større sten, der som koncentriske cirkler i højen støtter den trinvis opbyggede stenspækning; også midt i det større skrå trin var der en række større sten (fig. 10). Netop en konstruktion i trin med større sten, der fastholder trinene, er stabil og holdbar. Over de øvre dele af stenspækningens trin var der det samme lette sand, som stenene selv var indlejret i, mens der ved

Fig. 7. Stenpakningen i Klekkendehøj, hvor trinene kan ses. Taget fra højsiden mod nord. I baggrunden ses kammerets sydligste sten.
Foto Flemming Kaul.

Fig. 8. Lerkarret, 29,5 cm i diameter, der fandtes på det nederste vandrette trin i Klekkendehøj. I lighed med fund fra andre jættestuer må det opfattes som et offerkar. Det har vinkelbånd på begge sider af randen og en sjælden skakbrætornamentik. Tegning af Henning Ørsnes.

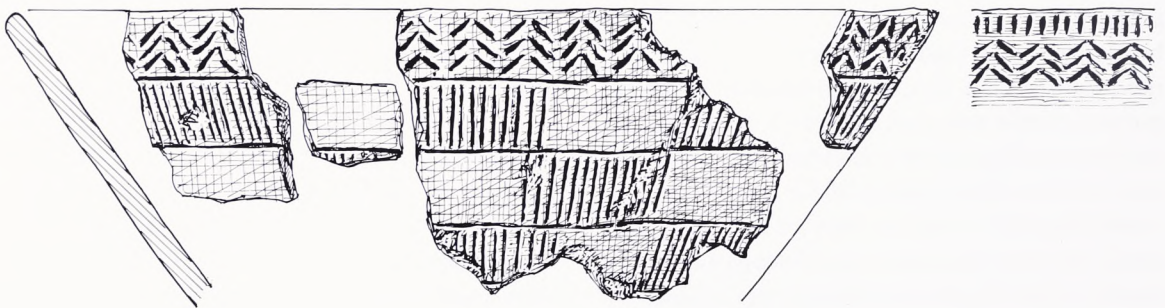
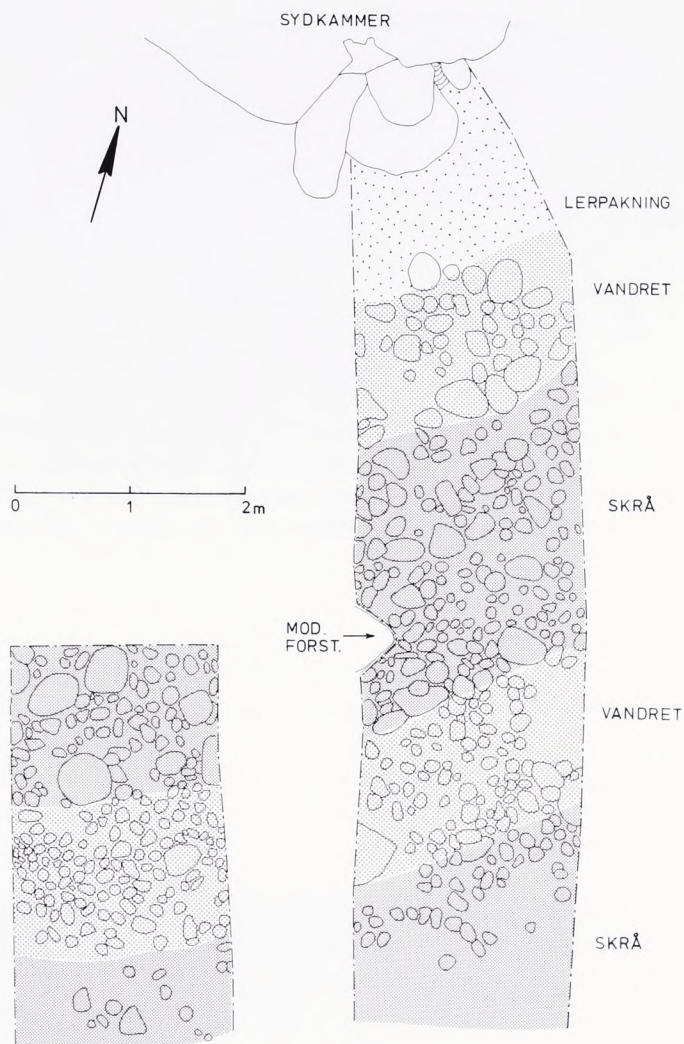

Fig. 9. Fladetegning af stenpakningen i Klekkendehøj med trinene markeret.

Tegning af Poul Erik Skovgård.

de nedre trin var en mere muldholdig fyld. Derfor må vi regne med, at højfylden over de øverste trin er lagt, kort efter at stenpakningen placeredes, mens fylden af en lidt anden beskaffenhed antyder, at stenlaget nærmest højkanten har været åbent i et stykke tid. Her på stenlaget fandtes skår af et lerkar af sjældnen type, med en udsmykning, der kun kendes omkring den sydligste Østersø (fig. 8).

På højens overflade kan man stadig se det nederste vandrette trin som en slags platform, der går rundt om hele højen, bredest ud for gangenes munding (fig. 2). Nu er det fint stenbyggede trin blot dækket med jord, antagelig nedskredet i tidens løb. Men før dette skete, har der været en synlig, stenlagt platform højen rundt, hvor lerkarofringer, som

Fig. 10. Klekkendehøj. Efter at stenpakningens mindre sten er fjernet, ses de større sten, som fastholder pakningen, tydeligere, set mod sydvest. Foto Flemming Kaul.

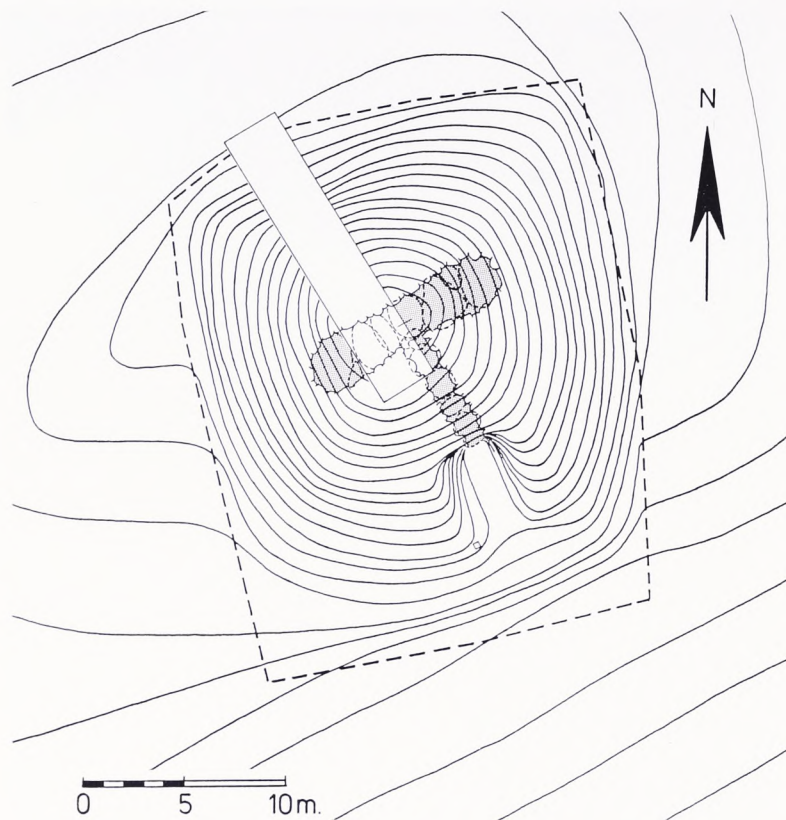

Fig. 11. Koteopmåling af Jordehøj, hvor udgravningsfeltet er angivet. Hver kurve markerer 25 cm. I den næsten 5 m høje høj findes det 10 m lange og 1,75 m høje kammer, som er smallest på midten, en særform, der findes omkring Smålandshavet. Tegning af Poul Erik Skovgård.

Fig. 12. Jordehøj markerer sig smukt i Møns landskab, udgravningsfeltet anes på toppen. Set mod øst. Nordisk Pressefoto.

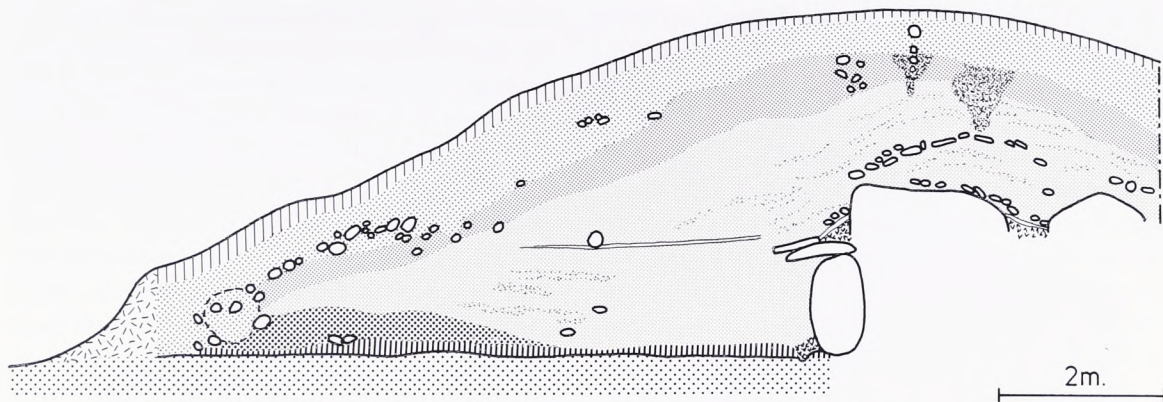

Fig. 13. Jordehøj. Tegning af udgravningens østprofil. Nederst (lodret skraveret) stenalderens muldlag, herover til venstre den første højfyld og en randsten indprojiceret. Til venstre for kammeret ses det vandrette lag, der udgør platformen for de store dæksten, og over kammeret ses lagene af knust flint, mørtel og tagdækninger. Ved bærestenen ses drængroften. Over kammeret er to stolpehuller indtegnet; i det ene fandtes menneskeknogler. Tegning af Poul Erik Skovgård.

vort lerkar må afspejle, har fundet sted. En sådan platform, et alternativ til en egentlig randstensskæde, som vi ellers kender ved vore jættestuer, er så vidt vides aldrig tidligere dokumenteret arkæologisk i Danmark – men vi kender jættestuer med terrassekant, som fortjener nærmere undersøgelse, f.eks. jættestuen Glentehøj på Lolland.

Men tilbage til selve højmassens opbygning: Det må antages, at dens omhyggelige opbygning og materialevalget er udtryk for et særdeles bevidst bygningsarbejde. Lerpakningen skulle støtte kammerets sten, men også forhindre vand i at trænge ind i kammeret, der skulle bruges i generationer. Den knuste flint bag ved tømursstablerne har stabiliseret opbygningen her, men den har tillige kunnet opsamle og bortlede kondensvand fra kammeret, som var sivet om på tømursflisernes bagside. Flinten danner skrå tunger, der længere borte fra kammeret fortsætter i form af sandlag i og under lerpakningen, der kan fjerne fugtighed yderligere. Endelig kan rullestenspakningen i fint sand forhindre, at grundvand stiger op i højen. Man kunne naturligvis mene, at disse lag alene havde noget at gøre med stengraves almindelige stabilitet, og at de lag, der tolkes som drænlag, blot er opstået ved tilfældigheder under højbyggeriet. Den arkæologiske undersøgelse af højmassen i jættestuen Jordehøj, også på Møn, som vi skal se på nedenfor, har imidlertid overbevisende vist, at bondestensalderens høj-

byggere for over 5.000 år siden havde indgående viden om, hvordan kammer og høj kunne drænes og holdes fri for fugtighed.

Den smukke og velbevarede jættestue Jordehøj ligger på det centrale Møn, mellem Tjørnemark og Stege; også denne jættestues kammer er udgravet tidligt, nemlig i 1836 af en købmand fra Stege. Igen var det en delvis nedskrevet dæksten, som gav anledning til restaurering og undersøgelse, som fandt sted i efteråret 1988. Der blev gravet en 3 m bred grøft fra højsiden modsat gangen gennem højen og op over kammeret, hvorved der blev adgang til den nedskredne sten (fig. 11-12). Herved afsløredes en fuldstændig intakt dækkonstruktion over kammeret; det er første gang, at arkæologer har undersøgt såvel dette kammerdække som lagene på kammerets sider, hvad der har givet en helt ny indsigt i jættestuebyggeriets ingeniørmæssige baggrund (fig. 13-14).

Mellemrummene mellem de store dæksten var tætnet med knust flint, som her først og fremmest må være placeret for dets stabiliserende effekt; hvis en sten skulle sætte sig, vil flinten straks glide ned i det opståede hulrum og låse stenen fast igen. Mellem dækstenene og et stykke op over deres flader, fandt vi oven på laget af flint et kompakt lag af ren kalkmasse, æltet som mørtel, men ikke brændt, som lukkede alle mellemrum mellem dækstenene hermetisk (fig. 15). I dette 10-15

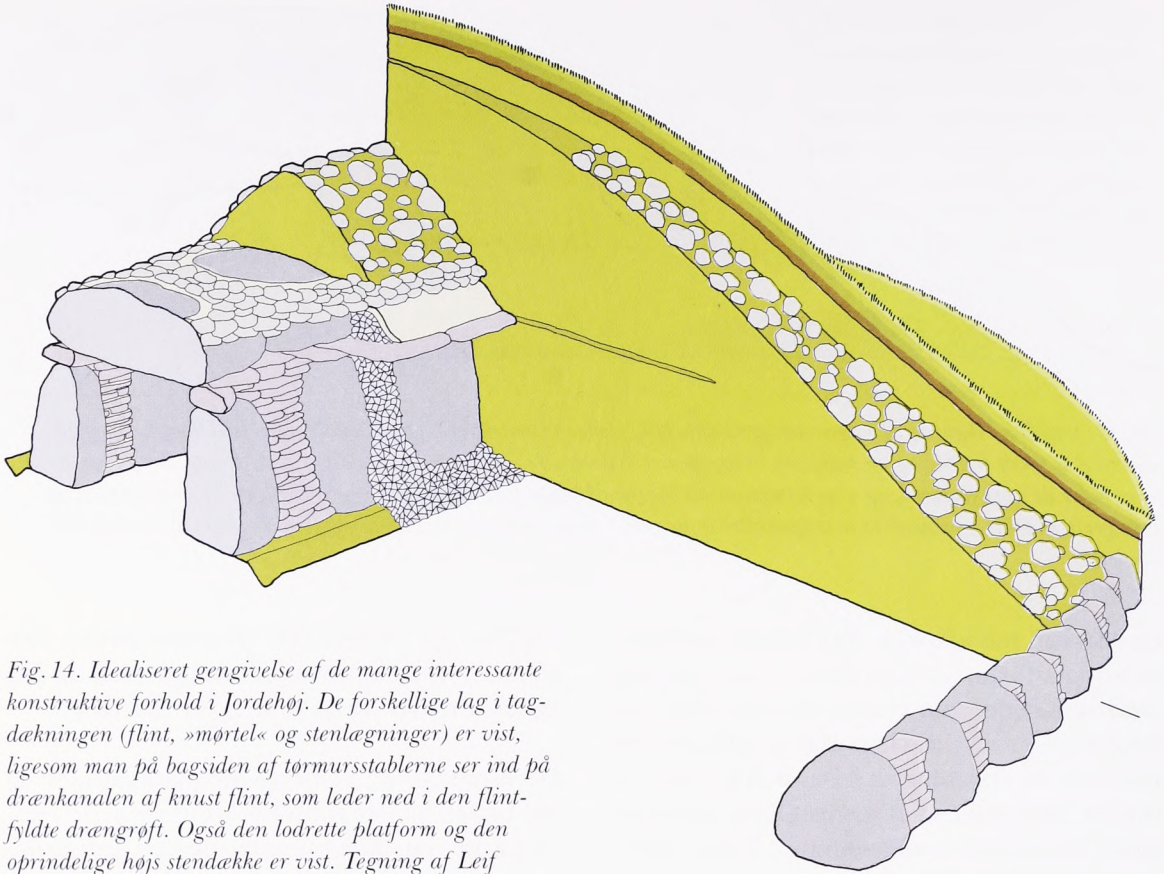

Fig. 14. Idealiseret gengivelse af de mange interessante konstruktive forhold i Jordehøj. De forskellige lag i tagdækningen (flint, »mørtel« og stenlægninger) er vist, ligesom man på bagsiden af tørmursstablerne ser ind på drænkanelen af knust flint, som leder ned i den flintfyldte drængroft. Også den lodrette platform og den oprindelige højs stendække er vist. Tegning af Leif Hammelev.

Fig. 15. Laget af kalkmasse over kammeret i Jordehøj. Foto Pia Michelsen.

cm tykke lag af »kalkmørtel« var lagt et dække af flade sten. Mørtelen og stendækningen går ud over dækstenenes sider og lukker kammeret af som en slags tagudhæng. Stenene var nogle steder lagt ind over hinanden som rigtige tagsten, andre steder var de smukt tilpassede (fig. 16). Hvor jættestuens gang møder kammeret er der særligt store niveauforskelle mellem dækstenene; dette udlignedes med flere lag af kalkmørtel og sten over hinanden, og det kunne endda iagttages, at kalkmørtelen her var lagt, så den dannede et afløb, der skrånede ud mod hjørnet, hvor kammer og gang mødes.

Over dette dække fandtes et hårdt lerlag, og oven på dette var der endnu et dække, ligeledes lagt af flade sten, men ikke så tæt som i det nedre. Dette øvre dække er lagt i ægte tagform; de to skrånende sider giver det en høj rejsning, og de mødes øverst i en vinkel (fig. 17). Herover var der ca. 1 meters højmasse af ler, op til jættestuehøjens oprindelige overflade. Selv om dæklagene er smukt lagte, så tyder intet på, at de var beregnet til at ses; kammerdækningen må opfattes som et konstruktivt element. Derfor kan hele denne

komplexerede opbygning kun have tjent ét formål: At holde kammeret frit for vand ved at bortlede det nedsivende regnvand fra området over selve kammeret.

At man var interesseret i at holde kammeret vandfrit og vidste, hvordan man skulle gøre det, blev bekræftet af iagttagelserne bag bærestenene. På bagsiden af de sirligt stablede tømursfliser fandtes et stærkt skrånende lag af knust flint, som leder ned i en spids grøft 30 cm bred og 25 cm dyb, gravet ned i den gamle jordoverflade og fyldt med knust flint. Grøften, hvis inderside ligger ca. 15 cm bag bærestenene, løber parallelt med kammerets vægge (se fig. 13). Ud over at stabilisere og fastholde stablet af tømursfliser mellem bærestenene virker den knuste flint som drækanaler, der leder vand ned i drængroften, som må antages at løbe hele vejen rundt om kammeret med et par underjordiske afløb under højen. Man holdt således ikke blot kammeret frit for vand, men også højmassen. Herved kunne man modvirke, at frost og tø indvirkede på stabiliteten.

Det var en stor oplevelse for udgravningsholdet at stå over for så håndgribelige vidnes-

*Fig. 16. Det nedre stendække i
Jordehøj, lagt i mørtel.
Foto Flemming Kaul.*

Fig. 17. Det øvre stendække i Jordehøj, lagt i ægte tagform. Foto Flemming Kaul.

byrd om de over 5.000 år gamle højbyggeres kunnen og indsigt. Mest overraskende var måske den udstrakte brug af mørtel, som kan være et særkende for Møn, hvor der er rigelige kalkforekomster. Det er ikke blot i tagdækningen, at mørtel er anvendt. Flere steder inde i kammeret og gangen kan man se, at tømursfliserne er lagt i mørtel (fig. 18). Murerhåndværket er åbenbart langt ældre, end vi havde forestillet os. Udtrykket tømur kan dårligt bruges her; det forudsætter, at fliserne er lagt tørt på hinanden, ikke i et fugtigt mørtelmateriale.

Undersøgelsen af Jordehøj gav også andre betydningsfulde oplysninger. I højde med

overkanterne af bærestenene eller de indskudssten, der er lagt oven på dem for at udligne højdeforskellene, fandtes i højmassen et næsten helt vandret lag sandet højfyld. Dette lag antyder, at man har standset højbyggeriet en tid. Laget, der kan følges indtil 4 m fra kammeret, udgør efter alt at dømme en vandret »platform«, hvor man kan have drejet de tonstunge dæksten til den helt rigtige position, før de med løftestænger blev lagt på plads over bære- og indskudssten. Grunden til at højbyggeriet i en tid blev standset kan være, at man ventede med at trække dækstenene op på »platformen« og sætte dem på plads, indtil det blev vinter, hvor jordoverfladen blev glat

Fig. 18. Inde i kammeret i Jordehøj ses det 5.000-årige murearbejde stadig bevaret. Tørmursfliserne er lagt i tykke lag af kalkmasse. Foto Flemming Kaul.

Fig. 19. Under Jordehøj kunne tydelige ardspor af-dækkes. Foto Flemming Kaul.

og hård, og stenene derfor lettere kunne transporteres.

Den oprindelige jættestuehøjs skrånende overflade er belagt med et enkelt lag af runde lidt uregelmæssige sten, der bedst kan forstås som en pyntebrolægning. Denne brolægning

strakte sig ikke helt op på toppen, men fra området omkring højen kunne man jo heller ikke se helt derop! Den afsluttes ved højfoden af en kæde af randsten, hvorimellem der har været stabler af tørmur, så hele højen havde en smuk, sluttet »facade«.

På et tidspunkt er højen blevet gjort ca. en halv meter højere, hvorved den oprindelige pyntebrolægning er blevet dækket. Hvornår dette er sket kan ikke siges, måske i bronzetiden. Øverst i højen fandtes der stolpehuller, som viser, at der her har været rejst nogle pæle eller en bygning; hvornår stolperne er sat kan ikke siges med sikkerhed, men da stolpehullerne ikke synes at gå op i højjudvidelsen, så hører de næppe til denne sene fase i højens historie. I bunden af et af stolpehullerne fandtes menneskeknogler: En del af en kraniekalot, i hvis »skål« der lå knogler fra bækken, ribben og mellemhånd samt et par dyrekogler. Knoglerne stammer fra en voksen mand. Det er noget nyt at erfare, at stolper er rejst og ritualer udført på toppen af vore jættestuer. En naturvidenskabelig datering af knoglerne imødeses med stor interesse.

Endelig viste det sig, at der i den lyse undergrund under højen kunne ses striber på kryds og tværs; de velbevarede spor efter oldtidens plov, arden (fig. 19). Fra denne tid kendes sådanne spor kun under høje, hvor de er blevet forseglede og forskånet for senere tiders forstyrrelser.

Til en moderne undersøgelse af en velbevaret høj hører, at man ud over de rent arkæologiske resultater også kan opnå et fint billede af det datidige landskab omkring højen ved hjælp af naturvidenskabelige analyser. Muldrag og muldpletter i og under Jordehøj og Klekkendehøj indeholder pollen, der kan fortælle om plantevæksten lige før højens opførelse. Oftest har man været henvist til at udtrække oplysninger om stenalderens landskab og dermed af jordudnyttelsen ved at undersøge aflejringer i vore moser; men her savner man en del af billedet: De planter, hvis pollen ikke spredes med vinden, og som vokser et stykke fra moserne. Ved analyser af pollen fra de to høje foretaget af statsgeolog Svend Th. Andersen, Danmarks Geologiske Undersøgelse, har vi fået et bredere billede af bondestenalderens landskab. Da Jordehøj byggedes, var der åbent græsland med megen vejbred, mens forholdene var mere varierede omkring Klekkendehøj, hvor der har været et område med forholdsvis ren hasselskov, som er brændt af, før der blev dyrket korn, mest

byg, men også hvede. Der voksede markukrudt, bl.a. de ældste kornblomster, der er påvist i Danmark. Mellem markerne var der områder med åbent land, som næppe har været græsset af dyr, idet der er fundet pollen fra engplanter, som blomstrer i sensommeren og derfor ville være blevet ædt, før de nåede at frembringe pollen.

Undersøgelserne af højmassen omkring kamrene i jættestuerne Klekkendehøj og Jordehøj har, som det fremgår, givet en stor mængde nye oplysninger om vore jættestuers opbygning; vigtigst må være erkendelsen af de omhyggeligt lagte tagdækningslag i Jordehøj, hvori endda indgår en slags kalkmørtel, og de fint udførte drækanaler, begge dele konstrueret for at holde kammer og høj fri for vand. Også den trinvise opbygning af stenpakningen i Klekkendehøj med dens åbne vandrette platform nederst er af stor interesse. Når man sammenligner resultaterne fra de to høje, fremgår det, at der er forskelle i opbygningen. Hvorfor er der ingen stenpakning i Jordehøj, kun ler, mens der var gjort så meget ud af dette træk i Klekkendehøj? Svaret kan ligge i drænanrangementernes karakter og placering. I Jordehøj har højbyggerne ønsket, at de elementer, der skulle holde høj og kammer tørt, lå ganske tæt ved kammeret. I Klekkendehøj strækker disse forekomster, herunder også stenpakningen, sig længere ud i højen.

Tilsvarende iagttagelser af opbygningen af jættestuernes højmasse er sjældne, men nogle kan dog nævnes. Vigtigst er jættestuen Lundehøj, også på Møn, syd for Stege Nor, undersøgt af Nationalmuseet i 1955. Kun en stump høj og kammer var tilbage, da tomten blev udgravet. Selv om der ikke var meget høj omkring kammerresten, blev undersøgelsen udført på en sådan måde, at mange vigtige oplysninger kunne uddrages. Således fandtes lag af knust fint, der med en hældning ned efter løb fra kammeret ud i lerpakningen, ligesom det ses i Klekkendehøj. Det nederste flintlag fortsatte ned i en grøft bag kammerets bæresten fyldt med knust flint – en drængrøft som den i Jordehøj. Der fandtes også lidt tagdækning af fint lagte, flade sten, der som et tagudhæng gik ud over kammerets side, og som ved Jordehøj indgik der »kalkmørtel« i

konstruktionen og mellem tømursfliserne. Det var første gang, man kunne fastslå, at der kunne indgå egentligt murværk i jættestuernerne. Endelig var der i Lundehøj også et lag, der kan sættes i forbindelse med opslæbningen og placeringen af de store dæksten. De omhyggeligt gjorte iagttagelser fra den ødelagte Lundehøj bekræfter på mange væsentlige punkter de træk, vi stod over for i intakt form i Jordehøj.

I jættestuen Jordhøj ved Mariager Fjord er fundet fine dæklag over kammeret bestående af ofte smukt taglagte fliser, der strækker sig ud over kammerets sider som et tagudhæng. Mellemrummene mellem stenene er tætnet med brændt flint, og over den yderste del af tagdækningen begynder en stenpakning af mere rundagtige sten, som fortsætter helt ud til randstenene. Ligesom ved Jordehøj har højens overflade været dækket af en stenbro-lægning.

De nye udgravninger af Klekkendehøj og Jordehøj har således sammen med de tidligere gjorte iagttagelser givet en ny forståelse

af den håndværksmæssige kunnen bag vore jættestuer. Det er klart, at vi ingenlunde skal forstå disse grave blot som udtryk for en vis mængde fysisk styrke og organisation: Nej, hele opbygningen af højen omkring og over kammeret er overordentligt velgennemtænkt, intet synes overladt til tilfældigheder. Stenalderens bygmestre eller ingeniører har haft et nøje kendskab til en række råmaterialer, der omhyggeligt og med stor kyndighed blev brugt til at sikre deres gravmonumenters holdbarhed. Vi, der afdækkede disse vidnesbyrd, har fået den dybeste respekt for stenalderens håndværkere og deres formåen – derfor var det en selvfølge, at de forskellige lag af knust flint, kalkmørtel, sten og ler efter undersøgelsens afslutning blev lagt tilbage på samme måde, som da højene opførtes.

LITTERATURLISTE

- Ørsnes, Mogens: »Om en jættestues konstruktion og brug«. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1956.
Kjærsum, Poul: »Jættestuen Jordhøj«. *Kuml* 1969, 1970.
Andersen, Svend Th.: »Pollenanalyser fra gravhøje«. *Arkeologiske udgravninger i Danmark* 1987, 1988.

ENGLISH SUMMARY

Klekkendehøj and Jordehøj

In 1987 and 1988, in connection with restoration work, the National Museum, in cooperation with the National Forest and Nature Agency, investigated the mound-substance of the two passage-graves of Klekkendehøj and Jordehøj, on the island of Møn south of Sealand. This island is one of the richest areas for megalithic graves in Denmark. In Klekkendehøj, where the chamber had been investigated as early as the end of the 18th century, the ditch cut through the mound showed that closest to the chamber there was a clay packing, which held a layer of crushed flint in place behind the chamber's dry-wall slabs. From this layer of crushed flint channels of the same material and of sand led out through the clay packing. On the outside of the clay packing there was a stone packing set in light sand. This stone packing was built up in steps

with larger stones securing the steps. The lowest step probably formed an open platform round the mound. Rituals could take place there relating to the pottery offerings of the time. This is the first time that a case has been found in Denmark where the stone packing is in steps, and where instead of rim-stones there has been an encircling platform. It may be supposed that the flint layers and the stone packing had a draining effect, in that they would both remove damp from the area around the chamber, and also prevent ground-water from rising in the mound.

In the passage-grave at Jordehøj the drainage elements were even clearer. Above the big passage-grave chamber there was firstly, between the cover-stones, a layer of crushed flint, which here must have had a stabilizing function; above that was a layer of pure chalk,

kneaded and used as a kind of mortar. This layer hermetically sealed the chamber. In the still-wet "mortar" a handsome layer of flat stones was set, in some places laid as actual roofing-stones. This roofing, together with the "mortar", went out over the sides of the cover-stones. On top of this there was a layer of clay up to half a metre thick and above that there was yet another roofing, also of flat stones, but in actual angled roof-form. Since the roofing was not to be visible, but was to be covered by the mound, this complicated system of building-layers must have been intended to allow filtering-down rain-water to drain away outside the chamber. The fact that the Stone-Age mound-builders were interested in keeping the chamber water-free has

been confirmed by observations made behind the upright megaliths. Behind the dry stone slabs found between the upright megaliths a steeply sloping layer of crushed flint was investigated. It led down into an actual ditch also filled with crushed flint. The ditch, which must have been a proper drainage-ditch, ran parallel to the chamber. Moisture was thus carried away from the back of the chamber and down into the drainage-ditch.

The investigations of Klekkendehøj and Jordehøj have brought to light many new and significant discoveries, which indicate that the construction of our passage-graves and their mounds was carried out in a much more complex and painstaking fashion than we have so far perceived.

Hjortspringbåden genopstillet

Af JØRGEN JENSEN, JOHN NØRLEM SØRENSEN, FLEMMING RIECK
OG MAJ STIEF AISTRUP

Fig. 1. Hjortspringbåden, som den i dag kan ses i sin nye udstillingsmontre. De skrøbelige trædele er monteret på et stålskelet, der genskaber bådens enkle linieførløb uden forstyrrende elementer. Foto K. Helmer-Petersen.

Den 5. november 1988 var en festlig dag på Nationalmuseet. Da åbnede Kronprins Frederik udstillingen af Hjortspringbåden i overværelse af en talrig skare af Nationalmuseets Venner. Klingende messingblæsermusik, skrevet til lejligheden af komponisten Per Nørgård, blev spillet i den gamle Oldskriftsal. Og efter de indledende taler kunne de mange gæster bese det nyindrettede, 120 kvadratmeter store udstillingsrum, hvor Hjortspringbåden nu havde fundet en værdig plads efter i henved 20 år at have været utilgængelig for publikum (fig. 1).

Det havde været et savn at undvære det berømte våbenofferfund fra Hjortspring mose på Als. Båden, som er Nordeuropas ældste plankebyggede skib, blev udgravet af Nationalmuseet i 1921-22. Den har engang i den tidlige jernalder bragt en hærstyrke til Als. Efter at et blodigt slag var udkæmpet, var den slagne hærs hele udrustning blevet ofret sammen med båden i en lille offermose. Fundet var et af hovedstykkerne i oldtidsudstillingen på det ombyggede Nationalmuseum i 1930'erne. Men utilstrækkelige konserveringsmetoder og uheldige klimaforhold i udstillingsrummet havde efterhånden fået båden til at forfalde, sådan som det er beskrevet i Nationalmuseets Arbejdsmark fra 1986. En redningsaktion blev iværksat i 1960'erne, og skibstræet blev reddet fra undergang. Men man savnede penge til at afslutte konserveringsarbejdet og til at genopstille det berømte fund.

Det var derfor med taknemmelighed, at Nationalmuseet i 1986 erfarede, at foreningen Nationalmuseets Venner ville tage initiativ til bådens genopstilling. Et inspirerende og givende samarbejde blev indledt mellem museet og foreningens Hjortspring-udvalg, som i løbet af kort tid ved en storstilet indsats skaffede 2,6 millioner kroner til veje. De mange penge var bl.a. resultatet af en folkeindsamling, der begyndte i 1986, og de blev brugt til det tidrøvende arbejde med at afrense bådtræet for konserveringsmasse, til at studere båden ud fra et skibshistorisk synspunkt og til at genopstille den på den smukkeste tænkelige måde, så den i dag igen fremtræder som et af hovedstykkerne i Nationalmuseets samlinger.

Undervejs i det lange forløb fulgte forenin-

gens medlemmer med levende interesse alle stadier i arbejdet: Først på Bevaringssektionens trækonserveringsværksted i Brede, hvor en skare af konservatorer afrensede de tusinder af træstykker, som hørte til båden – og siden, bistået af sagkyndige fra Skibshistorisk Laboratorium i Roskilde, lagde det store puslespil, som skulle føre frem til rekonstruktionen af båden (fig. 3). Samtidig arbejdede udstillingsfolkene fra museets oldtidssamling på at skabe den ramme, som det enestående fund skulle indpasses i. Forslag på forslag blev lagt frem og gennemdrøftet, indtil byggeriet af udstillingsrummet og genopstillingen af båden kunne begynde i sommeren 1988. Så fulgte de sidste hektiske måneder i efteråret samme år. Spændt stillede man spørgsmålet: Ville resultatet svare til forventningerne?

Det gjorde det. Det blev faktisk over al forventning – hvis vi da må have lov at sige det selv!

Hjortspringfundet er nu igen tilgængeligt for publikum. Men der kan være grund til at fortælle lidt om det arbejde, som fulgte, da man i efteråret 1986 på Trækonserveringsværkstedet i Brede begyndte at pakke de store trækasser ud, som rummede de mange træstykker fra båden (fig. 2).

Noget af træet lå indpakket i glasuld, andet i gaze, ligesom »mumier«. Altsammen var det i 1960'erne blevet imprægneret med polyethylenglykol 4000, i daglig tale »glykol«, som er en vandopløselig voks baseret på olieprodukter. Alle trægenstandene skulle udtages af konserveringsmassen – gaze, voks, glasuld, glykol osv. – for at blive afrenset og stillet op til en båd.

Men det var ikke alt. Foruden adskillige tusinde træstykker fra selve båden bestod fundet af andre tusinder af stykker »tilbehør«, såsom spydstager og skjolde. En del af disse genstande var dog allerede afrenset i forbindelse med omkonserveringen af fundet i 1960'erne.

Den første opgave var at fjerne den masse af indpakning, som genstandene lå beskyttet i. Ved at opvarme overfladen af glasulden med varmelamper blev glykolen bragt til at smelte, således at laget af glasuld kunne fjernes (fig. 4). Det lyder meget simpelt, men var det i

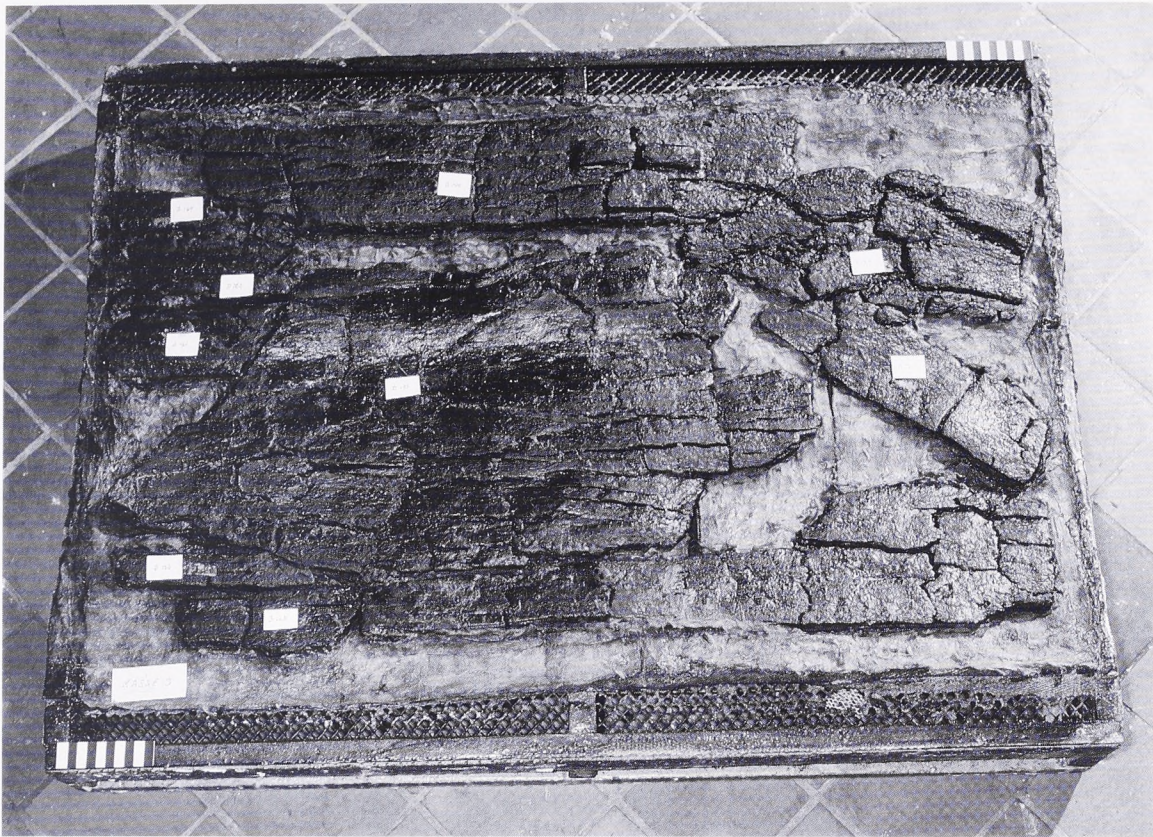

Fig. 2. Efter 1960ernes omkonservering af bådtræet var dette blevet opbevaret i »fiskekasser«. Her er en sådan kasse med dele af bådens bordplanker blevet åbnet, og en første afrensning af det øverste lag træ er begyndt. Under dette ligger flere lag båddele indkapslet i konserveringsmasse.

virkeligheden ikke, fordi varmen påvirkede træet, så det blev blødt som smør og derfor skulle håndteres med største varsomhed.

Når træstykkerne kom til syne, blev der lagt tegnefolie over dem, så de kunne tegnes i forholdet 1:1. Det skete for at sikre, at ingen stykker forsvandt ud af den store sammenhæng i puslespillet. Først efter denne nøjagtige registrering blev træet taget op, atter ved hjælp af en varmelampe eller varmluftblæser (fig. 5).

Nu kunne afrensningen af brudfladerne begynde. I disse flader sad der rester af glykol og gammelt udfyldningsmateriale, der ved opstillingen i 1930'erne var blevet anvendt til at dække huller og revner i båden. Man brugte dengang især chokoladefarvet, hård voks og rugbrød! Den slags udfyldningsmaterialer bruges ikke længere, fordi man i dag ikke ønsker at skabe en illusion med falske materialer, men alene udstiller de originale funddele.

Alle overflader blev nu rensed grundigt ved hjælp af varmluftblæsere. Herved kunne overskuddet af glykol smeltes og duppes af med køkkenrulle. De genstande, der var indpakket i gaze – »mumiepakkerne« – blev lagt i varmeskab ved 70 grader i et par timer, hvorefter udpakningen kunne foregå. Sammensætningen af båden kunne nu begynde.

De mange træstykker blev sat sammen med »hot melt« lim, dvs. lim der påføres varm på forvarmede brudflader. Forinden blev det kontrolleret, hvor i båden de enkelte stykker skulle placeres. Og som regel blev der foretaget en prøveoplægning i en form, der viste de forskellige bådplankers runding.

De fleste træstykker, som blev taget op af kasserne, var nemlig flade som pandekager. I forbindelse med limningen blev det derfor forsøgt at gengive stykkerne deres oprindelige krumning. Det skete ved at lime styk-

Fig. 3. På trækonserværingsværkstedet i Brede lægges de tusinder af træstykker fra Hjortspringbådens bordplanker ud på lange borde. Først når hvert enkelt stykke har fundet sin plads, kan sammenlimningen begynde.

kerne lidt forskudt, og herunder viste det sig, at det var lettere at skabe bordplankernes oprindelige facon, når der kun blev limet få partier sammen ad gangen. Således kunne træstykkerne i opsætningen også forskydes lidt i forhold til hinanden. På den måde blev Hjortspringbåden, som inden konserveringsarbejdet bestod af 5.000 stykker træ, limet sammen til kun 800 partier.

Limen er gennemsigtig, og brudfladerne behøver ikke at passe fuldstændig sammen. Dette har særlig betydning, idet allerede konservator Gustav Rosenberg i 1921 i sin lommebog fra udgravningen af Hjortspringbåden beskrev, hvordan »brudfladerne var så defor-

merede, at de ikke senere ville kunne sammenpasses, hvis de kom fra hinanden«.

Konservator Rosenbergs optegnelser fra udgravningen i 1921-22 blev under hele konserveringsarbejdet studeret nøje (fig. 6). Det førte også til, at der i nyopstillingen kunne placeres træstykker, som ikke havde fundet plads i den Hjortspringbåd, der blev udstillet i 1930'erne. På Rosenbergs tegninger fandt man nemlig angivelser af træstykker, som sammen med originalfotografier fra udgravningen tillod indplacering af funddele, som ikke var med i den første rekonstruktion. I dette arbejde støttede man sig også på vurderinger af træets tykkelse og årringenes retning. Den

Fig. 4. Med varmeblæser opvarmes glykolen, så træet kan afrensnes og den oprindelige overflade igen blive synlig.

»ny« Hjortspringbåd indeholder således 7 pct. mere træ end den først udstillede.

Mellem Rosenbergs tegninger var der tillige en skitse til en forsøgsoplægning af de såkaldte »gangbrædder«. I Hjortspringfundet forekommer mere end et halvt hundrede af disse brædder. De findes i to typer, og man mener, at de har beskyttet bastråden i båden, da denne jo var syet sammen. Rosenberg foreslog, at den ene type gangbrædder var lagt i mønstre, der gik ind i hinanden og dannede en gangbro i bådens bund. Denne teori forekommer så troværdig, at den er overført til den nyudstillede båd.

Ved afrensningen af de mange træstykker var det interessant at iagttage de mange reparationslister, dvs. smalle stykker træ, der var syet på et ellers tyndt stykke træ, eller hvor der har været f.eks. en revne i træet. Reparationerne har været tætnet med en masse, der nok er den samme, som er blevet brugt ved tætning af bordplankerne, der overlapper hinanden med et par centimeter.

Fig. 5. Både før og efter optagningen fra »fiskekasserne« aftegnedes konturerne af træstykkerne på gennemsigtig folie. Kun derved kunne man holde orden i det komplicerede puslespil, som rekonstruktionen af båden udgjorde.

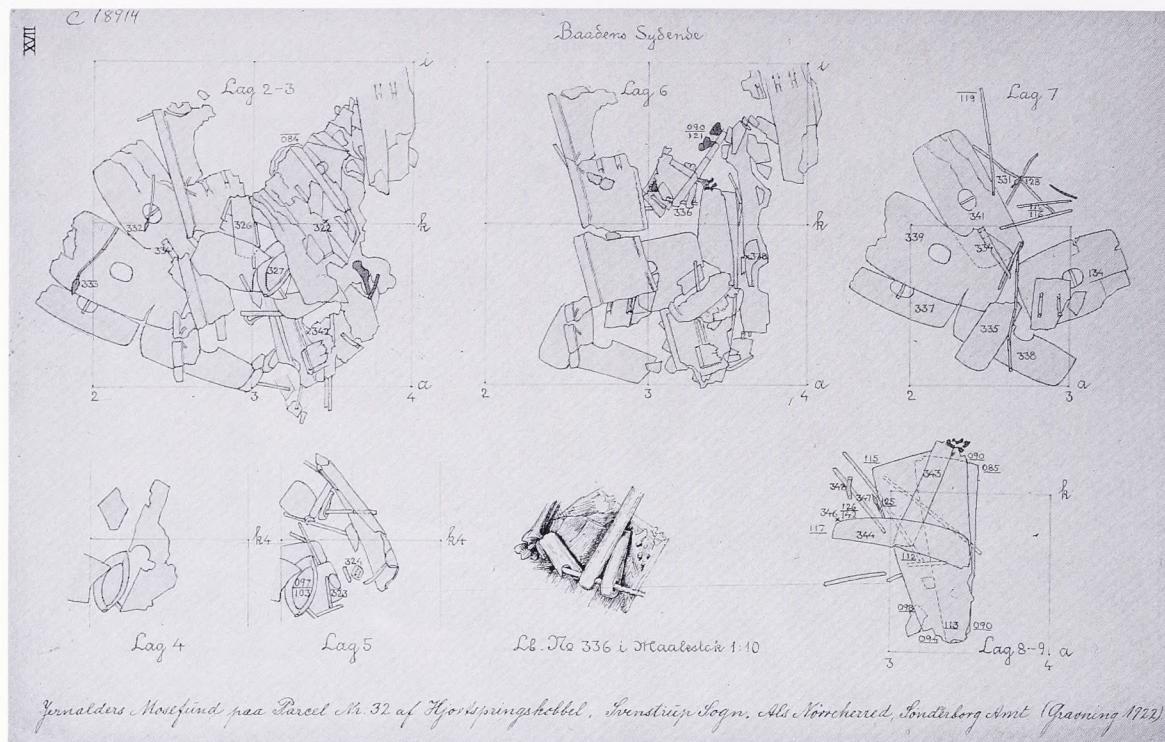

Fig. 6. Konservator Rosenbergs omhyggeligt udførte tegninger af træstykkernes oprindelige placering i mosen blev et uundværligt hjælpemiddel ved genopstillingen af båden. Øverst ses nogle af de træskjolde, som var nedlagt sammen med båden. Nederst, i midten, ses en af de små detailtegninger, som viser, hvordan bådens løfting havde været understøttet.

Da konservator Rosenberg i 1922 havde afsluttet udgravningen af Hjortspringfundet, havde han sin tvivl om, hvorvidt båden overhovedet lod sig genopstille. Nok havde han klarlagt hovedtrækkene af dens konstruktion, men bådtræet var i en meget dårlig forfatning, og store dele af det manglede, det var nemlig gravet bort ved tørvegravning. Men også andre forhold gjorde, at en rekonstruktion af båden frembød store problemer.

Den båd, som i den tidlige jernalder blev ofret i den alsiske mose, var ikke nogen helt ny båd. Adskillige steder kan der på de tynde lindetræsplanker ses spor efter reparationer. Især bådens brede midtparti har åbenbart været udsat for skader under sejlsads. Her ses de fleste reparationsspor.

Det er vanskeligt at afgøre, om der ved selve offerhandlingen er foregået mere omfattende ødelæggelser af båden. Mange af fundets øvrige genstande er bevidst beskadigede, før de blev ofret i mosen, bl.a. er sværdene og en del af spydspidserne gjort ubrugelige ved sammenbøjning. Nær bådens nord-

ende lå nogle af plankerne skævt i forhold til resten af plankernes forløb. Et parti af bådside var vredet næsten vinkelret på bådens længderetning. Det kan skyldes en bevidst ødelæggelse af fartøjet, inden det blev overgivet til mosen, men det kan også blot være resultatet af en naturlig omlejring af træet, efter at surringerne er gået i opløsning. Det lange ophold i mosen har også forandret meget på bådtræet, bl.a. ved nedbrydning af dets indre struktur.

Ydermere havde den tørvegravning, som var foregået i den lille mose, voldt bådtræet stor skade. Allerede i oldtiden, før bådens ofring, var der blevet gravet tørv i mosen. Disse gamle, bløde partier i mosen har påvirket den senere nedlagte båd og deformeret den. I virkeligheden har mosen været som en levende organisme med lagforskydninger, levende planters rodsystemer og igangværende forrådnelsesprocesser.

Således må båden allerede have været i kraftigt forfald, da tørvegravningen i 1880'erne førte til yderligere ødelæggelser af

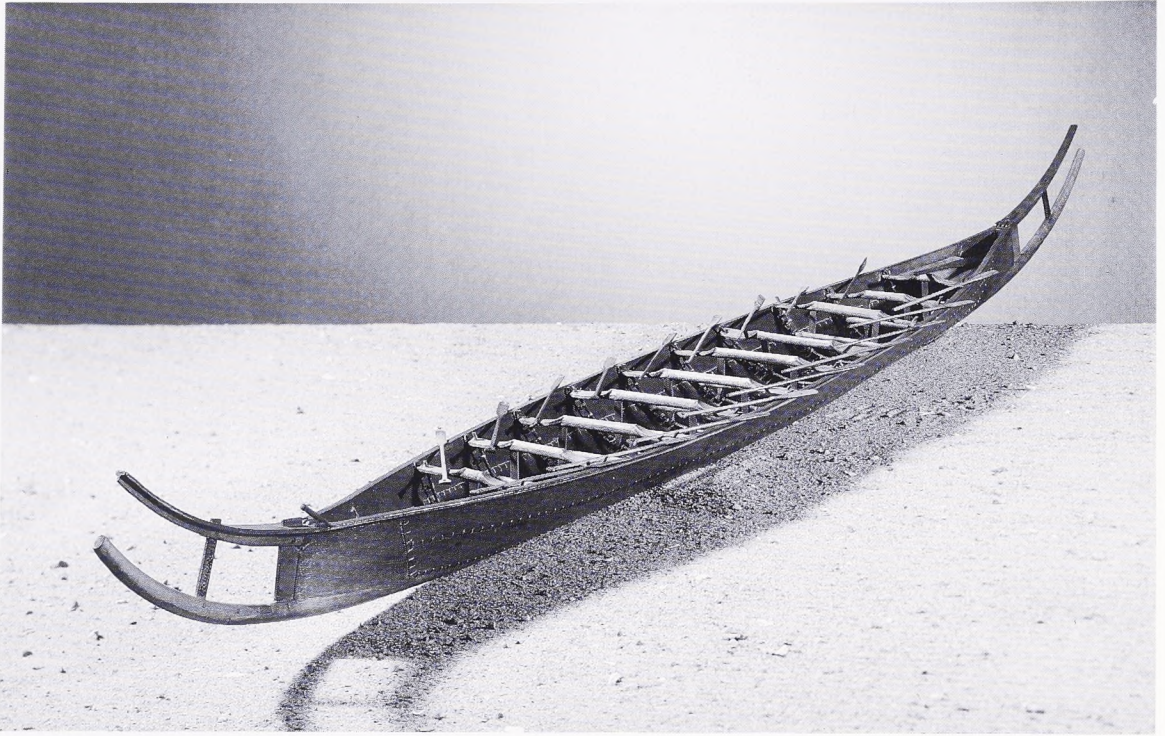

Fig. 7. En model af konservator Rosenbergs og ingeniør Johannessens rekonstruktion af Hjortspringbåden blev fremstillet i 1930'erne. Den giver et godt indtryk af, hvordan den 19 m lange krigskano oprindeligt har set ud. Foto Lennart Larsen.

fundet. Op imod 60 pct. af bådtræet endte i de alsiske kakkellovne. Det har vi gårdejer Christen Nymands ord for. Han var mosens ejer, da den i 1920'erne blev udgravet, og huskede endnu, hvordan han som dreng havde hjulpet med ved tørvegravningen. Han fortalte til museets folk, hvordan der »derved kom et større Stykke Træ frem paa en ca. 8 Mtr. Længde og det kunde ligne Siden af en Baad. Vi skar Planken i Stykker og tog den op. Træet blev tørret og brugt til Brændsel«.

Konservator Rosenberg var utvivlsomt en af de dygtigste udgravere, Nationalmuseet nogensinde har haft. Det var ham, som udgravede den berømte bronzealderegekiste med Skrydstrupkvinden, og som stod for den fuldstændige udgravning af den største danske bådgrav, vikingetidsbegravelsen fra Ladby, som indeholdt aftrykket af et vikingeskib og mangfoldige gravgaver.

Alligevel må vi antage, at også selve udgravningen og bjergningen af det meget skrøbelige træ har medført nye skader på Hjortspringbåden. Det fund, som efter gravnin-

gens afslutning nåede frem til Nationalmuseet i København, var meget mangelfuldt. Store dele af båden var helt væk, andre dele var omformede som følge af det langvarige ophold i mosens, og atter andre var beskadiget som følge af tørvegravning eller havde lidt under udgravningen og transporten til København. Hertil kom de skader, som med tiden opstod på grund af en utilstrækkelig konserveringsmetode, som det er beskrevet i Nationalmuseets Arbejdsmark fra 1986.

Det var altså ingen let opgave, museets folk stod over for, da de i 1988 skulle genskabe Hjortspringbåden. Udgangspunktet måtte være den rekonstruktion, som Gustav Rosenberg sammen med den norske ingeniør Fr. Johannessen havde udført i 1930'erne (fig. 7), suppleret med de nye iagttagelser, genkonserveringen havde givet anledning til.

Først måtte man finde frem til en form, der sikrede, at bådledene ikke led overlast, og som samtidig formidlede bådens hele form og karakter. Her havde man valget mellem flere forskellige muligheder. Man kunne lave en

Fig. 8. Hjortspringbådens stålskelet under opbygning. Skelettet blev fremstillet i sektioner, som en efter en blev bragt på plads i montren og sammenføjet ved slaglodning. Med ganske enkle virkemidler blev skelettet gjort næsten selv bærende, så understøtninger, der kunne være generende for helhedsindtrykket, blev undgået. Foto John Lee.

komplet rekonstruktion i nyt træ med ribbestativer, snabler, syninger, osv. for derefter at indfælde originaldelene i dette træskrog. Eller man kunne udstille originaldelene ved siden af. Man kunne også lave en halvgennemsigtig glasfiberham af form som den rekonstruerede båd med de originale dele monteret indvendig. Og endelig kunne man montere det bevarede træ på et åbent stel af metalrør, der markerede bådens linier.

Hvert forslag havde sine ulemper og fordele. Men når man valgte det åbne stel af metalrør, så skyldtes det ønsket om at vise bådens enkle og fine linieførløb uden forstyrrende elementer (fig. 8). Stålrørene kunne udover at

bære båddelene også understrege bådens form, dens lethed og elegance. Endelig ville det give beskueren mulighed for at skelne mellem bådens originale dele og arkæologernes rekonstruktion heraf.

Det første skridt var at fremstille de 10 spanter eller ribbestativer, der både i den originale Hjortspringbåd og i rekonstruktionen er så afgørende for at opnå tilstrækkelig styrke overtværs i båden. I metalstellet kunne man fastgøre alle langsgående rør hertil.

Stellet blev opbygget i fire sektioner, og under arbejdet hermed måtte man tage hensyn til de tryk og trækkræfter, der kom til at virke i stellet, når båddelene blev monteret. Herved

undgik man en hel del ekstra stivere og forstærkninger, som kunne have frataget stellet dets lette præg.

Da den første sektion var bragt på plads i udstillingsrummet, kunne man gå i gang med den næste, meget krævende fase: Monteringen af bordplankerne på stellet. Her anvendte man aluminiumsplader, der nøje blev tilpasset efter det bevarede træ og samtidig skulle have bådens dobbeltkrumme form (fig. 9). Bestemt ikke nogen let opgave når man betænker træets beskaffenhed: Stykkerne var ofte ude af form eller var svundet ind.

Samlet gjorde den valgte løsning det imidlertid muligt for beskueren at aflæse de detaljer af byggeteknisk art, der har særlig interesse: Hvorledes er stævntræet samlet? Hvordan er snablerne låst fast i forhold til hinanden? Efter hvilket princip er spanterne fastgjort? osv.

Her kunne man ved rekonstruktionen tilføje nye detaljer i forhold til den båd, som havde været udstillet før. Det lykkedes bl.a. konservatorerne at finde dele af bådens

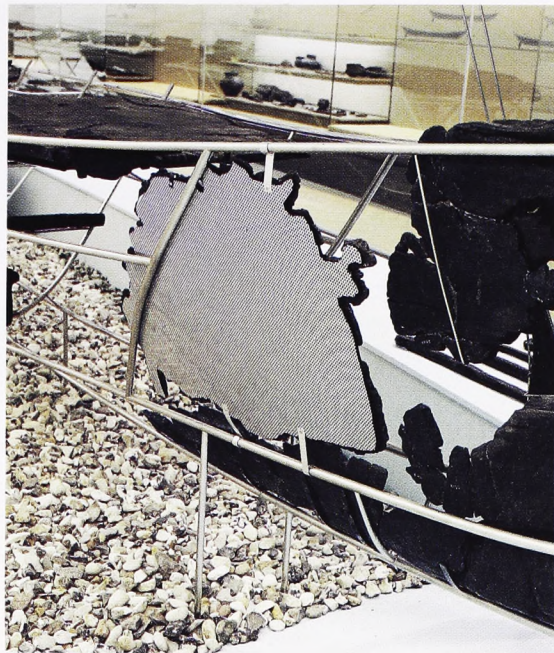

Fig. 9. På den side af båden, der vender bort fra publikum, brugte man aluminiumsplader som understøtning for de bevarede trædele. På den side, som er synlig for beskueren, er trædelene derimod monteret på et tyndt metalnet, som lader træets overflade være synlig. Foto John Lee.

Fig. 10. Bådskelettet er nu bragt på plads, og monteringen af bådens agterende med de to lange, opadbøjede snabler er i fuld gang. Små metalbeslag er monteret på stålrorene for at holde hvert enkelt træstykke på plads. Foto John Lee.

Fig. 11. Opbygningen af Hjortspringbådens agterende er ved at være afsluttet. Aluminiumspladerne er indvendig beklædt med sort filt, hvorpå de bevarede dele af bordplankerne hviler. Foto John Lee.

bundplanke, som man ellers troede helt manglede. Bundplanken har været lidt tykkere end sideplankerne, men har været jævnt rundet i tværsnit. Båden har været uden køl.

Det lykkedes også at finde frem til en del af den tværunderstøtning, som har holdt løftingen oppe, dvs. den platform, som findes bagest i båden. Understøtningen er i dag kun bevaret som en lille rektangulær bjælkestump, som har været bygget sammen med et ribbestativ ved løftingens forkant. En nytolkning af to ornamenterede træstykker blev også foreslået i den nye opstilling. Stykkerne er »ulvetandsornamenterede«, og det største af dem kan have haft form som et dobbeltsæde. En anbringelse af dette ornamenterede sæde på løftingens forkant evt. fastgjort til den førnævnte tværbjælke var en oplagt mulighed. Det andet og mindre af de ornamenterede stykker kan så have siddet på løftingens bagkant. Stykkerne er indbygget på denne måde i den nye opstilling.

Selve løftingen er anbragt højere i den nuværende opstilling, end det er foreslået på ingeniør Johannessens tegninger. Her må der foreligge en fejl i de gamle rekonstruktionsopmålinger. Pladen er nemlig bredere end opgivet af Johannessen.

Der blev også gjort nye iagttagelser af, hvordan bordplankerne har været fæstnet på stævnklodsernes yderside. Tidligere havde man antaget, at de havde været placeret indvendigt. Men at fæstne dem på ydersiden vil også i dag være den naturlige måde for en bådbygger at løse en sådan sammenlaskning på.

Bådens mest karakteristiske træk, de lange snabler for og agter, har der derimod ikke været grundlag for at ændre. Deres tilstedeværelse er dokumenteret med sikkerhed i begge bådens ender. Kun deres facon og længde er behæftet med en vis usikkerhed. Endelig har foreløbige analyser vist, at det materiale til tætning af utætheder og synin-

ger, som man havde brugt i båden, sandsynligvis har været et animalsk fedtstof. Tidligere troede man, at det var harpiks. Tætningsmaterialet indeholder også linolie. Det kan måske betyde, at man har behandlet båden ved påsmøring af linolie, medens den var i brug.

Igenom sommeren og efteråret 1988 arbejdedes der på højtryk med alle disse ting. Det færdigbehandlede træ blev overført fra konserveringsanstalten i Brede til udstillingsrummet i Prinsens Palais. Samtidig installerede man et klimaanlæg, der skulle sikre bådens bevaring på langt sigt inde i udstillingsmontren. Ulykken fra 1930'ernes udstilling måtte ikke gentage sig. Dengang havde variationer i luftfugtigheden i udstillingsrummet forårsaget store skader på bådens træ. Nu installerede man et anlæg, der skaber et overtryk i montren, så støvet holdes ude fra båden. Og inden luften lukkes ind til Hjortspringbåden, er den rensset for støv og affugtet ned til 40 pct. relativ luftfugtighed. Den er samtidig fri for luftens skadelige gasser, såsom svovldioxid, kvælstof osv. På langt sigt er det hensigten at sænke den relative luftfugtighed i montren yderligere. Det sker for at undgå nogle blå udfældninger på overfladen af det afrensede træ, hvis karakter man endnu ikke kender. Men de holdes under nøje kontrol ved regelmæssige tilsyn.

Sådan er Hjortspringbåden nu blevet sikret for kommende generationer. Den er blevet opstillet i et rum bygget af materialer, der skulle være så neutrale som muligt, så de ikke afgiver skadelige gasarter. Men det er også blevet søgt at skabe det smukkeste mulige udstillingsrum. Det er tegnet af arkitekt Thorkil Ebert, som i forvejen har skabt en stor del af rammen om den øvrige udstilling fra Danmarks oldtid. En vældig, prismatisk glasflade skiller den 19 meter lange båd fra publikum, og med enkle midler har rummet fået en karakter, der leder tanken hen på havet, Hjortspringbådens oprindelige element. Rummet er ikke oplyst af dagslys, det forbyder hensynet til bådens træ. Men et omhyggeligt beregnet kunstlys i forbindelse med bagvæggens lysende blå farve skaber det indtryk af både saglighed og elegance, som det fornemme fartøj fortjener.

Hjortspringbåden er et enestående stykke

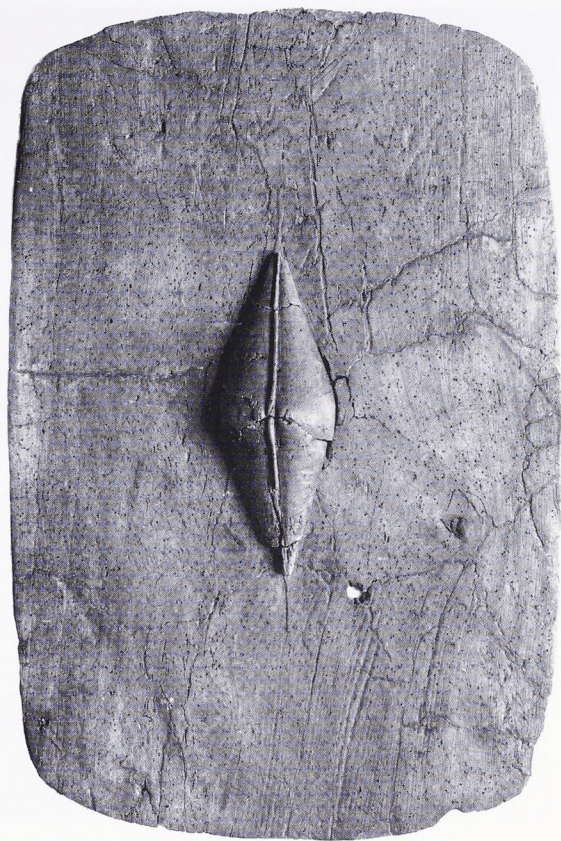

Fig. 12. Af lange træskjolde, af samme type som dem kelterne i Centraleuropa brugte, blev fundet i stort tal sammen med Hjortspringbåden. Ud fra antallet af skjolde og andre våben som f.eks. spydspidser har man kunnet slutte, at Hjortspringhæren må have været på henved 80 mand.

dansk kulturhistorie, som fuldt ud fortjener den opmærksomhed, den har fået gennem de seneste år. Den kaster lys over oldtidens skibshåndværk og øger vor viden om en ellers mørk periode af oldtidshistorien. Båden kan nemlig nu tidsfæstes langt mere præcist, end det tidligere har været tilfældet.

I sommeren 1987 gennemførte Nationalmuseet, støttet af Nationalmuseets Venner en supplerende undersøgelse af Hjortspringmose. Herved fandt man bl.a. træ fra båden, som ikke var blevet fremdraget ved udgravningen i 1921-22. Det egnede sig til en kulstof-14 datering i modsætning til det konserverede træ.

Tidligere havde mange arkæologer givet deres bud på bådens alder. Dateringer fra 5. årh. til 1. årh. f.Kr. var blevet foreslået. Nu

Fig. 13. Fra åbningen af Hjortspring-udstillingen i november 1988. Komponisten Per Nørgårds »Syn« for messingblæserkvintet uropføres af medlemmer af Royal Danish Brass. I baggrunden ses i første række fra venstre mod højre Hjortspringprojektets protektor Kronprins Frederik, lederen af Skibshistorisk Laboratorium Ole Crumlin-Pedersen, formanden for Nationalmuseets Venner, højesteretsdommer Johs. Bangert, rigsantikvaren, professor Olaf Olsen og to af Hjortspringudvalgets medlemmer, programredaktør Piet van Deurs og komtesse Louise Lerche-Lerchenborg. Foto Søren Rud/Alfa Press.

kunne man ud fra kulstof-14 dateringen sige, at båden må være nedlagt i mosen omkring 350 f.Kr., kun halvandet århundrede efter jernalderens begyndelse i Danmark.

Det var en tid fuld af dramatiske begivenheder i Europa. Længere sydpå, i Centraleuropa, var jernalderen indvarslet ved, at folkeslagene nord for Alperne for første gang havde fået nær kontakt med Middelhavets civilisationer. Grækere og etruskere havde oprettet handelsforbindelser med de centraleuropæiske folk, og disse havde fået kendskab til de rige kulturer, der i de århundreder udfoldede sig i Syden. Men i det 4. århundrede f.Kr. var der opstået krisetilstande i Middelhavsområdet, og krisen spredte sig nordpå til de centraleuropæiske folk. Europa var i det århundrede, hvor Hjortspringbåden blev ofret, et kontinent i opbrud. Militante stamme forbund opstod flere steder mellem de kel-

tiske folkeslag i det centraleuropæiske område. Vældige krigstog gik mod syd, ja, i året 387 f.Kr. erobrede kelterne Rom, og senere trængte de ned over Balkanhalvøen og truede nogle af det klassiske Grækenlands største helligdomme.

Meget af dette kender vi fra de klassiske forfattere. Men hvad der skete nordpå i Europa på samme tid er hyllet i tavshed. Her er det kun de arkæologiske fund, der taler. Men netop Hjortspringfundet kan fortælle, at det 4. århundrede f.Kr. også må have været en dramatisk tid herhjemme. De ødelagte våben, som Hjortspringfundet rummede, er direkte vidnesbyrd om, at krigeriske begivenheder også fandt sted i Østersøområdet. Våbnene er for øvrigt for en stor del af de samme typer som dem, de centraleuropæiske krigerkarer brugte (fig. 12). Men det var ikke keltere, der kæmpede i det slag, som endte med, at den

slagne hærs udrustning blev ofret sammen med Hjortspringbåden i en lille mose på Als. Det var lokale krigerkarer, som afviklede deres indbyrdes stridigheder på så blodig en måde. Og antallet af mænd, der var involveret i kampen, fortæller os også, at der bag Hjortspringhærens ca. 80 krigere må have eksisteret en organisation, der rakte ud over den enkelte lille landsby, et stammeforbund måske.

Den sidste generations arkæologi har givet os et indblik i disse jernalderfolks landsbyer og i deres gravpladser. Hjortspringfundet følger det krigeriske aspekt til dette billede. Set ud fra de udgravede landsbyer virker det tidlige jernaldersamfund ganske fredeligt. Og gravpladserne synes at fortælle om et samfund uden større sociale forskelle. Hjortspringfundet viser os, at dette ikke kan være den fulde sandhed. En udvikling i retning af et lagdelt samfund var begyndt, og der var ved at danne sig en samfundselite, hvis styrke hvilede på våbenmagt. Det er historien om denne udvikling, Hjortspringrummet i udstillingen Danmarks Oldtid fortæller. Og det er den samme historie, man kan læse i bogen »Da våbnene tav«, som Nationalmuseet med støtte fra Nationalmuseets Venner udgav, da udstillingen åbnede i 1988.

Vil man vide mere om Hjortspringbåden og dens placering i oldtidens skibshistorie, så foreligger der en anden bog, »Både fra Danmarks oldtid«, som Vikingskibshallen i Roskilde, ligeledes med støtte fra Nationalmuseets Venner, udgav i anledning af Hjortspringbådens genrejsning. I den fortæller der om, hvordan den lethed og elegance, som præger den alske båd, beror på den fornemme skibsbyggetradition, som har en årtusindlang historie i Norden.

Hjortspringrummet har nu i et år været åbent for publikum på Nationalmuseet. En storstilet hjælpeindsats har gjort det muligt ikke blot at redde, men også at formidle det betydningsfulde fund i en smuk udstilling og i to fornemme publikationer. Det har med rette vakt opmærksomhed i den internationale museumsverden.

LITTEATURLISTE

Flemming Kaul: *Da våbnene tav. Om Hjortspringfundet og dets baggrund*. Nationalmuseet. København 1988.

Flemming Rieck og Ole Crumlin-Pedersen: *Både fra Danmarks oldtid*. Vikingskibshallen. Roskilde 1988.

Gustav Rosenberg: *Hjortspringfundet. Nordiske Fortidsminder III*. Bind, 1. Hefte. København 1937.

ENGLISH SUMMARY

The Hjortspring Boat Reconstructed

For more than twenty years the early Iron Age Hjortspring Boat, excavated in the 1920s in southern Jutland, has been withdrawn from display in the National Museum in Copenhagen. In the 1960s it was realized that the boat needed total recon-servation because of progressive decomposition of the wood, owing to the original conservation technique, which was based on alum (potassium-aluminium sulphate) with added glycerine. The glycerine, however, made the preserved wood hygroscopic; i.e. it altered with changing humidity and temperature. Measurements of the climate in the exhibition-hall did not reveal this because the boat in itself functioned

as an air-conditioner. But through the years the alternating content of water in the wood made the alum crystallize, and the crystals gradually broke up the wood. In the mid-1960s the whole Hjortspring find had to be removed from display and given protected treatment.

In the process of conservation of the Viking ships from Roskilde Fjord new conservation techniques had been developed. The wood of the Hjortspring Boat could now be preserved with polyethylene glycol. The rescue-work was successful, but when it was done there were no further economic resources for the continuation of the work. All the wood from

the Hjortspring find had to be stored away in the basement of the National Museum for more than 20 years.

In 1985, however, it became possible to continue the work through private funding, and in 1988 the boat regained the place which it deserves in a newly established exhibition-hall. The boat is now displayed on a light steel construction which underlines the main characteristics of the big plank-built vessel.

In 1987 a small supplementary excavation was carried out at the site, and a few further pieces of the ribs were found. This made a

Carbon 14 dating possible, and surprisingly enough this showed that the deposition of the boat must have taken place about 350 BC.

The Hjortspring find is the oldest known sacrificial weapon find from Denmark. It is interpreted as the equipment of a defeated army consisting of 60-80 warriors, to judge from the number of shields, for which a figure between 60 and 80 seems a reasonable estimate.

Røde Kro Teater ved århundredskiftet

Af ANNE KROMANN

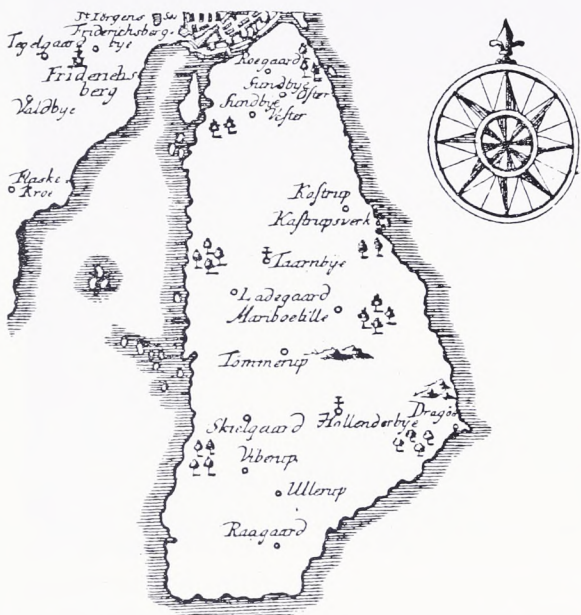

Fig. 1. Kort over Amager 1766-70 (fra Chr. Nicolaisen p. 10).

I foråret 1989 blev der åbnet en tro kopi af den gamle Røde Kro scene som teater i den nedlagte Øresundsvejens skole på Amager kun få meter fra Øresundsvej 35, hvor Røde Kro oprindeligt lå. Selv om man på forhånd afstår fra at fortsætte, hvor den navnkundige direktør Carl Carlsen slap, da bygningen faldt for saneringen i 1961, lægges der ikke skjul på, at man gerne vil videreføre nogle af de folkelige traditioner fra dengang. Men som teater går Røde Kro meget længere tilbage end til Carlsens tid. Ifølge Chr. Nicolaisen blev ejendommen opført i begyndelsen af 1700-tallet i tilknytning til den gamle »Svanelejgård«, også kaldet »Dyvekes gård«, men i 1768 blev stedet solgt fra som gæstgiveri. Af forsikringsprotokollen for Sundbyøster og Tårnby 1858-1892 fremgår det, at ejendommen i 1870 rummede en dansesal, der i en senere forsikringsaftale får betegnelsen »teatersal« (fig. 2). Den nye aftale er ikke dateret, men et program i Teatermuseet viser, at der i

hvert fald spillede teater allerede i 1879. Dog skal man næppe forestille sig et teater i moderne forstand. I midten af forrige århundrede var der kun få faste scener uden for København, men mange provinsbyer havde en teatersal, som blev brugt til gæstespil og lokale dilettantkomedier eller til anden optræden. I århundredets sidste årtier blev revyer og varietéer særdeles populære, og nye skuepladser med denne form for underholdning skød op overalt, oftest som serveringsteatre. På Amager lå det lokale forlystelseliv i firserne på et meget beskedent plan. Om sommeren var der regelmæssigt musikalsk underholdning i Café Syvens »Orkesterhave« forrest på Amager, og somme tider kom et omrejsende cirkus til øen. Om vinteren måtte man renoncere på den slags fornøjelser, men det skete, at en af hovedstadens kunstnere tog turen ud til Sundbyerne for at give nogle afteners forestilling på Stjerne Kroen i vest eller Røde Kro i øst. I sommeren 1890 fik Søren Nielsen fra Café Syven etableret et par ugers gæstespil af »sangere fra privatteatrene«, og initiativet hilstes varmt velkommen af »Amagerposten«s journalist, der undrer sig over, at man så sjældent kan nyde god underholdning på Amager. I betragtning af, at der bor 13-14.000 mennesker i Sundbyerne, kunne man holde mindst fem sådanne institutioner i gang, skriver han. Men bedre tider var på vej. I august 1890 blev Røde Kros drift overtaget af Valdemar Christensen også kaldet »Valde«. Ifølge den mundtlige tradition var Valde en forhenværende slagtermester, hvis livsglæde kun med nød og næppe blev holdt i tømme af hustruen Trine og svigermoderen »Bedste«. Allerede i det første halve år markerede han sig med flere bemærkelsesværdige omend vidt forskellige arrangementer – f.eks. 31. august: Besøg af en akrobat- og pantomimetrup. 24. oktober: »Stanleys rejse til det mørke Afrika« oplevet gennem tågebilleder – dvs. en

Fig. 2. Vintersalen ved Sundbyernes Handelsstands sommerfest i århundredets begyndelse. Røde Kro påtog sig gerne at arrangere underholdningsaftener med festmiddag og bal for selskaber. I Carl Carlsens tid blev Vintersalen lavet om til den såkaldte Amagerlandsby.

tidlig forløber for filmen (to laterna magica apparater fremkaldte et billede fra en tåge, som billedet atter svandt bort i, samtidig med at et nyt billede tonede frem). 7. december: velgørenhedsforestilling, »Tordenskjold i Dynekilen« opført af privatteatrenes personale.

Foråret og sommeren igennem var der hornmusik i haven, og kroen blev centrum for en række fester og sportsbegivenheder, bl.a. en invitation til publikum om at konkurrere med »den hidtil ubesejrede løber hr. Bischof«. Men det faktum, at Café Syven samme sommer lancerede en regulær sommerrevy, gav Valdemar Christensen stof til eftertanke, og allerede i marts 1892 lagde han ud med en gæsteoptræden fra »Larsens Varieté« i Lille Kannikestræde. Men Valde havde tydeligt nok større planer. Han ville skabe en permanent varietéscene, der kunne konkurrere med Café Syven. Som den mand, der skulle føre disse ideer ud i livet, valgte han den 26-årige komiker Chr. Petersen, fra Larsens Varieté (fig. 3).

Lars Chr. Petersen, som han egentlig hed, var søn af en solid værtshusholder, der drev kro og rejsestald i Fiolstræde nær Nørreport. Efter forældrenes ønske blev drengen sat i købmandslære, men det varede ikke længe, før han forlod pladsen for at blive skuespiller. Forkærligheden for sang, musik og komedie havde han arvet fra sin farfar Peter Larsen eller »Spille Lars«, og hans skuespillerdrømme var blevet næret ved omgangen med mange gøglere, der gæstede kvarteret omkring Nørreport. Han var endnu ikke fyldt tyve, da han sluttede sig til Jacob Lunds teaterselskab, der fra september 1885 til april 1886 turnerede på Sjælland, Fyn, Lolland-Falster og Møn. Jacob Lund (1818-96) var en erfaren direktør, der kunne fejre sit 40 års jubilæum på tournéen. I sine yngre dage havde han haft stor succes i det romantiske rollefag – »den smukkeste elsker« og »manden, der ikke kan ældes« var nogle af hans tilnavne. Men hans selskab hørte næppe til de mest ansete, og hovedparten af de 14 skuespil-

lere, tournéen startede med, synes at have været unge og uprøvede. Alene det faktum, at den 19-årige Chr. Petersen fik titelrollen i »Jeppe på Bjerget«, tyder på, at der ikke var så mange ressourcer at tage af.

Omrejsende selskabers økonomi var sjældent særlig solid. I slutningen af 1800-tallet tournerede overordentlig mange på én gang, og det kunne være svært at skaffe publikum til alle forestillingerne. De færreste af dem havde nogen startkapital af betydning, og Jacob Lund havde pengesorger lige fra første færd. Chr. Petersen, der har beskrevet tournéen i sine dagbogsoptegnelser, fortæller, at direktøren måtte tage et lån på 100 kr. allerede i slutningen af september. Selv om det til tider gik ganske godt med forestillingerne, var det økonomiske udbytte sjældent stort nok, og selskabet måtte mere eller mindre hutle sig fra by til by. Gennemsnitslønnen for omrejsende skuespillere var 90 kr. om måneden, og heraf skulle de selv betale forplejning og ophold, der kostede mellem 1,15 og 2,00 kr. pr. døgn alt efter opholdets art. Men lønningerne faldt kun, hvis direktøren var betalingsdygtig, og skuespillerne måtte klare sig, som de bedst kunne, når pengene udeblev. I Odense blev Chr. Petersen f.eks. nødt til at pantsætte sin blå jakke for at kunne købe et par sko; og det kunne også komme til pinlige optrin, når regnskabets time nærmede sig i skuespillernes logi, hvad enten de boede på

hotel eller var privat indkvarteret. Mange af værterne havde dårlige erfaringer og begyndte at ane uråd, når forestillingerne gik mindre godt. I Præstø blev hele selskabet kastet på gaden efter kun tre dages forløb, og i Holbæk blev nogle af skuespillerne overfuset så groft, at de måtte samle deres ejendele i smug og forsvinde. Andre værter var fine nok til ikke at hentyde til betalingen før den sidste dag, men så risikerede de til gengæld at blive taget ved næsen, hvis situationen var tilstrækkelig anspændt. Chr. Petersen beretter fra opholdet i Vordingborg:

»Forestillingerne er vedblivende daarligt besøgt, og vi gruer for at tage Afsked med vor Vært. Vi beslutter da hemmeligt at flygte, og Mandag den 21. December sneg Schönfeldt og jeg os til Jernbanestationen, hvor vi traf Værten, der anede Uraad. Vi slap dog fra ham og kom med Toget.«

Når man således stod uden tag over hovedet, gjaldt det om at gribe de muligheder, der bød sig. Efter affæren i Holbæk overnattede skuespillerne i teaterets garderobe, men den næste nat måtte de tilbringe på vandring fra Holbæk til Tølløse:

»... tre Mil ... i klingende Frost og med c. 8 Kr. paa Lommen ... for at undgå en Vært«.

Fig. 3. Chr. Petersen 1901. Billedet viser, at 1891 regnedes for varietéens fødselsår, selv om den egentlige start først var i 1892, og Valdemar Christensen annoncerer i »Amagerposten« allerede i 1890.

Ved en anden lejlighed må Chr. Petersen, Hjalmar Schönfeldt og Alfred Cohn »brægge et Sted i Væggen« på et tomt keglehus og lægge sig til at sove på keglebanen. Efter tre timers forløb er de meget ømme i lemmerne og marcherer nu atter ud ad landevejen, til de finder en herreløs drosche, hvor de får endnu et par timers søvn.

Det var barske vilkår, og ikke alle fandt sig i forholdene. Allerede i Odense forlader Hr. Rau selskabet i protest mod den dårlige forretning, i Nakskov forsvinder hr. Bardram efter et skænderi med Jacob Lund, og i Kerteminde går frk. Barsbøl over til et konkurrerende selskab, så det bliver nødvendigt at supplere med nye skuespillere i Nakskov. Men de fleste holder ud, og fru Sick, der må absentere sig i Nysted for at føde en søn, er tilbage hos kammeraterne i Rødby allerede 10 dage efter. Også Chr. Petersen blev hos Jacob Lund, selv om han havde fået et fristende tilbud fra Jens Koefoeds selskab. Formodentlig regnede han ikke med, at vilkårene var meget anderledes hos de øvrige selskaber, og desuden havde tournéen også sine lyse sider. Somme tider kunne man hygge sig vældigt, og mange af værtsfolkene var yderst elskværdige. I Maribo forsødes Chr. Petersens ophold af »... to gæstfri ældre damer«, pianistinde frk. Henrichsen og hendes søster:

»Frk. Henrichsen kurrer til mig, og jeg optræder som hendes Cavaller, hun er ikke smuk, men hjertelig.«

Og i Næstved sluttes et varmt venskab med Conditor Struck:

»en lille flink, tyk Mand, der sætter stor Pris paa, at vi gaar til Sengs med en lille Kæfert.«

Der blev sågar tid til at overvære »Jeppe på Bjerget« som dilettantkomedie i Allerslev – »meget middelmaadig Dellitant«. I dårlige tider trøster man sig med en vise og en slurk »Brahma Livseleksir«. Og direktøren synes alt i alt at have været i stand til at holde modet oppe hos sit selskab og indgive dem håb om en snarlig bedring af forholdene.

»Jacob Lund er i Perlehumør og foredrager Brudstykker af sine gamle Glansnumre,«

hedder det under en tåget nattesejlads mod Kalundborg.

Man kan undre sig over den frejdighed, Chr. Petersen lægger for dagen, når han fortæller om de værtsfolk, der bliver snydt for deres betaling. Ikke engang når det går ud over venlige og sympatiske mennesker, kan man spore nogen fortrydelse hos synderen. Formodentlig har denne praksis været almindelig hos skuespillere, hvis lønninger udeblev. Men hvordan reagerede den bedragne vært? Skrev han snyderierne på tabskontoen og indregnede det i priserne, eller kunne han vente at få nogle af sine penge senere? I sit regnskab efter sæsonen oplyser Chr. Petersen, at hans bruttoindtægt for de syv måneder hos Jacob Lund har været 260 kr., og heraf er 109 kr. gæld, men om gælden er den sum, han skylder sine værtsfolk, eller om der er tale om helt andre poster, er uvist. Fortjenesten efter alle strabadserne har ikke været imponerende, men man kom i hvert fald ikke til at kede sig på sådan en tourné. Da selskabet ofte blev i en provinsby i flere uger, var det nødvendigt at have et afvekslende repertoire. Chr. Petersen omtaler 23 forestillinger hos Jacob Lund i sæsonen 1885-86. Heri spiller han selv i alt 29 roller, og det må antages, at noget lignende var tilfældet for de øvrige medvirkende. Repertoiret omfattede Holbergkomedier, Hustrupvaudeviller, tyske folkekomedier i oversættelse, mindre operetter af Offenbach og enkelte moralske dramaer. Billetterne kostede 1 kr. for voksne og halvdelen for børn, altså det samme som en hel dags forplejning, men så havde man til gengæld underholdning nok til hele aftenen. En plakat fra forestillingen i Nysted lover den 18. jan. »Fritz og Lise« af Offenbach, den anonyme farce »Kærlighed og vanvid«, »De usynlige på Sprogø« af H. C. Andersen, og til slut en revy med aktuelle betragtninger over Nysted.

Trods det magre udbytte fortsatte Chr. Petersen sin dramatiske løbebane i de følgende år. Han avancerede til de lidt bedre selskaber – Bernhard Levy og Th. Cortes – men fik også tid til solistoptræden. I sommeren 1886 var han f.eks. engageret til at underholde i haven

Fig. 4. Daler og groschen (1/24 daler) fra Wilhelm IV af Preussen (1840-61). For at kunne få det fulde udbytte af historien må man næsten se mønten for sit indre øje, og det er måske tvivlsomt, om et dansk publikum kunne det.

hos sin nye ven Conditor Struck i Næstved. Hans repertoire bestod af viser og gode historier, som han bl.a. hentede fra cand. phil. I. P. Rasbechs anekdoter-samling »Nyt comisk Vademecum« (1826), der havde været i slægtens eje siden Spille Lars' tid. Historierne ville næppe gøre sig i det københavnske natteliv i dag, men de er ikke uden antikvarisk interesse:

En bonde bad sin advokat påtage sig en sag og spurgte, hvad han skulle have for det. – »Fire a sex Daler,« svarede advokaten, »mindre kan det ikke være.« Bonden anså dette for groft optrækkeri, men han kendte advokaten som en stor elsker af sjældne mønter og fandt på råd. – »Veed I hvad Faer! jeg vil give jer en Daler med 24 Hoveder, er I fornøjet dermed?« Advokaten gjorde sig store tanker om den sjældne mønt og efter nogen betænkning ordnede han sagen. Så gik bonden hjem og hentede 24 groschen, som han afleverede med ordene: »Her har I en Daler med fire og tyve Hoveder« (fig. 4).

I de kommende år optrådte Chr. Petersen flere andre steder: I »Kalkeballen«, på »Thalia Teateret«, på Casino i Kristiania (Oslo) og

som tidligere nævnt i Larsens Varieté, hvor han mødte Valdemar Christensen. Sammen lagde de to herrer nu grunden til det egentlige Røde Kro Teater.

I foråret 1892 blev Chr. Petersen ansat som »artistisk direktør« i Røde Kro, og allerede samme sommer begynder en permanent varietévirksomhed med en fast kerne af skuespillere og skiftende forestillinger.

Røde Kro havde dengang flere faciliteter. Der var den gamle teatersal eller »vintersalen« i hovedbygningens vestlænge, og der var en større sal »sommersalen« i en træbygning nordøst for hovedbygningen. Sommersalen er omtalt i en af de senere forsikringsaftaler som »Danse- Forsamlings- Beværtningsslokale«. Til trods for deres sæsonprægede navne, synes salene, i hvert fald periodevis, at have været i brug samtidig til større og mindre arrangementer. Begge sale var serveringslokaler; af en plan (fig. 5) over vintersalen fra ca. 1908 fremgår det, at den var møbleret med borde og stole, så publikum kunne kvæge deres gane med mad og drikke, mens deres ånd nød godt af begivenhederne på scenen. Et fotografi (fig. 7) fra ca. 1900 viser, at det samme var tilfældet med sommersalen,

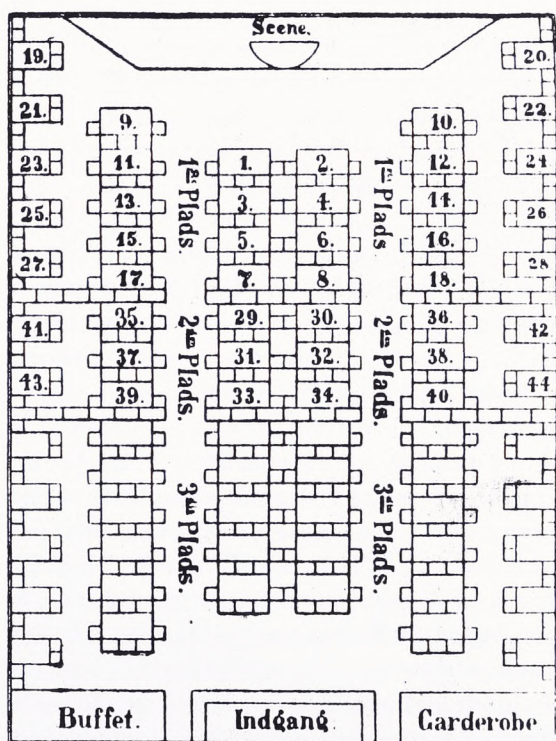

Fig. 5. Plan over Vintersalen ca. 1908.

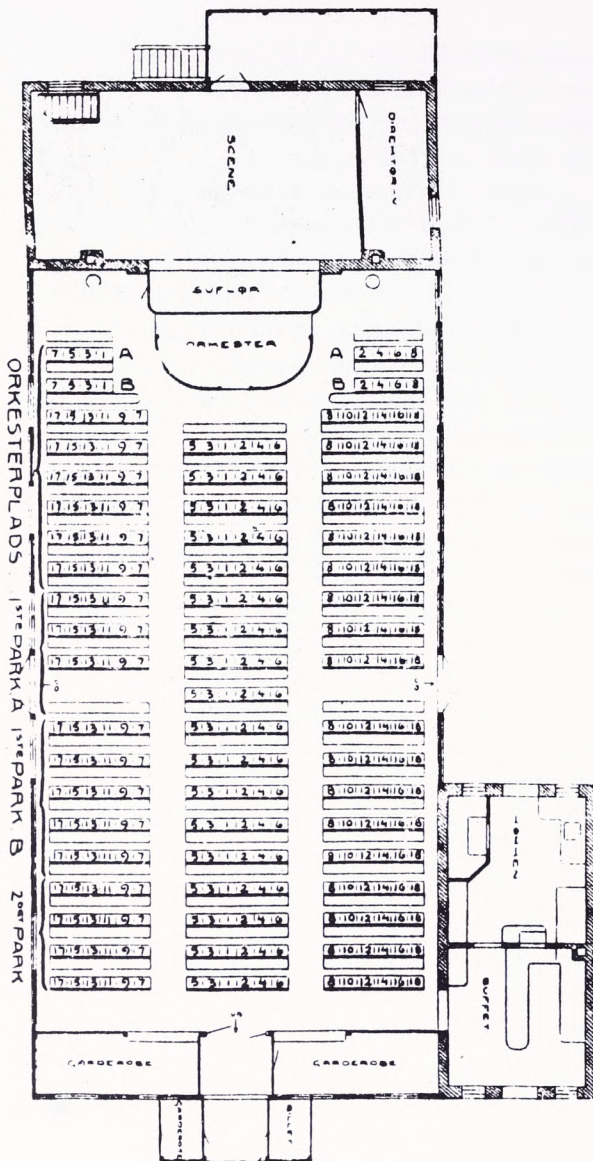

Fig. 6. Plan over Sommersalen 1917.

men på en plan (fig. 6) fra 1918 er serveringsbordene blevet udskiftet med faste stolerækker. Dog er bagsiden af stolene forsynet med en smal hylde, der fungerer som bord for rækken bagved, så man stadig kunne have forfriskningerne inden for rækkevidde. Ved slutningen af sommersæsonen 1892 kunne man se tilbage på en række vellykkede arrangementer – bl.a. stykket »En Hverdag paa Amager« med »11 aktuelle Sange af V. Vigum«. Amagerposten noterer med glæde, at den bedre mellemklasse nu omsider har fået nogle ordentlige forlystelsessteder – blot var det ønskeligt, om de kroer, hvor det foregår, havde mere acceptable adgangsforhold (fig. 8). Journalisten konstaterer ved samme lejlig-

hed, at Røde Kro nu er ved at overtage café Syvens position som øens førende forlystelsesetablissement. Denne position blev yderligere slået fast i vinterens løb, thi mens Syvens revyer var typiske sommerarrangementer, havde Røde Kro mulighed for at fortsætte om vinteren, og allerede i oktober 1892 åbnede vintersæsonen i det, der nu for første gang betegnedes Røde Kro Teater.

Som kunstnerisk leder fik Chr. Petersen 25 kr. om ugen og fribolig. Dette ansås dengang for en god gage, men der blev ikke meget tilovers, når man også havde en kone og et par børn at forsørge. – Det kostede f.eks. op til 12 kr. om måneden at holde et barn i den ansete Klaumanns Skole på Østergade. Derfor havde teaterlederen forskellige andre hver ved siden af. Han var dekorationsmaler og dekoratør – dvs. han pyntede med flag og guirlander hos folk ved festlige lejligheder. Han iscenesatte den årlige skolekomedie og fik derfor afslag i skolepengene. Hertil kom så forskellige honorarer for skribentvirksomhed. Desuden gik han ud og spillede for folk. Chr. Petersens søn, Lorentz Petersen, fortæller:

»Det var dengang utænkeligt, at man kunne holde Sølvbryllup, rund Fødselsdag, Jubilæum osv. uden at et mindre Orkester mødte op tidligt om Morgenen og spillede og sang for »Dagens Mand« eller »Kvinde«.

Men da Sundby dengang var en lille Landsby med kun faa Spillemænd besluttede Fader at uddanne et Hornorkester, der kunde fungere ved de højtidelige Lejligheder.«

Medlemmerne rekrutteredes fra Røde Kros orkester (fig. 7), og bestod af:

»Johan Nielsen (Violinisten), han skulde spille Trækbasun ... Coster Nielsen (Pianisten) Althorn, en lille fyldig Mand med Hang til Spiritus, han kunde give de mærkeligste Lyde fra sig, mens han spillede – med Munden ... Chr. Meyer (Trommeslageren og Trompetisten). Han blæste Piccolo. Chr. Petersen. Han blæste Tuba. Jøncke, Militærmusiker, ... Læremester og Instruktør, en lille skægget Herre, vennesæl og dygtig men streng,

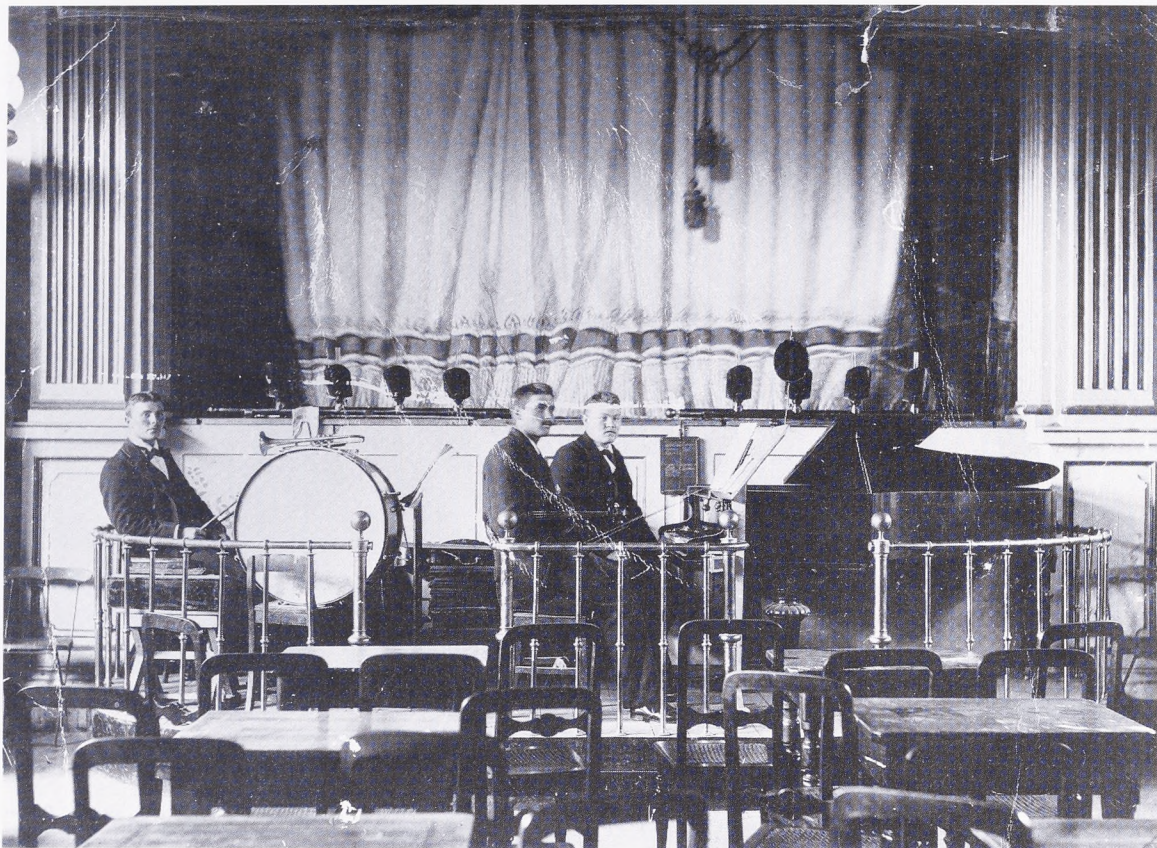

Fig. 7. Sommersalen ca. 1900 før der kom faste stolerækker. Fovan scenen orkestermedlemmerne Chr. Meyer, Johan Nielsen og Coster Nielsen. Under Carl Carlsen henlagdes alle skuespil til Sommersalen, og allerede på Chr. Petersens tid blev salen anvendt også i den kolde tid. En journalist skriver i november 1907, at lokalet er »dejlignt opvarmet«.

naar det gjaldt Disciplinen i Læretimerne ... alle Øvelser foregik for aabne Vinduer med fuldt Drøn. Den stille Gade (Øresundsvej) fyldtes med larmende Hornmusik, som kun en ensom Hest nu og da lod sig skræmme af, ellers saa man bare Smil og Nik fra de forbigasserende – og det var ikke ret mange, der var langt mellem Husene.«

I årenes løb fik Chr. Petersen stabiliseret sin økonomi så meget, at han kunne tænke på at få foden under eget bord, og ved Valdemar Christensens afgang i 1899 overtog han driften af Røde Kro. Indtægtsmulighederne var mangeartede. Krohaven (fig. 9) var et yndet udflugtssted med keglebaner, luftgynger, skydeboder og lysthuse, hvor folk kunne spise deres medbragte mad. Hertil kom teateret. En billet kostede i Valdemar Christensens dage 25 øre, men prisen steg efterhånden. Omkring 1908 var prisen på den dyreste plads

75 øre, og i 1915 kostede den 1 kr. Alt i alt svarer priserne vel til en biografbillet i dag. Men kroens hovedindtægtskilde var udskænkningen, og derfor kunne man lokke med gratis forestillinger søndag eftermiddag og somme tider også om aftenen. Udbuddet af drikkevarer var stort, og efter moderne forestillinger var priserne særdeles rimelige. I et program fra 1910 er almindeligt øl på flaske opført til 20 øre, porter koster 30 øre, hvidvin 3-4 kr. flasken, rødvin 40 øre glasset og akvavit 10 øre pr. snaps. En flaske champagne kostede dog 11 kr., altså næsten tre gange så meget som den dyreste hvidvin. En af Amagerpressens journalister berømmer i særlig grad »en iskold Rom-Grog af Chr. Petersens vestindiske«. Det var en nydelse, som kunne opnås for 40 øre. Men selv om der således var mange muligheder for at tjene penge i Røde Kro, kunne det ikke altid forudses, hvornår pengene ville komme ind, og derfor kneb det somme tider med at få regningerne betalt ret-

Fig. 8. Røde Kros Portal ved Fr. Henriksens beneficeforestilling 1904. Den 25 m lange indkørsel Gissegyden var ifølge en revywise ikke altid lige farbar. Bagest til venstre ses hovedbygningens gavl, og for enden af gyden skimtes indgangen til Sommersalen. Chr. Petersen står som nr. 3 fra venstre, og nr. 1 fra højre er formodentlig Fr. Henriksen.

tidigt. En overgang stod virksomhedens eksistens alvorligt på spil, fordi en af kreditorerne var kommet til at indløse en check lidt tidligere end beregnet.

Men Chr. Petersen red stormen af. Varietébranchen havde gode vilkår, folk ville gerne more sig, og konkurrencen fra filmen lå endnu langt forude. Amagers befolkning var i stærk vækst, efter at sporvognen var ført ud til øen i 1884, og indbyggertallet steg hastigt fra 19.128 i 1890 til 44.606 i 1910. Desuden forstod direktøren at spare, hvor han kunne. Familien blev brugt som billig arbejdskraft både på scenen og i restauranten, og de kunstnere, der optrådte ved de gratis forestillinger søndag eftermiddag, fik deres løn i form af naturalier ved buffeten.

I et interview med ugebladet »Masken« fra april 1912 udtaler Chr. Petersen, at Røde Kro ikke har midler til at engagere »Olaf Poulsen eller Fjeldstrup til Gæstespil – men hvis det

lykkes at more Folk en Smule, er vi tilfredse«. Men selv om der ikke optrådte mange skuespillere af verdensry i Røde Kro, var der dog nogle af dem, som siden blev kendte, og det skete også, at københavnske skuespillere tilbragte nogle af deres senere år herude. Det gælder f.eks. Elisabeth Christensen, »mor Lisbeth«, der i sine unge dage var Tivolirevyens primadonna. Frederik Henriksen, som tidligere havde optrådt i Syven, kunne fejre sit 40 års jubilæum på Amager i 1904. Ved den lejlighed blev der afholdt en »beneficeforestilling«, hvor det hed sig, at den jubilerende fik hele fortjenesten (fig. 8). I realiteten fik han måske kun halvdelen, for mange steder var det sædvane, at direktøren fik den anden halvdel af udbyttet. Fra ca. 1906 og flere årtier frem hørte ægteparret Kristine og Johs. Kilian til teaterets faste kræfter (fig. 10).

I de første år bestod kroens repertoire dels af varietéforestillinger, dels af små skuespil.

Fig. 9. Et søndagsklædt publikum i Røde Kros forlystelseshave omkring århundredskiftet.

Siden hen blev skuespillene suppleret med rigtige revyer, altså viser, sketches og danse-numre, ofte knyttet sammen ved en spinkel handling (fig. 11). Revyviserne havde meget til fælles med vore dages. Det gjaldt om at finde et godt – eller skørt – refrain og så bruge det med forskellige indfaldsvinkler. De ældre revyer havde først og fremmest lokalt sigte, nogle af dem endda meget lokalt:

»Kirkegaardsvej er slem,
den er fuld af Hunde-hm hm.«

I vinterrevyen 1899 harceleredes der over, at det skal vare så længe at få gas og vand til Amager:

»Der spørges ogsaa om: Naar kommer
Vand og Gas.

De rare Værter vil det komme ret tilpas.
Med hundred Kroners Udgift
to hundred lægges paa,
saa Lejeren den Udgift klare maa.

Ja, det er ligefedt, om vi skal vente lidt,
Naar blot vi faar det senest 1901.«

Fig. 10. Ægteparret Kilian illuderer statuen Den lille hornblæser. Formodentlig en parodi på skuespillet »Landsoldaten«, som var meget populært før Første Verdenskrig.

Og man fortsatte i de samme tankebaner ved at give den efterfølgende sommerrevy titlen »Mens vi gasser os«.

Siden trådte det lokale stof i baggrunden for mere almene emner. F.eks. smerten over en tabt landskamp mod skotterne i 1914:

»Vi har tabt, jeg faldt paa Valen.
Hør de Slynglers Sejrsskraal.
Jeg blev slaaet paa Finalen,
Mens jeg tabte fire Maal.«

Eller den moderne kunst:

»Kender De Idealister,
som der kaldes Futurister.
De kan tro jeg kender te'et
Sikken dog at de kan male,
der er Folk, der bliver gale
af Beundring ved at se'et.
Naar et Menneske de maler
faar han 37 Haler,
20 Øren, 3 par Ben ...
... saadan en Bersærk
fremviste mig sit nyeste Værk.
Hvor er det nydeligt, jeg til ham sa'
ref. For jeg ser saa daarligt i Dag.«

Den københavnske provinsialisme får også et hip:

»Hr. Caruso har et Navn
blandt de allerbedste.
Tivoli og København
skulle han nok gæste.
Han om tusind Kroner be'r
for at ta' en Tone,
og vi gi'r jo nødig mer
ref. end halvanden Krone.«

Heller ikke bystyret gaar ram forbi:

»Med Raadhus, Banegaarde, Parker,
Slotte
og Kirkespir kan København sig flotte.
Men Thorvaldsens Museum helt
forfalder ...
... at vi la'r det ligge hen i Forglemmelse
har aldrig været Thorvaldsens Bestem-
melse.«

Og et næsten nutidigt vers:

»Man roder og graver snart i alle Gader
Aar ud og Aar ind i vore kære Stad
Man humper ligefrem over Barrikader

af Brosten, Kloakrør og uf, Gud
ved hvad.
Er de saa færdig, en Tid blot er gaaet,
skær'en paany, ork jeg ved det bestemt,
brækker de op igen, saa er der no'et
som de jo ganske tilfældigt har glemmt.«

Udenrigspolitik er sjælden, men den forekommer:

»Hvor kan Tyrken klare sig?
Det kniber vist for Enver Bey
Bulgarene vil ha' Passage til det
sorte Hav.
Kong Niklas fordrer mere Land
og Grækerne gør lisaadan
Men Serbien og Rumænien gaar og
spiller Gnav.
Stormagterne kun ser derpaa,
men tænker hver for sig som saa:
Lad dem kun slaas en lille Tid,
Saa hugger vi den bedste Bid.«

Første Verdenskrig spiller en meget tilbage-
trukken rolle, og bortset fra en vise om neu-
tralitet berøres emnet kun, når der ankes over
de ulemper, krigen medfører for danske bor-
gere:

»En Dyretid er kommet, hvor alt sættes op
fra Rugbrød til Sukker og Smør ...«

og

»Hvad gør man, naar Lykken forstyrres
for os,
fordi de i Udlandet slaas?

Som årene gik blev revyerne længere og fik
mere egentlig handling. En anmeldelse i Ma-
sken 1912 fortæller, at vinterrevyen »Kan De
nære Dem« begynder i Dyrehuset ved Ulve-
dalene, fortsætter i Røde Kro på Chr. IIs tid
og slutter på Christianshavns vold nær Lange-
bro. Fr. Henriksen roses som mor Sigbrit og
Chr. Petersen selv som en forsoren københav-
ner, der kommenterer handlingen i 2. akt un-
der anvendelse af sært anakronistiske udtryk
som f.eks. »Telefon« og »Whisky«. Anmelde-
ren opfordrer ivrigt københavnerne til at se
revyen, men anbefaler dem samtidig linje 5 og
linje 2 som befordringsmiddel. Thi hvis man
ligesom han selv kører i privat auto, »forvilder
man sig let i det ukendte terrain«.

Sommetider var revyens handling inspire-

Fig. 11. Røde Kros kor, sommerrevyen 1911.

ret af, hvad der foregik på de store københavnske scener (fig. 10 og 12). Da Casino i 1907 spillede »Den glade Enke« hed Røde Kros Vinterrevy »Den glade Enkes Mand« og Chr. Petersen havde stor succes i en fejende enkevals. Hovedparten af teksterne var skrevet af Chr. Petersen, men han havde også medforfattere, bl.a. Frederik Henriksen. De fleste viser blev sunget på allerede kendte melodier. Men nogle af dem blev sat i musik af Coster Nielsen, og direktøren selv havde ansvaret for andre. Han var ikke egentlig komponist, fortæller Lorentz Petersen, men han kunne sætte melodistumper sammen, så der kom noget nyt ud af det, og undså sig f.eks. ikke for at anvende en stump af en julesalme i en revyviser. Det var også Chr. Petersen, som var forfatter til mange af de småstykker, der blev opført. De var vaudevilleagtige i form og indhold, men med en humor, der kunne være barok indtil det makabre, og som viser, at den folkelige smag alligevel havde ændret sig siden Hostrups dage:

Ole: Hvordan gaar det (med Manden)?

Karen: Det gaar skidt ... han sveder noget saa masendes.

Ole: Ta'er han noget ind?

Karen: ... Ja ... nogle usselige smaa Piller ... – Doktoren mente nok det ville holde Liv i ham til henad Jul, naar han vilde tage en Æske Piller om Ugen. Men saa regnede vi ud, at det vilde blive over 30 Kr. til Piller alene og saa vil han ikke æde mere af det Pilleskidt naar han ikke kan holde længere end til Jul alligevel.

Ole: Ja, 30 Kr. er jo mange Penge for at ligge i Kassen og svede.

Det var næppe noget sinecure-job at være skuespiller ved Røde Kro Teater. I 1898 reklameres der med »Nyt Repertoire hver uge« og selv om forestillingerne i de senere år kom til at gå i længere perioder, var det alligevel hårdt i betragtning af, at en teateraften altid varede fire timer – fra kl. 8 til kl. 12. Hertil kom så eftermiddagsforestillingerne om søn-

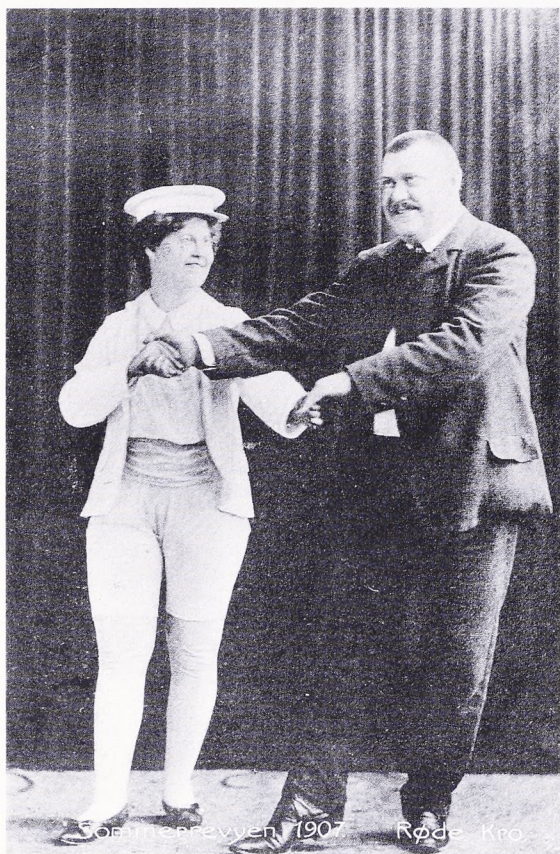

Fig. 12. Enkevals i sommerrevyen 1907.

dagen. For en direktør, der følte, at han selv burde være hovedkraften i alle processerne, må det have været direkte opslidende; og det er forståeligt, at Chr. Petersen trak sig tilbage i 1916, selv om han først solgte kroen i 1930.

Efter at have arbejdet free lance i nogle år og bl.a. skrevet revyer til Korups Have, blev han i 1925 direktør for Grøften i Tivoli.

Chr. Pedersen har fået det eftermæle, at det var ham, der gjorde Røde Kro til det meget folkelige sted, som det forblev indtil nedlæggelsen i 1961. Men under hans ledelse har teateret næppe adskilt sig meget fra tidens andre små folkelige scener. Det forunderlige er nok, at det ikke ændrede sig ret meget i de kommende år. Carl Thomsen (1916-26) fortsatte med at spille revyer og småstykker, og skønt Carl Carlsen (1929-61) med tiden lagde satiren på hylden for at hellige sig skuespil, var disse som regel gamle, velprøvede stykker, som næppe ville have moret publikum noget andet sted, men som trak fulde huse i Røde Kro lige til den sidste aften i 1961.

LITTERATURLISTE

- Chr. Nicolaisen: *Amagers Historie*. København 1915.
 Chr. Petersen: *En omrejsende skuespillers dagbog*, udg. af Peter Kitter. København 1966.
 Gunnar Sandfeld: *Thalia i Provinsen*. København 1968.
 Gunnar Sandfeld: *Teaterkunst på små scener mellem to verdenskrige*. København 1969.
 Gunnar Sandfeld: *Komedianter og Skuespillere*. København 1969.
 Bent Zinglensen: *Fra det forsvundne København*. København 1973.

NOTE

Teatermuseet og Tårnby Lokalkarkiv takkes for den interesse, de har vist sagen, og for deres store hjælp.

Røde Kro Theatre at the turn of the century

In the spring of 1989 a reconstruction of the quaint popular “Røde Kro” (Red Inn) theatre opened near the site where the old building was demolished in 1961. Røde Kro was built in the early seventeenth century as part of the mansion of Svanelejegård, on the island of Amager in the suburbs of Copenhagen. In 1768 it was separated off from the mansion to be run as an inn, and it appears that it had a theatre-room, which was used occasionally from c. 1880 onwards.

In the last decades of the 19th century variety shows became extremely popular, and new music halls opened everywhere. In the suburb of Amager there had been few public entertainments up till that time, but some public house owners then seized their chance. In 1892 the former butcher Valdemar Christensen had the idea of making a music hall out of Røde Kro, and chose the young actor Christian Petersen to carry out his plans. Chr. Petersen (1866-1952) had been a travelling actor, and his diary tells of hard work with little or no financial reward. More than once he and his fellow actors had to steal away before dawn to avoid facing their bills, and great was their embarrassment on occasions when it turned out that their cheated hosts had come to meet them at the station.

In Røde Kro Chr. Petersen was fairly treated, and in the next decade he succeeded in making the place popular. After the retirement of Valdemar Christensen he took over the management, acting in all the performances and writing most of the texts. The repertory was small plays, mostly farces, and revues – i.e. dancing numbers and satirical songs connected by a thin thread of action. In the early days the allusions of the songs were mainly local, and some of them were very local indeed:

Churchyard Road's the worst of lanes,
It is full of dog's remains!

Later the author played on more general themes such as a lost football-game against Scotland, the high taxes, modern art or the provincialism of Copenhagen

Caruso's voice is shearest glee,
No other voice comes near him.
If he would sing in Tivoli,
The town would flock to hear him.
It takes a hundred pounds or more
To make the tenor willing –
But this suburb to Elsinore
Will only spend a shilling.

Foreign policy issues are scarce, although they do make rare appearances:

I wonder what the Turks can do,
And Enver Bey, will he pull through?
Bulgaria to the Black Sea free passage
claims,
King Niklas wants to get more land,
The Greeks are planning to expand,
Rumanians and Serbs play out their own
small games.
The greater powers just watch their row,
While each of them is thinking: Now
Just let them fight till they get hot,
Then *we* shall pinch the fattest lot.

The First World War was noticed only for the inconveniences it caused Danish citizens:

How lousy of fate our sport to spoil,
Because there is fighting on foreign soil!

After almost 25 years Chr. Petersen withdrew to become free-lance in 1916. He was succeeded by Carl Thomsen (1916-26) and Carl Carlsen (1929-61), who as time passed gave up satire and became renowned for his ability to draw crowded houses to rather out-of-date plays until the last night of the theatre in 1961.

Prinsessens lakerede Tårnkammer på Rosenborg

Nyfund i forbindelse med en restaurering

Af JØRGEN HEIN, JOAN HORNBY, SØREN MØLLER OG METTE WESTERGAARD

I 1606 lod Christian IV Kongens Have anlægge på de ubebyggede arealer øst for det daværende København. Samme år begyndtes opførelsen af et lille lysthus, men kongens begejstring for stedet krævede hurtigt større forhold, og lysthuset blev forvandlet til et slot med tårne og spir, fra 1624 kaldet Rosenborg. Godt 100 år senere lod Frederik IV oldefaderens yndlingsslot modernisere. Især ombyggedes I. sal. Kun i ét rum blev den hidtidige indretning bevaret, i det lakerede kammer i det nordre tårn på slottets østside, tårnet nærmest portbygningen. Dette kammer blev nu stillet til rådighed for Frederik IVs søster, prinsesse Sophie Hedevig. Deraf navnet Prinsessens lakerede Tårnkammer.

Kammeret er 3,60 m dybt og 4,85 m bredt. Der er adgang fra en dør midt på vestvæggen. I hver af de øvrige vægge er der et vindue, i østvæggen midtfor, mens kortvæggenes to vinduer er rykket mod øst af hensyn til en dør i nordmuren, der fører til en trappe i en tilbygget karnap. Hjørnet mellem nordvæg og østvæg optages af en kamin, hvis indfyringshul har rød marmorerede indfatning, mens skorstenen er marmoreret i grønt og hvidt.

Kammeret har nu fyrretrægulv. Loft og vægge er beklædt med træpaneler, der består af rammeværk med indfældede fyldinger, som dækker væggene i tre rækker og afsluttes af en frise under loftet (fig. 1). Rammeværket var før 1985 rødt med grønne profiler (sortmalet efter restaureringen (fig. 9)), mens fyldinger og frise har sort bund, der er dekoreret med østerlandske motiver. I nederste række ses naturalistiske dyr og planter, malet på den glatte bund med gyldne streger og skraveringer. I midterrekken optræder – med enkelte undtagelser – kinesiske fabeldyr, udført i ophøjet lakarbejde i lavt relief, fortrinsvis dækket med »brillantlakering« (lak fyldt med små gyldne metalskæl). I den øverste række er der billeder af asiater, enkeltvis

og i grupper, udført i samme teknik eller malet i stærke farver. Den glatte frise under loftet er prydet med genrebilleder af landlivet, og i loftsfyldingerne er der fugle, dyr og landskaber, også udført i lavt relief og dækket af farver og brillantlakering. I de to øverste rækker er der i dyrenes øjne, i klædedragter, i frugter og i blomster indsat perlemor, farvede sten, perler, krystaller o.l. De nederste og midterste felters dyr og fabeldyr karakteriseres af en vis elegance, omend gengivelsen røber kunstnerens manglende forståelse af dyrs anatomi. De øverste felters enkeltpersoner og grupper har derimod et mere ubehjælpsomt præg.

Dekorationens naive charme afspejler europæernes forestillinger om det ukendte og sagnomspundne Kina og Japan. Handelen på Fjernøsten intensiveredes i løbet af 1600-årene, især formidlet af Det ostindiske Kompagni i Nederlandene og senere af dets engelske rival. I takt hermed blev østasiatisk kunsthåndværk, især kinesiske porcelæner og japanske lakarbejder, skattede indslag i de fornemme europæeres boligindretning. Den såkaldte Kina-mode opstod og fristede hurtigt til forsøg på at eftergøre de kostbare importvarer med billigere europæiske efterligninger. Dekorationen i Prinsessens lakerede Tårnkammer er et eksempel på disse »kineserier«.

Tårnkammerets historie er grundlæggende behandlet af Rosenborgs tidligere leder Gudmund Boesen. Det blev nyindrettet til Frederik III's dronning, den modebevidste Sophie Amalie, før 1668. Efter alt at dømme var kunstneren nederlænderen Francis de Bray, der opholdt sig i Danmark 1663-1671 og arbejdede som marmorerer og lakerer. Blandt de Brays forlæg for dekorationen nævner Boesen jesuitermissionæren Martinus Martinius' kortværk over Kina, »Novus Atlas Sinensis«, trykt i Amsterdam 1655 (fig. 2). På de enkelte kort over Kinas provinser flankeres navnekar-

Fig. 1. Prinsessens lakerede Tårnkammer set mod nord-vest før restaureringen 1984. Trægulvet er lagt i 1720'erne som erstatning for sorte og hvide marmorfliser. Busten forestiller Frederik IV's dronning Louise. Foto Lennart Larsen.

Fig. 2. I midten ses en navnekartouche med figurer fra Martinus Martinius' atlas over Kina, som har dannet forlæg for de to flankerende panelmotiver i Prinsessens lakerede Tårnkammer. Foto Det kongelige Bibliotek og Lennart Larsen.

toucherne af personer eller dyr. Andre motiver, bl.a. en tiger og et par løver, har kunstneren hentet fra japanske lakkemøbler i Frederik III's Kunstkammer, som nu befinder sig i Nationalmuseets Etnografiske Samling.

De Bray er også mester for en beslægtet dekoration i Christian IV's Sengekammer på Rosenborg, hvis træpaneler nydekoreredes til Sophie Amalie 1667-1670. Her findes hans signatur på en dørfylding. Fyldingernes dekoration står i gylden stregtegning på en grønlig eller turkis grund, mens rammeværket imiterer skildpaddeskjold med forsøvede lister. Stregtegningerne forestiller kinesiske skibe, landskaber og, øverst, genrebilleder. Forlæggene er bl.a. to rejseberetninger fra Kina. Jan Nieuhofs beretning om et hollandsk gesandtskabs rejse til kejseren, trykt første gang 1665, samt jesuitten Athanasius Kirchers »China... Illustrata«, trykt på latin i Amsterdam 1667.

Tårnkammeret og Sengekammeret har haft udenlandske paralleller. Bl.a. nævner den svenske arkitekt Nicodemus Tessin i sin rejse-

dagbog fra 1687 to værelser på Oraniefyrsterens slotte i Nederlandene. Det ene blev ikke længere beboet, det andet var lukket på grund af reparation. Kun i Tyskland findes enkelte lakkabinetter bevaret, men de er yngre, fra begyndelsen af 1700-årene. Tårnkammeret og Sengekammeret på Rosenborg regnes i dag for de ældste bevarede eksempler på rumdekorationer af denne type.

Deres sjældenhed skyldes, at europæerne ikke havde adgang til japanerens og kinesernes råmateriale. Laktræet, *Rhus vernicifera*, vokser kun i Østen, og saften stivner hurtigt efter aftapning. Da træet ikke lader sig omplante til vor verdensdel, var europæerne tvunget til at lave forskellige kunstige lakker, og fælles for disse efterligninger er deres manglende bestandighed. Derfor vrimler de kongelige regnskaber med udgifter til reparationer, og også Prinsessens lakerede Tårnkammer vides at have gennemgået mindst to hoveddistandsættelser. Den første ved hoflakerer Christian van Bracht 1716, den anden (og mindre vellykkede) ved konservator Emil Pe-

tersen o. 1930. I begyndelsen af 1980'erne truede forfaldet med at ende i ødelæggelse. Takket være to bevillinger fra Statens Museumsnævn på i alt 728.000 kroner kunne Tårnkammeret sikres for eftertiden.

Restaureringen blev udført af Nationalmuseets Bevaringssektion og stod på i årene 1985-87. I det følgende skal der redegøres for arbejdsprocessen og resultaterne heraf, som bl.a. skulle vise sig at give ny viden om Tårnkammerets historie og dekoration.

Rummet var i meget dårlig stand. Samtlige dekorerede vægpaneler, loft og rammeværk var prægede af alvorlige op- og afskalninger i farvelaget, og der var desuden sprængninger i træpanelerne. Skaderne var utvivlsomt forårsaget af for lav relativ luftfugtighed.

Træpanelernes overflade vidnede tillige om de utallige lakeringer, der må have været udført i det 18. og 19. århundrede. De gentagne lakeringer havde medført kraftige sammentrækninger i lakoverfladen, der fremtrådte som krakeleringer (krokodillehud). Med ti-

den var det tykke laklag blevet mørkebrunt og havde sløret farver og tegninger i dekorationerne. Rummet var, som det fremstod før konserveringen, en tydelig blanding af forfinede originale dekorationer og restaureringer af disse. Den ene restaurering stammer formentlig fra 1716 og består af retoucheringer malet på en rød bund. Den indgår smukt i de originale dekorationer og blev derfor ikke fjernet.

Den anden restaurering, hvoraf en del nu er fjernet, var meget hastigt udført på en grå bund, der ofte var meget ujævnt pålagt. Ved samme lejlighed havde enkelte af de nederste panelfelter, der efter rensningen skulle vise sig at forestille forskellige dyr, fået tilført en delvist dækkende, ensartet overmaling med sort oliefarve.

Denne restaurering er den yngste og må være den føromtalte fra 1930, udført af konservator Emil Petersen. Den er endvidere karakteristisk ved ivrig brug af nyindfatninger i den grå kitmasse af strandsten, muslingskaller og noget så pudsigt som en kraveknop.

For at kunne arbejde på et mere sikkert grundlag blev der foretaget flere teknisk-vi-

Fig. 3. Fyldingerne er ikke som normalt monteret i én ret hele vejen rundt. De er lagt i en fals og sikret med et, efter forholdene, ret lille antal kileformede pløkker, der er drevet ind i rammestykkerne. Dette kan måske være en af årsagerne til, at mange af fyldingerne er sprunget fra i siderne. Foto Søren Møller.

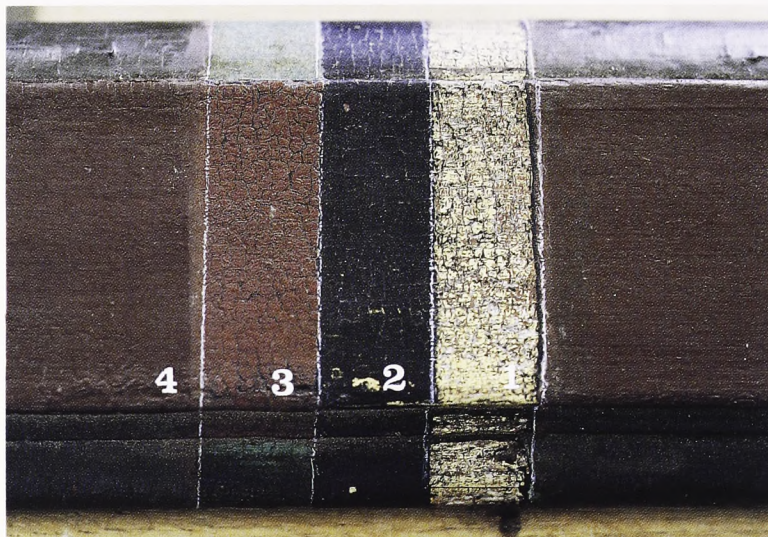

Fig. 4. Lagvis afdækning af farvelaget på et stykke rammetræ fra loftet. Afdækningen viser fire farvelag med guld som det første lag. Foto Søren Møller.

denskabelige undersøgelser, bl.a. farvesnit, lagvise afdækninger og røntgenoptagelser. Derudover blev den brune kitmasse, der var brugt til opbygning af det lave relief, analyseret på Konservatorskolens laboratorium. Kitmassen viste sig at være en lak-kit bestående af kridt, kaolin og okker med en nåletræsharpiks som bindemiddel. Den lagvise afdækning suppleret af farvesnittene (fig. 4) gav adskillige interessante oplysninger. På et stykke rammetræ fra loftet var der i alt fire selvstændige farvelag:

- Lag 1:* Vandforyldning med bunden bygget op af tyk kridtgrund og rød bolus.
- Lag 2:* Ensfarvet sort olie- eller lakfarve.
- Lag 3:* »Italienskrød« oliefarve med irgrønne profiler.
- Lag 4:* Samme farveholdning som lag 3, blot mere grumset.

Den store overraskelse ved forundersøgelsen var det første lag: Et forgyldningslag under den nuværende dekoration. På døre, paneler, rammeværk og frise var *alt* forgyldt. Forgyldningen måtte være fra før 1663-68 og er således den første dekoration, rummet har fået. Det fremgik også af afdækningen, at det næste lag var en ensfarvet sort lakfarve, der hører sammen med felternes nuværende sorte dekoration. De næste to selvstændige farvelag var italienskrøde oliefarver og stammer formodentlig fra 1716-1930. Røntgenundersøgelserne viste ingen spor af en tidligere dekora-

tion på guldets (lag 1). Det kan muligvis skyldes, at denne dekoration er malet med pigmenter, som f.eks. plantefarver eller lasurfarver, der ikke er røntgentætte.

Forundersøgelseens påvisning af fire farvelag, forgyldning – sort – rødt – rødt, giver nye og sikre holdepunkter for Tårnkammerets dekoration, der bekræftes af de skriftlige kilder. Overraskende er især, at Tårnkammerets paneler oprindeligt har været forgyldt, fordi det eneste fingerpeg om kammerets udseende på Christian IVs tid har været indgangsdørens smukke yderside. Forgyldningen bekræfter en teori, fremsat af arkitekten Vilhelm Wanscher i hans bog om slottets bygningshistorie. Wanschers kilde var en rejsebetretning, skrevet af prins Christian af Anhalt, der besøgte Danmark 1623. Om Rosenborgs indre starter prinsen med at fortælle: »(Slotet) har først et stort gemak, belagt med sort og hvidt marmor, og en kamin af lutter marmor, prydet med alabastfigurer ... Ved siden af er et lille gemak, indvendigt ganske forgyldt og prydet med brogede farver.«

Wanscher identificerede disse to rum med endesalen på Rosenborgs første etage og med Tårnkammeret. Hans belæg var et af Christian IVs breve og bygningsregnskaberne. Her omtales 1636-37 omlægningen af to flisegulve, hvis mål passer på netop disse to værelser. For lunheds skyld lod man marmorfliserne erstatte med trægulve ved ombygninger i begyndelsen af 1700-årene. Da flyttedes også den marmorkamin med alabastfigurer, som

prinsen af Anhalt omtaler, til stueetagens sydlige endegemak. Med påvisningen af forgyldningen som første farvelag er Wanschers teori bevist og Christian IVs Gyldne Kammer lokaliseret. Flot må det have været med brogede farver mod skinnende guld i kontrast til marmorgulvets kølige hvidsorte ro.

Pragten forklares af rummets funktion. Som nævnt fik prinsen af Anhalt forevist endesalen som det første rum på slottet, og han noterer, at væggene er behængt med portrætter: Christian IVs, hans søstres og nogle af hans forfædres. Her anslås motivet »anesak«, der hylder fyrsten og hans familie. Slægtsportrætterne var en parallel til loftsmalerierne, der forestillede Titanernes fald og Gudernes gæstebud – symboler i antik forklædning på det godes sejr over det onde. Salen, kaldet Kongens Gemak, var audienssal og skulle imponere. Var gæsterne mange og havde Christian IV behov for fortrolighed, kunne Majestæten trække sig tilbage med de udvalgte få – til Det gyldne Kammer.

Ny er også påvisningen af, at andet farvelag på panelets rammeværk er sort som på fyldingernes bund, og ikke rød og grøn (tredje og fjerde lag). Det betyder, at Tårnkammerets første lakdekoration, som den var færdig fra de Brays hånd, har været mindre spraglet og mere i samklang med marmorgulvets sorte og hvide tern. Måske har det været målet at give den besøgende indtryk af at stå i et japansk lakskrin. Om Sophie Amalies møblering har fulgt samme beherskede farveskala, vides ikke. Stod nogle af de japanske lakmøbler, der træffes i Kunstammerets ældste inventarium fra 1674, oprindeligt her?

Men man var sig bevidst at have frembragt noget ud over det sædvanlige. Herom vidner en hidtil ukendt rejsejournal, der samtidig daterer færdiggørelsen af de Brays lakerede dekoration til 1665. Da besøgte den senere kurfyrste Johan Georg III af Sachsen København for at hente sin brud, prinsesse Anna Sophie. Hun var ældste datter og ægteskabet det første efter nederlaget i svenskekrigene og envældens indførelse. Derfor viste man den tilkommende svigersøn al mulig ære. Den 3. november 1665 red Johan Georg og kronprinsen, den senere Christian V, ud for at bese Kastelet, der var under opførelse. Dernæst

Fig. 5. Fastlægningsprocessen. Varm hudlim blev sprøjet ind under farvelaget, og optørringen foregik under pres et døgn. Her ses, hvorledes trykklodserne, beklædt med beskyttende skungummi, holdes under pres af bambuspinde i spænd mellem væg og stativ. Foto Søren Møller.

begav de sig til Rosenborg, hvor Frederik III selv foreviste det »paa japansk Vis og med Ædelstene udstyrede Kabinet«. Desværre nævner rejsejournalen ikke, om den høje gæst kom ad trappen, eller om han, som et særligt raffinement, blev hejset op i »den opfarendis Stoel«, datidens elevator, der på Sophie Amalies bud var blevet installeret i karnaptilbygningen.

Tredje og fjerde farvelag, rødt (grønt) – rødt (grønt), stammer fra istandsættelserne 1716 og 1930. Det fremgår af Christian van Brachts regning for reparationen 1716, der skjuler sig i en samleregning for årene 1711-1717. Den lyder: »Kammeret istandsat. Hele rammeværket smukt rødt, listerne smukt grønt, fyldingerne med brillantlak, og anden mat forgyldning og farver. 36 Rigsdaler.« Valgte man rødt og grønt, fordi den originale

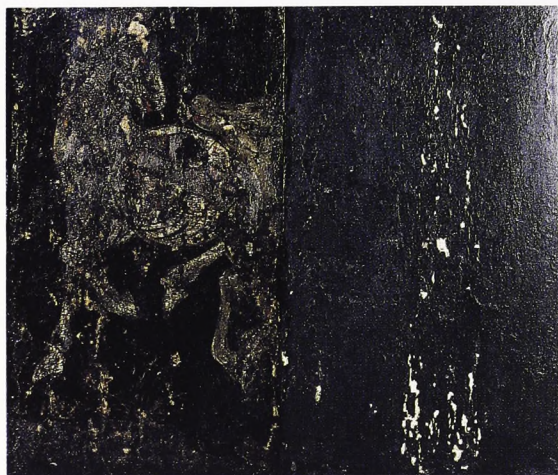

Fig. 6. På den venstre halvdel af fyldingen (under nord-øst vinduet) er den sorte overmaling fra 1930 fjernet og to legende heste dukker frem. Foto Søren Møller.

Fig. 7. Vægfyldingen er afdækket og klar til retouchering. Foto Søren Møller.

Fig. 8. Det færdigretoucherede resultat. Foto Lennart Larsen.

lakdekoration var falmet og kun delvist lod sig opfriske, eller var de stærke farver budbringere om det sidste nye i engelsk møbelkunst? Møbleringens farveholdning, der kendes fra 1718-inventariet, kunne tyde herpå: To spejle, et ovalt slagbord med tilhørende sideborde, alt sortlakeret, fire taburetter med grøn og rød brillantlakering og betrukket med broderi (engelsk syning) ligesom kaminskærmen. Der-til gule, sribede patulas-gardiner med kap-per.

Ved gennemgangen af de forskellige lag blev det besluttet, at den røde farve på rammeværket med de tilhørende grønne profiler måtte dækkes på ny med en sort olie- eller lakfarve svarende til lag 2, da denne farve hører naturligt sammen med de orientalsk inspirerede fyldinger. Dekorationerne på fyldingerne måtte dog først repareres, før rammeværket kunne istandsættes og få den for rummet så smukt samlende sorte farve.

Konserveringen fulgte et helt traditionelt mønster. Det løse farvelag blev først sikret med japanpapir og gummi arabicum. Derefter blev der med kanyler sprøjtet organisk lim ind under farvelaget, som herefter fik tid til at tørre under pres (fig. 5).

Alle dekorationer var meget mørke pga. de mange gamle lag lak, og en rensning af felterne var nødvendig. Den blev foretaget med ren ethanol. Det var dog ikke muligt at opløse det inderste fernislag med sprit, og da stærkere opløsningsmidler ville angribe det ret bløde farvelag, blev en fuldstændig rensning ikke forsøgt.

Restaureringen fra 1930 blev fjernet, hvor den virkede ødelæggende for helhedsindtrykket. Det medførte f.eks. afrensning af den sorte overmaling på de nederste felter. Her-ved fremkom billederne af en kamæleon og et par heste. Enkelte felter var dog så stærkt skadede pga. afskalninger, at en rekonstruktion af manglende partier kunne forsvares, og med støtte i dekorationerne på de japanske lakkister fra Frederik III's Kunstkammer var det muligt at genskabe de mest beskadigede figurer (fig. 6, 7 og 8).

Endvidere blev den grå kitmasse fjernet flere steder på de øvre felter og lofts-felterne, således at en ny restaurering kunne foretages. Skaderne blev krideret op i niveau, og bun-

Fig. 9. Prinsessens lakerede Tårnkammer efter restaureringen 1987. Døren i nordvæggen fører til karnaptilbygningen, hvor Sophie Amalie lod en forløber for elevatoren indrette. De lakerede møbler fra omkring 1750 er udført dels i Kina dels i Danmark. Foto Lennart Larsen.

den var klar til retouchering. Da det drejede sig om lakdekorationer, hvor såvel forgyldninger som farvelag står meget blankt, kunne der ikke anvendes almindelige oliefarver, da de ville virke for matte. Der måtte blanke farver til, og der blev følgelig brugt italienske fernisfarver, tyndet med dammarlak. Ud over fernisfarverne anvendtes polérbrønde i forskellige farver og et erstatningsprodukt til brillantforgyldning, bestående af en sølv-plasticfilm skåret i små stykker og blandet op i en vandig lim.

Under rensningen af felterne blev den mørke fernis, som måtte fjernes, udtrukket fra de snavsede vattotter og filtreret til eventuelt senere brug. Det viste sig, at denne gamle lak var uundværlig som endeligt overtræk til flere retoucheringer, der herved fik samme fuldendte præg som den oprindelige overflade.

Restaureringen startede med loftet. Ved nedtagningen af dette var det interessant at bemærke, at bagsiden på et af felterne var

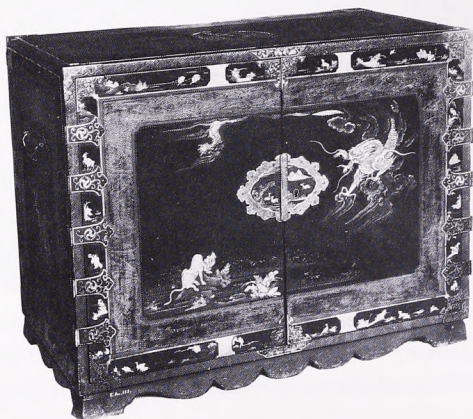
stærkt brandskadedt. Branden må formodes at have haft sit udspring fra kaminen i tårnværelset, der ligger ovenover. Til alt held blev ilden slukket, inden den fik rigtigt fat, og kun en enkelt bærende bjælke var brændt næsten halvt igennem.

En meget tidskrævende afdækning af rammeværket blev gennemført på loftet, men ikke i resten af rummet, dels pga. økonomien, dels ud fra et ønske om at bevare de kulturhistorisk vigtige farvelag for eftertiden. Rumets rammeværk blev derpå malet med en sort lakfarve. Der måtte i denne forbindelse flere overvejelser til, da sort ikke bare er sort. Man kan ikke tone en sort farve, da den ved tilsætning af rene pigmenter mister sin dybde. De færdige produkter i handelen er enten blålige, rødlige eller grålige, og den eneste mulighed er at finde frem til den bedst egnede. Denne viste sig at være elfenbenssort, en farve baseret på pulveriseret, forkullet ben. En ædel og smuk farve, der lever op til rummets æstetik (fig. 9).

Fig. 10. På vægdekorationen i det sydøstlige hjørne ses foroven to personer, der sidder under hver sin baldakin. Disse figurer har forlæg i en navnekartouche i Martinus Martinus' kort over Peking og omegn, mens dragen og tigreren i de midterste felter, de to hjorte forneden, samt frisen, der skimtes øverst under loftet, alle er kopieret fra det japanske lakmøbel fig. 11. Foto Lennart Larsen.

Fig. 11. Det japanske skuffemøbel fra Frederik III's Kunstammer, der har leveret flest motiver til Prinsessens lakerede Tårnkammer, er på lågerne dekoreret med en vigende tiger og en frembrusende drage. Tilsammen symboliserer de naturens negative og positive kræfter, yin og yang. De to dyr genfindes, ligesom to hjorte i metalbeslaget omkring låsen, i dekorationen på Tårnkammerets østvæg, jvf. fig. 10. Foto Lennart Larsen.

Da Tårnkammeret blev ryddet for inventar og panelerne afrenset, kunne alle felter undersøges nærmere. Det blev nu muligt at identificere endnu flere motiver i Martinus Martinius's atlas og på de to japanske lakmøbler, som allerede Boesen pegede på (fig. 10-11). Dette gælder f.eks. frisen med de japanske genremotiver.

Men også andre lakerede kunstkammersager har leveret motiver til rummets udsmykning. Hermed er disse genstande nu med sikkerhed dateret til tiden før år 1665, og der er føjet endnu en lille brik til de japanske eksportlackers historie. Der findes meget få oplysninger om denne type lakarbejder i Japan, og selv om en del tilsvarende genstande kendes fra slotte, herregårde og museer i andre vesteuropæiske lande, udmærker den danske samling sig ved, at de henved 70 japanske kunstammerlakker er forblevet samlet siden 1600-tallet, da de blev opført i inventarier fra henholdsvis 1674, 1689 og 1690. Samlingen er derfor både historisk og kunsthistorisk set af

stor betydning, og jo mere nøjagtigt man kan datere genstandene i denne samling, jo mere værdifuld bliver den i både dansk og international forskningssammenhæng.

En gennemgang af motiverne på andre kunstammersager, som f.eks. det kinesiske porcelæn, gav intet resultat. De Bray synes udelukkende at have valgt sine motiver fra de lakerede sager. Ud over lakmøblerne er også et større lakeret metalspejl fra Kunstammeret blevet anvendt som forlæg (fig. 12-13).

Da den mørkebrune hinde blev rensset af døren i vestvæggen, trådte »kineseri«-inskriftionen og -motivet tydeligere frem. Inskriftionen er skrevet lodret og vandret på dørens

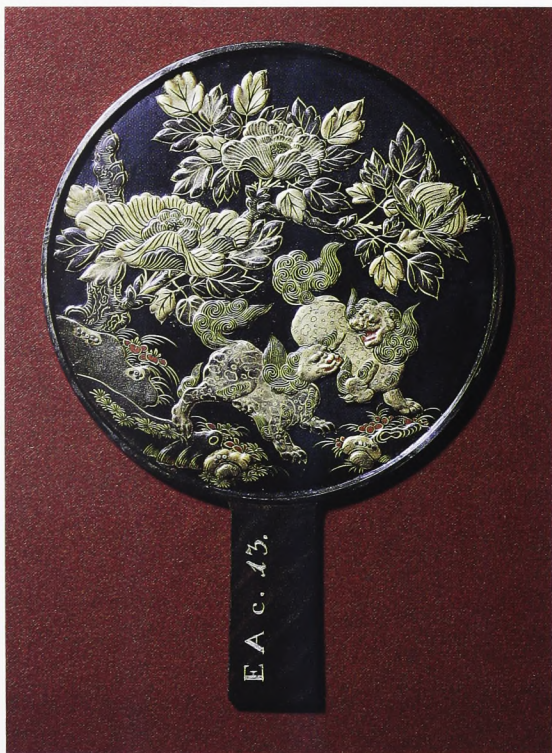

Fig. 12 og 13. Tv. bagsiden af et japansk bronzespejl fra Kunstammeret. Dekorationen, der er udført i lak, viser to »løver« (shishi) under en blomstrende træpæon. Spejlet nævnes første gang i kunstammerinventariet fra 1674, men da det har været brugt som forlæg i udsmykningen af Tårnkammeret, jvf. foto th., må det have været i Frederiks III's besiddelse mindst ti år tidligere. Foto Lennart Larsen. – Th. to panelfelter fra vestvæggen i Prinsessens lakerede Tårnkammer. Motiverne er kopieret fra det japanske bronzespejl fig. 12. Foto Lennart Larsen.

rammer, og i den nederste fylding er gengivet et kinesisk motiv, som viser en mand, der sidder hensunken i en høj klapstol. Til højre for ham ses et lille, tændt vokslys og en stige (fig. 14 og fig. 16).

Trods flere misforståelser i skrivemåden kunne det konstateres, at der var tale om egentlige kinesiske skrifttegn. Francis de Bray måtte altså have haft en original kinesisk tekst foran sig, omend hans indsigt i skriftens opbygning forekom begrænset. Det spørgsmål, der nu meldte sig, var, hvilken tekst de Bray havde brugt som forlæg, og om den – hvis den overhovedet lod sig identificere – stadig befandt sig i København. Bortset fra et par skrifttegn, der med tiden er slidt bort, et enkelt, som er skjult under dørhåndtaget, og nogle stykker, som ikke umiddelbart lod sig tyde, var de fleste skrifttegn genkendelige. Hvad der derimod skulle vise sig langt vanskeligere, var at få en blot rimeligt fornuftig mening i teksten. Kun de fire skrifttegn i dørens midterste, vandrette ramme – *zhen ren fa yu*, der kan læses som »den vise mand giver råd« – gav umiddelbart sammenhæng. Det kunne minde om en overskrift i en bog, men da udsagnet er ret klichéagtigt, kunne det være hentet næsten hvor som helst fra.

Nøglen til gådens løsning skulle vise sig at ligge i to sammenstillede skrifttegn – *song* og *jiang* – som går igen flere steder på døren. Disse to ord kan oversættes som »Floden Song«, men en flod af dette navn fandtes ikke på noget Kinakort. *Song Jiang* kan imidlertid også være et personnavn, nærmere betegnet navnet på en historisk skikkelse, der siden optrådte som helten i den populære røverroman *Shuihu Zhuan* eller »Fortællinger fra Flodbredden«.

Den historiske person Song Jiang var en mindre bandeleder, som levede omkring år 1120, i slutningen af det Nordlige Songdynasti. Med sine 36 mand hærgede han de sumpede områder omkring bjerget Liang i den vestlige del af Shandong-provinsen, ikke langt fra det sted, hvor Den gule Flod og Kejserkanalene løber sammen. Røverbandens meriter gav godt stof til datidens historiefortællere, senere også til skuespil og til en roman, som verserede i mange forskellige udgaver. Romanen fik efter alt at dømme sin endelige ud-

Fig. 14. Da indgangsdøren til Tårnkammeret blev rensset, trådte »kineseri«-inskriftionen og motivet i den nederste dørfylding tydeligt frem. Foto Lennart Larsen.

formning i slutningen af 1300-tallet. Banden var nu blevet til 108 Robin Hood-lignende helte, der under Song Jiangs ledelse kæmpede den undertrykte befolknings sag mod de onde, korrupte embedsmænd.

I eftersøgningen efter det eksemplar af *Shuihu Zhuan*, som de Bray eventuelt kunne have brugt som forlæg til inskriptionen på døren, lykkedes det at opspore fragmenter af to

ældre kinesiske romaner, der befinder sig på Det kongelige Biblioteks orientalske afdeling. Det ene fragment består af 99 blade og viste sig at stamme fra en træsnitudgave af den omtalte røverroman (fig. 15). Hver side er øverst forsynet med et kartouchebillede, som illustrerer centrale scener fra fortællingen, og billedet er på hver side flankeret af fire lodret anbragte skrifttegn, som forklarer motivet. Selve teksten er skrevet nedenunder i tretten lodrette linier med hver 23 skrifttegn (man læste lodret og fra højre mod venstre). På et af opslagene genfandt man til venstre for kartouchebilledet de selv samme fire skrifttegn, som de Bray havde malet på dørens midterste ramme. I bogen er disse som sagt skrevet lodret, og læst sammen med de fire skrifttegn til højre for illustrationen står der, at »Song Jiang besøger den vise mand for at bede om hans råd«. Illustrationen viser Song Jiang, der ærbødigt knælende hilser den daoistiske vis-

mand Luo, som han i en uafklaret situation har opsøgt for at bede om et varsel for sig selv og sine mænd.

Ved en gennemgang af teksten viste det sig, at de Bray fra samme opslag har udplukket tilfældige skrifttegn og halve sætninger, som han dernæst i passende balance har efterlignet på døren. Intet under, at teksten herpå ikke gav megen mening. Forlæggene til den resterende del af dørinskriptionen findes længere fremme i bogen. Fra en side har de Bray tilfældigt udtaget en del af overskriften sammen med de to øverste skrifttegn i en af linjerne nedenunder, og et andet sted er han såmænd standset midt i et skrifttegn. Det mest interessante på denne side er dog kartouchebilledet, som svarer ganske til motivet i den nederste dørfylding (fig. 16-17). Det viser helten Song Jiang, der sidder og sover i en stol med et tændt vokslys anbragt på bordet bag sig. Bygningen han sidder i er templet for

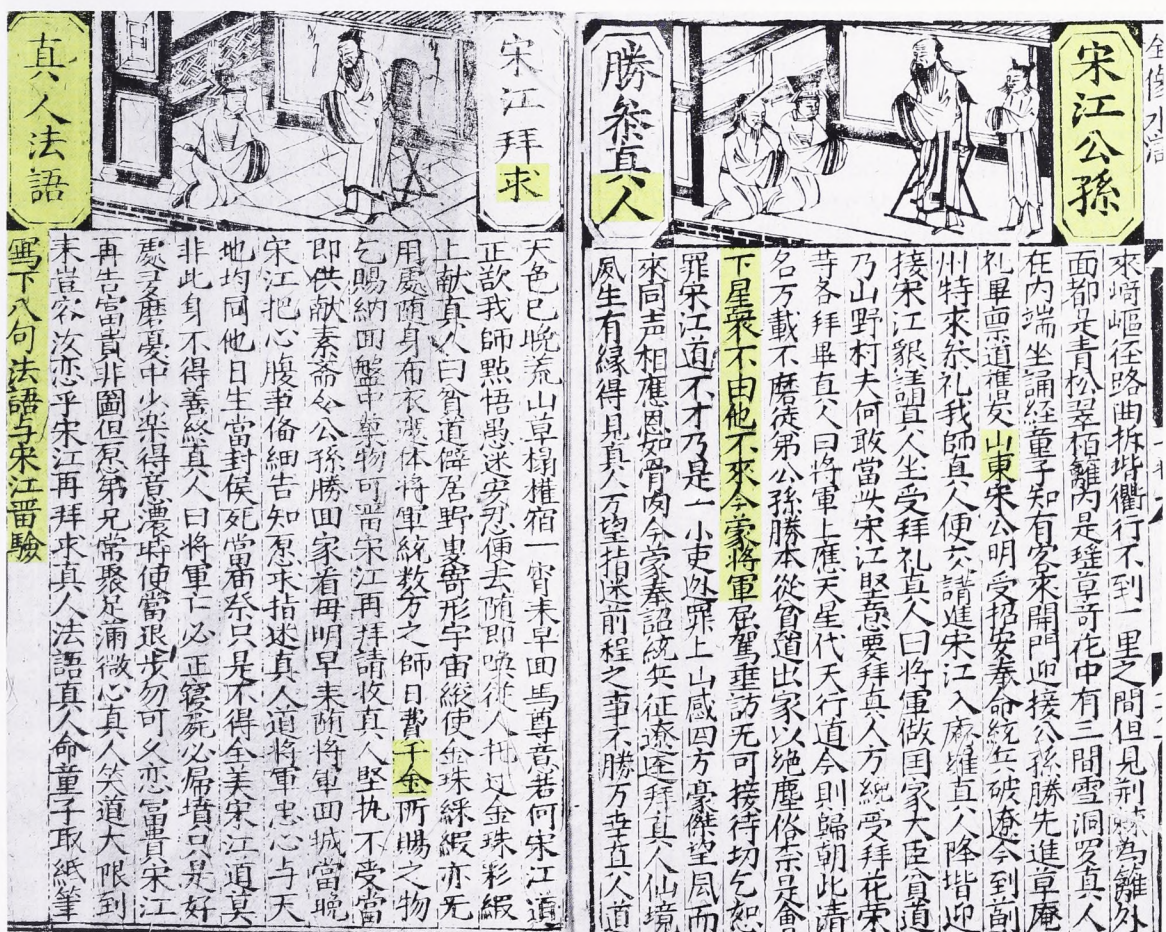

Fig. 15. Opslag i et fragment af røverromanen Shuihu Zhuan. De gule felter angiver de skrifttegn og sætningsdele, som de Bray har plukket ud herfra og malet på døren fig. 14. Foto Det kongelige Bibliotek.

Fig. 16. Motiver i den nederste dørfylding viser den kinesiske romanhelt Song Jiang siddende i en høj klappstol. Foto Lennart Larsen.

Gudinden over Den niende Himmel i en lille bjerglandsby. Her var Song Jiang en aften blevet omringet af fjender, men hver gang disse nærmede sig, blæste en overnaturlig storm op, deres fakler gik ud, og de fik støv i øjnene. Den nat møder han i drømme to budbringere, som fører ham til Gudinden over Den niende Himmel. Han får foretræde for hende, og hun overrækker ham et himmelsk skrift. Da han vågner, finder han dette i sit ærme netop der, hvor han i drømmen havde anbragt det.

Kartouchebillederne fra denne episode (samt flere andre fra samme bog) har de Bray brugt som forlæg, ikke i Prinsessens lakerede Tårnkammer, men derimod i Chr. IVs Sengekammer i stueetagen. Her genfindes de i den øverste række lakerede felter med personmotiver. Blandt disse er i øvrigt også flere scener, som de Bray har kopieret fra det andet kinesiske bogfragment i Det kongelige Bibliotek. Det drejer sig om 17 blade fra romanen *San Guo Zhi* eller »Beretninger om De tre Kongeriger«, en romantiseret og vidtløftig skildring af perioden under De tre Kongeriger (220-265).

Det vides ikke, hvorfra de to bogfragmenter stammer, ej heller hvor gamle de er, og hvor længe de har befundet sig på Det kongelige Bibliotek. Det kan nu fastslås, at de i hvert fald må være ældre end henholdsvis 1665 og 1670, da lakeringen af de to værelser var fuld-

Fig. 17. Kartoucheillustrationen i *Shuihu Zhuan*, hvorfra motivet i vestdørens nederste fylding er kopieret, jef. fig. 16. Foto Det kongelige Bibliotek.

ført. Vi ved, at der i lægen Ole Worms samling, som efter hans død i 1654 indgik i Frederik III's Kunstkammer, fandtes en række fragmenter af kinesiske bøger. De er beskrevet af Ole Worm selv, men ingen af beskrivelserne passer på de to romanfragmenter. Det sandsynlige er derfor, at de Bray har bragt dem med sig fra Holland, hvor der var et vist udbud af kinesiske bøger, eller at Frederik III selv har erhvervet dem gennem en af sine kontaktmænd i Holland, der bl.a. hjalp ham med at opkøbe østasiatiske sager til Kunstkammeret. Der nævnes to kinesiske bøger i kunstkammerinventariet fra 1690. De beskrives ganske vist ikke nærmere, men det vides om dem, at de i 1827 blev overleveret til Det kongelige Bibliotek, hvor man imidlertid ikke har været i stand til at identificere dem. Da der ved gennemgang af kunstkammerinventarierne ikke synes at være tale om de kinesiske fragmenter fra Ole Worms samling, er det

sandsynligt, at det er netop disse to skrifter, som blev anvendt ved udsmykningen af de lakerede værelser på Rosenborg.

Den udgave af *Shuihu Zhuan*, som det ene fragment stammer fra, er altså trykt og udgivet før år 1665. Meget tyder dog på, at dateringen skal føres endnu længere tilbage, nemlig til tiden omkring år 1600. Romanen blev trykt for første gang i år 1540, og i det efterfølgende århundrede udkom den i en mængde forskellige versioner. Blandt disse var også en række stærkt forkortede, illustrerede bøger, som blev udgivet af en succesrig forlægger, Yu Xiangdou, i provinsen Fujian i Sydchina i årene mellem 1588 og 1609. Disse »pocketbøger« var – ligesom fragmentet på Det kongelige Bibliotek – forsynet med et kartouchebillede på hver side og med teksten anbragt nedenunder i tretten lodrette linier med hver 23 skrifttegn. Desværre indgår titelbladet ikke i fragmentet, men da siderne er opsat på samme måde som i Fujian-udgaverne, og da der desuden er stor overensstemmelse i den måde, hvorpå illustrationerne er udført,

er det meget tænkeligt, at fragmentet stammer fra en af disse udgaver.

Det er indtil videre lykkedes at kortlægge oprindelsen til motiverne på godt halvdelen af de mere end 70 dekorerede felter i Prinsessens lakerede Tårnkammer. Heller ikke den resterende del af motiverne synes at være fri fantasi, men efterligninger af tilsvarende østerlandske forlæg som dem, vi nu kender. I den kommende tid vil bestræbelserne samle sig om en identifikation af disse.

LITTERATURLISTE

- Boesen, G.: »Kineserier på Rosenborg«. *Historiske Meddelelser fra København*, 1977, s. 24-47.
- Boesen, G.: »'Chinese' Rooms at Rosenborg Castle«. *The Connoisseur*. January 1979.
- Dam-Mikkelsen, B. & Lundbæk, T. (red.): *Etnografiske genstande i Det kongelige danske Kunstkammer 1650-1800*. København 1980.
- Krause, G. (Herausgeber): *Tagebuch Christians des Jüngeren Fürst zu Anhalt*. Leipzig 1858.
- Malmquist, G.: *Bevättelser från träskmarkerne Bd.I-IV*, Bords 1976-79. (En oversættelse af *Shuihu Zhuan*-udgaven fra 1644).
- Wanscher, V.: *Rosenborgs Historie*. København 1930.

ENGLISH SUMMARY

Restoration of the Princess's "Chinese" Closet at Rosenborg

The Princess's "Chinese" Closet at Rosenborg Palace in Copenhagen is the first floor of one of the towers in the three-storey-high palace built by Christian IV in 1606-34.

The article deals partly with the history of the decoration of the closet as it was to be seen in 1984, and partly with the major repair operation carried out in 1985-87 and the new evidence brought to light concerning the room's history. The restoration was made possible by a grant of 728,000 kroner from the Statens Museumsnævn (National Council of Museums).

The closet is clad with japanned panelling, decorated with *chinoiserie* motifs in gold and various colours on a black ground. The decoration is partly in low relief and inlaid with

mother-of-pearl, shells, and stones, partly enhanced with golden contours and hatching. Before the restoration the framework was red with green moulding; it was then painted black (figs. 1 and 9).

This decoration is known to have been executed for Frederik III and Sophie Amalie before 1670, and was repaired twice: first by the Court Lacquerer Christian van Bracht in 1716, and again in 1930. During his investigations in the late 1970s former curator Gudmund Boesen was able to trace some of the motifs back to the ornamental frames with inscriptions in the Atlas of China (*Novus Atlas Sinensis*) published by the Jesuit Martinus Martinius in Amsterdam in 1655, as well as to two Japanese cabinets in Frederik III's *Kunst-*

kammer. Boesen proved also that the decoration was done by the Dutch “marblemaker” and lacquerer Francis de Bray in 1663-68. De Bray was also responsible for the related *chinoiserie* panels in Christian IV’s bedroom, which was redecorated for Sophie Amalie in 1667-70. Today these two rooms are the oldest “Chinese” rooms still preserved in the West.

Before the restoration the paint layers on all the panelling in the room were marred by chipping and had also flaked off in places.

Prior to the repair of this damage, research was carried out which showed that the framework had been painted four times and the panels twice.

In the first period the whole room had been gilded.

In the second period the room was decorated as we see it today.

In the third and fourth periods the framework was painted red with green decoration on all mouldings and the panels were restored.

The fact that the room was originally gilded proves that this is where Christian IV’s Golden Closet was. The Golden Closet is mentioned in a travel diary from 1623.

That the second layer of paint was black, on both the framework and moulding, dates the red and green that were visible until the present restoration to the major repair done by Christian van Bracht in 1716. This is confirmed by his invoice, recently found. Thus de Bray’s decoration had the restraint of a Japanese cabinet, while the more gaily-coloured framework was not introduced until 1716 – perhaps to accompany the colour-scheme of the new furnishings. In addition, a newly-found travel diary also dates the completion of de Bray’s decoration to 1665.

During the restoration carried out by the Conservation Department of the National Museum, the red framework was repainted

black and the layers of loose paint on the panels were fastened with an organic glue.

The thick brownish layer of lacquer on all the decoration was partially removed, and the points most seriously damaged were retouched with varnish colours combined with different gilding techniques.

When the furniture had been removed from the closet all the decorations could be studied in detail. More motifs were identified in Martinus Martinius’ atlas and on the two cabinets traced by Boesen. It was further established that two or three additional Japanese lacquered objects from the *Kunstkammer* had supplied Francis de Bray with motifs for the wainscots.

After the cleaning of the entrance door the *chinoiserie* inscription and motif appeared much more clearly. Although the inscription made almost no sense, it was obvious that de Bray had copied the characters from a genuine Chinese text. But which one? Two characters – *song* and *jiang* – placed together and repeated in the inscription, turned out to be the clue to the secret; Song Jiang is the name of a historical figure and the hero in the popular Chinese novel *Shuihu Zhuan* (English title: *Outlaws of the March, The Water Margin, or All Men are Brothers*). After investigation fragments of two Chinese novels were eventually found in the Royal Library in Copenhagen, one of them deriving from an early edition of the *Shuihu Zhuan*. It has now been identified as the text from which de Bray picked out single characters, half sentences and the motif on the lower door panel (figs. 14-17). Some more illustrations from this book – and the other fragment (a part of the novel *San Guo Zhi*) – have been copied on the panels in Christian IV’s bedroom. It seems likely that both novels were originally kept in the *Kunstkammer* (established about 1650) from where they entered the Royal Library in 1827.

Gravhøje på Sjælland

Af CARSTEN U. LARSEN

Fig. 1. Eigil Petersen (? -1894) på herredsrejse i begyndelsen af 90'erne. De fleste berejsere kom frem i landskabet med vogne, men cyklen blev dog mere populær mod berejningens afslutning.

Vi, som arbejder med registrering af fortidsminder, synes selv, at omlægningen af museets fortidsminderregistrering fra manuelle arkiver til elektronisk database er et stort projekt. Men i forbindelse med registrering af fortidsminder er man på museet vant til store projekter. Således gennemgik 35 personer i tidsrummet fra 1873 til 1930 bogstaveligt talt hele Danmark, sogn for sogn, med det ene formål at registrere fortidsminder. De talte ca. 70.000 fortidsminder, og deres bedrift kaldes i museumskredse for »herredsberejsning«.

Kun syv år efter herredsberejsningens afslutning tog man fat igen. Landet havde i 1937 fået en naturfredningslov, og i modsæt-

ning til tidligere, hvor et fortidsminde blev fredet ved frivillig aftale med jordejeren, var alle synlige fortidsminder nu fredlyste. Formålet med den nye markvandring, som kaldes »fredningsberejsning«, var således ikke at finde nye fortidsminder, men derimod at finde ud af, hvilke af de allerede registrerede fortidsminder, som var fredningsværdige. I tidsrummet fra 1937 til 1957 besøgte 23 personer alle landets fortidsminder. Foruden de allerede kendte minder fandt man yderligere ca. 7.000 og ud over de allerede ca. 8.000 fredede oldtidsanlæg blev yderligere ca. 16.000 fredet.

Det er i den forbindelse interessant at bemærke, at en af de hårdeste modstandere

mod en generel fredning af fortidsminderne i lang tid, faktisk helt frem til 1935, var Nationalmuseet. De fleste arkæologer mente, at en generel fredning ville medføre stor utilfredshed hos jordejerne, hvilket ville indvirke negativt på det samarbejde, som Nationalmuseet var og stadig er meget afhængig af. Især Dansk Naturfredningsforening, men også individuelle kulturpersonligheder som Johannes V. Jensen, kunne ikke forstå Nationalmuseets holdning, idet det var tydeligt for enhver, at fortidsminderne i takt med landbrugets effektivisering ganske enkelt blev ryddet for stedse.

Det må siges, at museets kritikere havde ret. Med hensyn til ødelæggelsen af vore fortidsminder er det på figur 2 for de enkelte herreder angivet, hvor mange dysser og jættestuer som blev sløjfet mellem herreds- og fredningsrejsene, dvs. i løbet af blot ca. 50 år.

På Sjælland er mere end halvdelen af dysserne og jættestuerne blevet sløjfet i fire herreder, og i syv andre herreder er mere end en tredjedel blevet ryddet. Kun dysserne og jættestuerne omkring Helsingør er sluppet rimeligt godt gennem det halve århundrede.

I Nationalmuseets Arbejdsmark for 1957 redegøres for befolkningens reaktion, da museets medarbejdere kom og fortalte dem, at deres høje var fredet. Flertallet udviste hverken sorg eller glæde, få gav kaffe og færre var voldelige. I øvrigt er det interessant, at befolkningen på øerne i denne sag var venligere stemt end jyderne.

Arts herred ved Kalundborg er et af de herreder, som er hårdest ramt med hensyn til rydning af fortidsminder. På figur 3 er gravanlæggene på halvøen Asnæs udtegnede, og det er tydeligt, hvordan Vesterskoven og Forskoven har bevaret højene. Hvis man forestil-

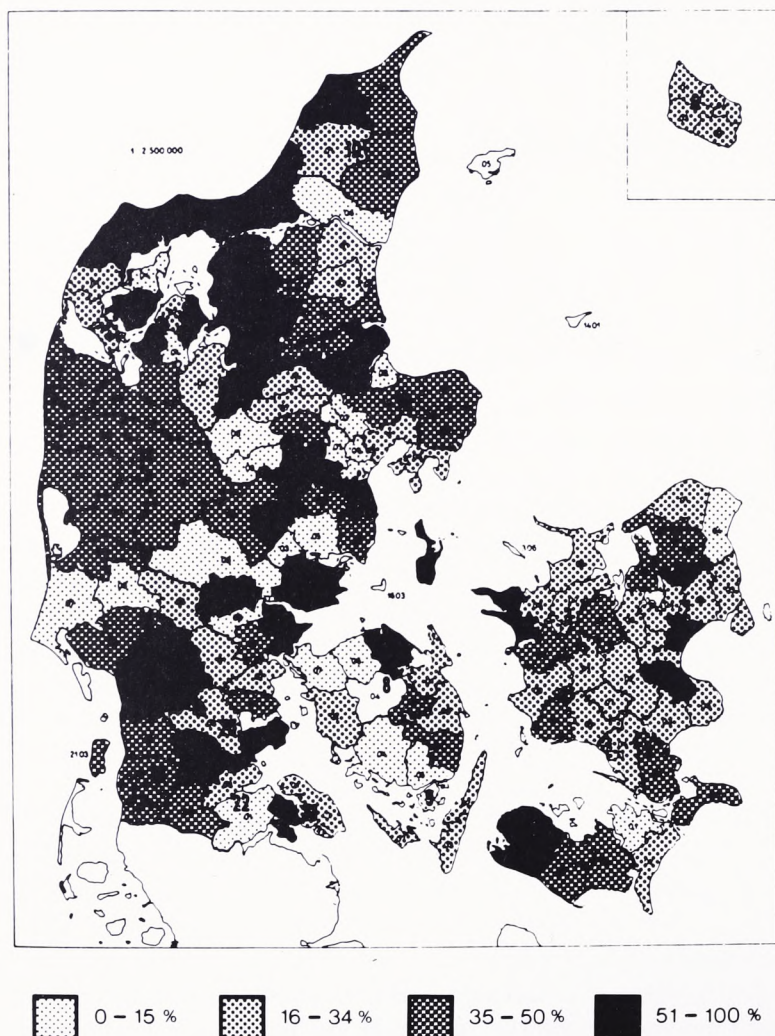

Fig. 2. Rydningen af dysser og jættestuer i Danmarks herreder i tidsrummet mellem herreds- og fredningsrejsene. Efter Klaus Ebbesen: Fortidsminderegistrering i Danmark.

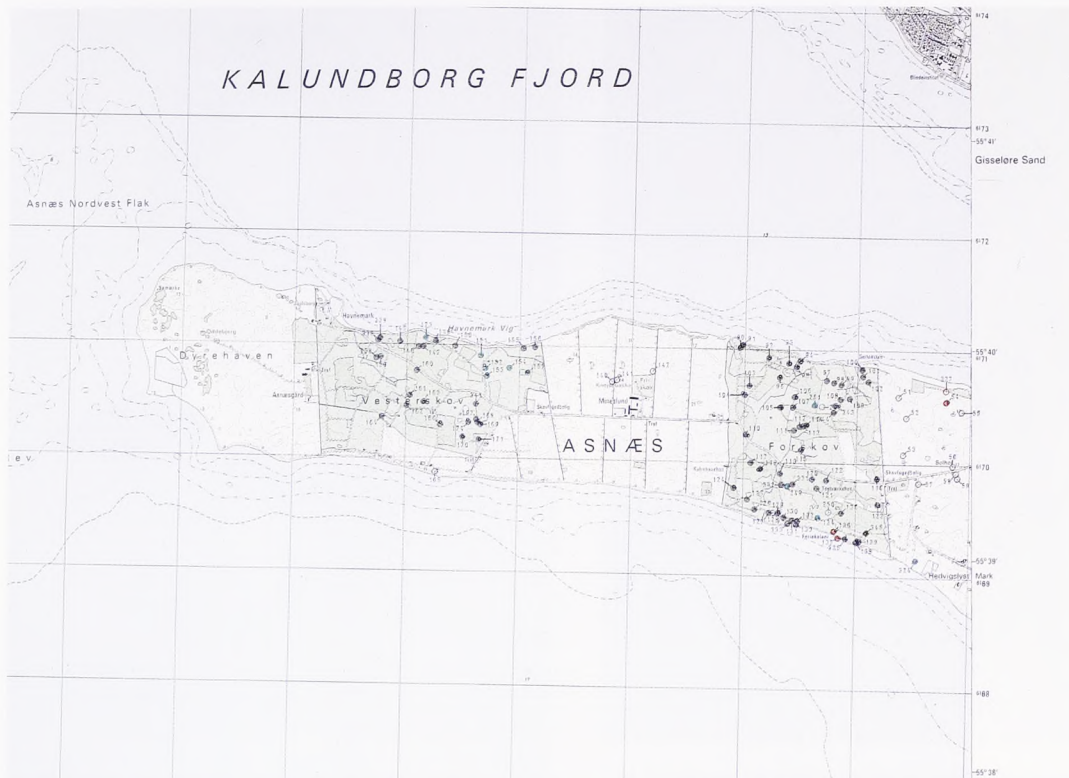

Fig. 3. Udbredelsen af gravhøje på halvøen Asnæs ved Kalundborg. Rød er stenalder, grøn er bronzealder, blå er jernalder og sort er udateret. Udfyldte cirkler fortæller, at højen er fredet.

ler sig, at fordelingen af høje over hele halvøen har været jævn, fortæller kortet lige så tydeligt, hvor krævende landbruget har været. Hertil kommer, at kun to af de høje, som ligger uden for skovene er fredlyste. Resten er så overpløjede, at de ikke er fundet fredningsværdige. Det modsatte er tilfældet i skovene, hvor højene er så velbevarede, at næsten alle er fredlyste.

Set på baggrund af herreds- og fredningsrejserne bliver det igangværende databaseprojekt lidt mere ydmygt. Arbejdet forestås af Det kulturhistoriske Centralregister (DKC), og der er tidligere, i Nationalmuseets Arbejdsmark for 1981 og 1986, redegjort for fortidsminderegistreringens databaseprojekt, så den historie vil ikke blive gentaget her. I stedet skal døren åbnes lidt på klem til registerets indhold af vidnesbyrd om fortidsminder på Sjælland, som nu, sammen med Bornholm og det meste af Sønderjylland, er omlagt fra manuelle arkiver til edb. Gennemgangen vil koncentrere sig om gravhøje, men man vil blive

skuffet, hvis man søger et detaljeret billede af dette store område. I betragtning af, at der haves oplysninger fra flere end 10.000 gravhøje på Sjælland, vil der blive malet med den brede pensel.

Men først et lille alvorsord: Museets fortidsminderegistrering er skabt over flere hundrede år og af mange forskellige personer. Det skal man holde sig for øje i forbindelse med ethvert arbejde, hvor fortidsmindernes placering i tid og rum har betydning. Man skal, når man arbejder med fortidsminderegistret, vide noget om markvandrerens forskellige uddannelse og entusiasme, hvilket har spillet en stor rolle såvel i marken som ved skrivebordet.

Hvordan kan man nu vurdere, om en berejsning har været god? Én måde er at sammenholde herredsberejsningens registrering med registreringer, som er foretaget tidligere. F.eks. bad man allerede i 1623 og 1638 præsterne om at indberette, hvad der fandtes af kulturhistorisk interesse i deres sogne, og

Fig. 4. Vilhelm Boye (1837-1896). Allerede under Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865), vel nok vor største museumsmand, som sidste år på Nationalmuseet blev hædret med et symposium i anledning af hans 200-årsdag, blev Vilhelm Boye knyttet til Oldnordisk Museum. Efter Thomsens død blev Worsaae chef, og samme år forlod Boye museet. Ved Worsaaes død kom Boye tilbage til museet. Man fornemmer, at kemien mellem de to mænd ikke har været et frugtbart samarbejde. Efter sin tilbagekomst til museet i 1884 og frem til ansættelsen som første-assistent under Henry Petersen i 1892 var Boye hvert år på markvandring.

også gennem anden litteratur har vi kendskab til mange fortidsminder før herredsberejsningen. Man kan således undersøge, om markvandreren i sin herredsberejsning også har registreret de tidligere kendte fortidsminder. For nylig er en sådan kvalitetskontrol gennemført i et samleværk om fortidsminderegistreringens historie i Danmark. Henry Petersen (fig. 5) indtager her en suveræn førsteplads med Vilh. Boye (fig. 4) og Sophus Müller (fig. 6) tæt i hælene. Det skal dog siges, at kontrollen er foretaget på kun én fortidsmindetype, og at resultatet måske ville være blevet anderledes ved valg af andre typer. Desværre tror jeg ikke, at sådanne undskyldninger er nok til at redde nogle af nationens ellers fortjenstfulde museumsfolk fra kvalitetskon-

Fig. 5. Henry Petersen (1849-1896) blev som en af de første i landet magister i oldtidsvidenskab i 1873. Det var det år, hvor herredsberejsningerne påbegyndtes, og Petersen var den eneste på markvandring i det år. Hvert år til og med 1884 var han i marken, men sluttede markvandringerne, da han efter Worsaaes død overtog dennes inspektørstilling ved direktoratet for mindesmærkernes bevaring. Ved dannelsen af Nationalmuseet i 1892 blev Henry Petersen direktør for 2. afdeling og tillige leder af tilsynet med de historiske monumenter.

trollens hårde dom. Med ca. 100 års erfaring kan det nu siges, at en markvandrers kvaliteter består af et topografisk øje med forståelse for fortidens udnyttelse af landskabet samt videnskabsmandens evne til at sætte det observerede ind i en større sammenhæng. Hertil kommer et velsmurt tungebånd og gode lægge, hvilket der altid er brug for ved besøg hos sjællænderne og deres ikke altid lige så venlige hunde.

Til herreds- og fredningsberejsningerne skal på Sjælland lægges endnu et projekt, som også brugte markvandring som metode. I årene 1948-56 ledede Therkel Mathiasen (fig. 7) en bebyggelseshistorisk undersøgelse i Nordvestsjælland. 35 personer interviewede alle jordbesiddere, besøgte alle skoler og gen-

Fig. 6. Sophus Müller (1846-1934) begyndte sine markvandringe i 1875 og vedblev til og med 1886. Ved Worsaaes død blev han inspektør ved Oldnordisk Museum, og ved dannelsen af Nationalmuseet i 1892 blev han direktør for 1. afdeling og tillige leder af tilsynet med de antikvariske mindesmærker. Sophus Müller var en fremragende arkæolog, hvis indsats har været af grundlæggende betydning for udviklingen af kendskabet til Danmarks forhistorie. Men hans strenge og myndige ledelsesform bragte ham på kant med så at sige hele den danske museumsverden.

Fig. 7. Therkel Mathiassen (1892-1967) deltog i udgravninger allerede som barn. Efter mange års virke som forsker på Grønland knyttedes han i 1932 til Nationalmuseet og var i over 20 år leder af 1. afdeling, hvor han bl.a. forestod nyopstillingen af stenaldersamlingerne ved museets sidste ombygning og ledede den store fredningsberedning samt to topografisk-arkæologiske undersøgelser. Fredningsberedningen tog 20 år (1937-1957) og kun i tre af disse år var Mathiassen ikke i marken. I alt berejste han over 10.000 kvadratkilometer.

nemgik hver mark. Resultatet var et arkæologisk materiale, der omfattede ca. 3.400 gravanlæg og ca. 50.000 oldsager. For gravanlæggenes vedkommende var de fleste i forvejen kendte, men markvandringen gav især udbytte i form af forarbejdet flint, der blev tolket som udtryk for bopladser (se fig. 8). Ligeledes fandtes mange genstande, som tilfældigt er tabte uden for et bosættelsesområde eller nedlagt enkeltvis i kultisk sammenhæng. Der er tale om en bemærkelsesværdig indsats, som yderligere sættes i relief ved, at Therkel Mathiassen tidligere havde foretaget en lignende undersøgelse i Nordvestjylland.

Men lad os prøve at kigge lidt på det overflødighedshorn, som Henry Petersen, Vilh. Boye, Sophus Müller og Therkel Mathiassen samt mange andre har overladt os.

Indledningsvis kan man jo spørge, hvad et fortidsminde egentlig er for noget? På overordnet niveau kan et fortidsminde defineres som en kulturhistorisk lokalitet på et sammenhængende areal, hvortil der kan knyttes håndgribelige spor af menneskets aktivitet.

På figur 9 ses en plan- og snittegning af resultatet af udgravningen af den østligste af de to »Thinghøje« i Ubby sogn ved Kalundborg. Samtidig vises også nogle af de oldsager, som stammer fra gravene i højen.

Højen ved Ubby var ca. 4 meter høj og ca. 20 meter i diameter og blev udgravet af Villh. Boye i juni 1884. Der kan iagttages et nedre lag med mindst 12 jordfæstegrave (ubrændte begravelser). Gravene er dækket af et stenlag, hvorover der er rejst en høj med en kreds af sten om randen (den yderste på tegningen). To af gravene (A1 og A9) kan på grundlag af de deri fundne genstande dateres til midten af ældre bronzealder. I slutningen af ældre bronzealder blev stenkisten O anlagt,

og i den forbindelse blev højen gjort højere, og en ny randstenskæde blev sat op (den inderste). Stenkiste O, som i øvrigt indeholdt brændte ben indpakket i uldtøj og skind, kan dateres til slutningen af ældre bronzealder. Senere er der i denne anden fase af højen blevet anlagt mindst 14 brandgrave, hvoraf 4 med sikkerhed kan siges at stamme fra yngre bronzealder.

Mindste arkæologiske enhed i dette eksempel er genstandene. Deres lidenhed til trods er de oftest det anvendte redskab til datering og det synlige resultat for publikum i museets udstillinger. Men deres udsagnskraft er stærkest, hvis de har indgået i en beskrevet sammenhæng, f.eks. fra et anlæg, som er fagmæssigt udgravet. I dette tilfælde er der tale om grave, som kan opdeles i tre forskellige typer: jordfæstegrave, brandgrave og stenkiste. Disse anlægstyper indgår alle sammen i fortidsmindet, som dog i første omgang består af to anlæg, nemlig de to høje, som er opført på

Fig. 8. Udbredelseskort, som viser de registrerede bopladser, dvs. bebyggelse, som ikke er af bymæssig karakter eller en landsby fra historisk tid. Bemærk den tydelige grænse for Mathiassens topografisk-arkæologiske undersøgelse i Nordvestsjælland. Her er forholdene kendt langt bedre end i resten af Sjælland. Udfyldte firkanter er fredede bopladser.

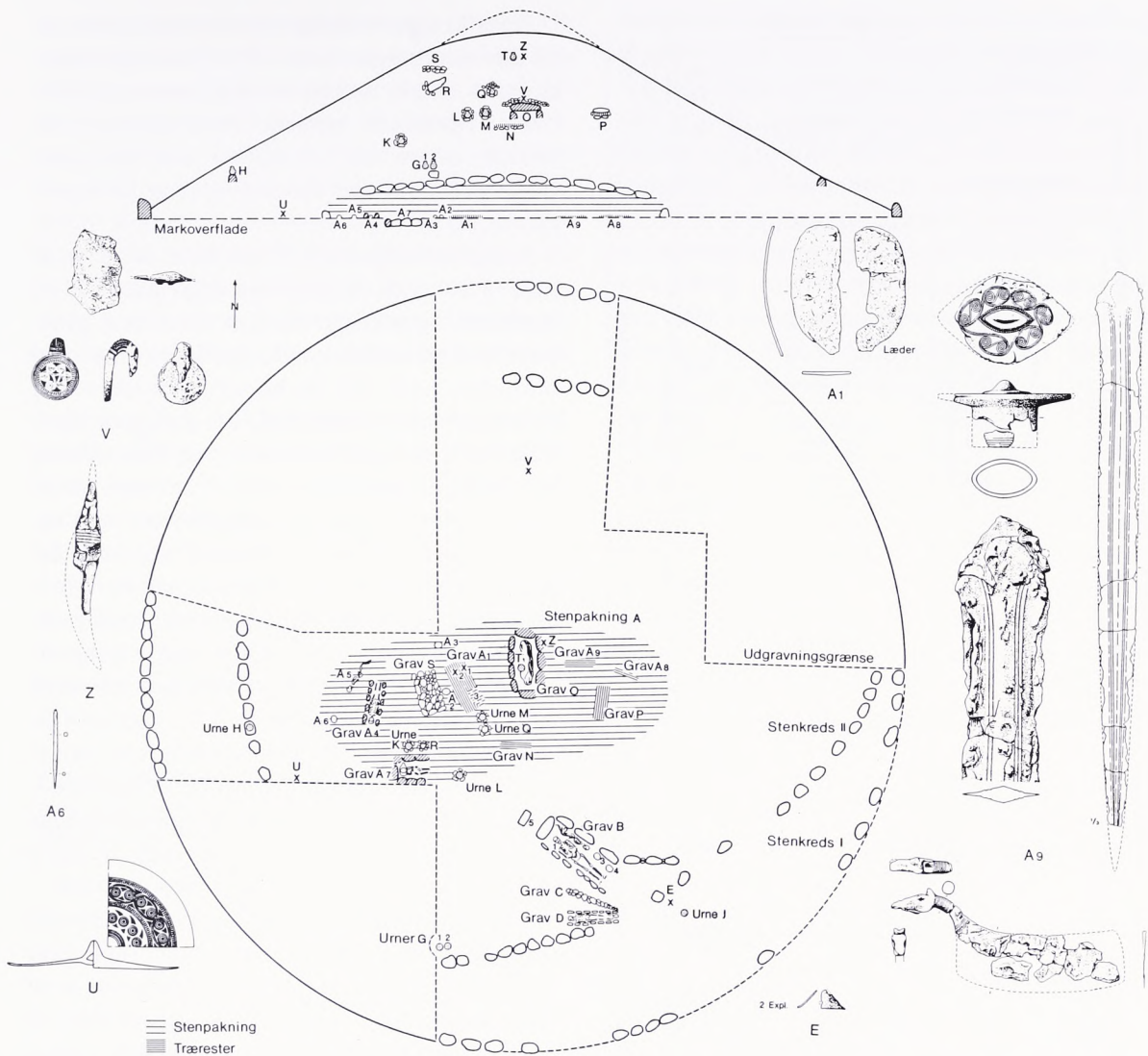

Fig. 9. Tværsnit, plan og oldsager fra udgravningen af den ene af Thinghøjene ved Ubby. Af Elisabeth Halgreen efter AnerlKersten: *Die Funde der älteren Bronzezeit*, bind II.

samme sted, men den ene efter den anden. Således er selve fortidsmindet kun et begreb, som virker samlende og som identifikation af en lokalitet. Det interessante er oplysningerne om alle de anlæg, som tilsammen udgør fortidsmindet, og deres indbyrdes forhold.

Man skal altså være opmærksom på, at ét fortidsminde kan have mange dateringer. Som det kunne ses i Ubby, er der i en gravhøj ofte grave af forskellig type og alder. Alle anlæg i et fortidsminde er dateret så snævert som muligt, og hvis en datering ikke er mulig, har fortidsmindet i registeret simpelthen fået dateringen »oldtid« eller »udateret«.

På overordnet niveau deles arkæologiske anlæg sædvanligvis op i tre anlægsgrupper:

gravfund, bopladsfund og depotfund. Fortidsminderegisteret er opdelt i flere hovedgrupper, i alt 31, hvor de tre talrigeste stadig er gravfund, bopladsfund og depotfund (nu blot »fund«). Af andre hovedgrupper kan nævnes sten, kirke, landsby, retsvæsen, maritime lokaliteter, møller og kraftanlæg. Hver hovedgruppe er yderligere underinddelt i undergrupper. Således er hovedgruppen grav underinddelt i 10 anlægstyper, f.eks. brandgrave, stenkister, jordfæstegrave etc.

Et fortidsminde kan også indeholde anlæg fra forskellige hovedgrupper. F.eks. er mange af fortidens høje på et senere tidspunkt anvendt som opstillingssted for møller eller som rettersteder. De, som har læst H.C. Ander-

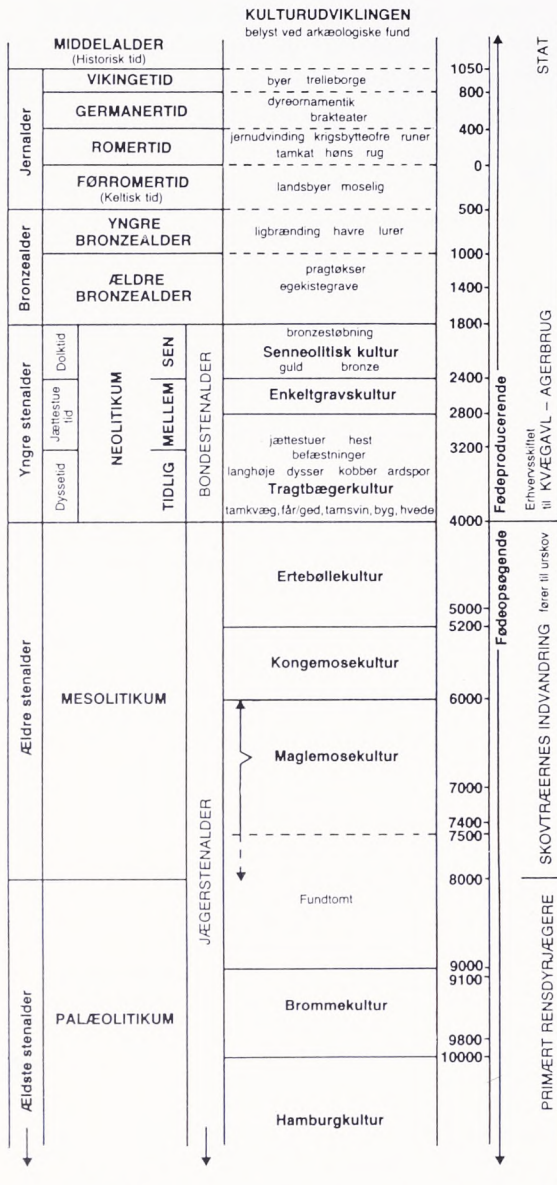

Fig. 10. Tavle over forhistoriens tidsrækkefølge. Hovedperioderne i stenalderen, palæo-, meso- og neolitikum, har navn efter det græske ord »lithos«, som betyder sten. Der er således tale om henholdsvis ældste, mellemste og yngste stenalder. Af Elisabeth Halgreen efter Marie-Louise Hammer: Focus 1982.

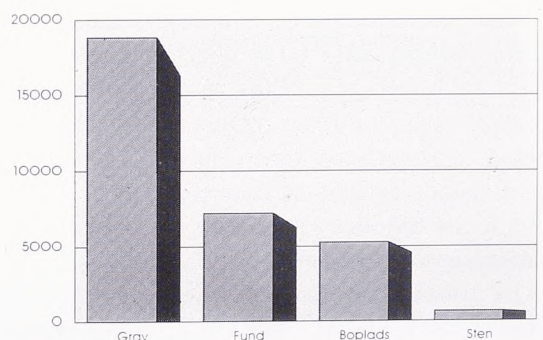
sens »Mit livs eventyr«, vil kunne huske hans beskrivelse af en tredobbel henrettelse på Kanehøj uden for Skælskør. Hans beretning rummer alle de til en gyser hørende ingredienser, f.eks. drikning af de henrettedes blod, og Kanehøj har sammen med mange andre høje været skueplads for mange ting, lige fra bauneplads for søfarten til mærke i forbindelse med nedkastning af containere under Anden Verdenskrig.

Figur 11 siger tydeligere end noget andet, at fortidsminderegisterets 31 hovedgrupper langt fra alle er udnyttet med samme styrke. Ud af Sjællands samlede antal anlæg, i alt 33.603, udgør de tre største hovedgrupper ca. 93 pct. og alene hovedgruppen grave udgør ca. 56 pct.

Langt hovedparten af gravene udgøres af høje. I alt godt 11.200 høje er registreret på Sjælland, og på figur 12 kan det ses, at gravhøje er kendte over hele Sjælland, dog med områder, hvor der er koncentrationer. Især Hornsherred, Odsherred, det sydlige Sjælland og Møn og egnene omkring Kalundborg og Sorø er rige på gravhøje. I mindre udtalt grad, men dog tydeligt, udskiller sig også egnen omkring Skælskør/Korsør og området umiddelbart nord for København. Generelt er kystegnene bedst repræsenteret med høje, og Midtsjællands høje er da også i langt de fleste tilfælde at finde i nærheden af vand, f.eks. Tystrup-Bavelse sø.

Arkæologer har traditionelt brugt mange timer i arbejdet med at fremstille udbredelseskort. Et af DKCs fortidsminderegisters mange nye fortrin er dets evne til hurtigt at tegne udbredelseskort over et selvvalgt område, i selvvalgt størrelsesforhold samt med selvvalgt indhold af gravanlæg efter alder, type eller andre kvalifikationer. Det vil vi benytte os af til at se nærmere på gravenes udbredelse i et af koncentrationsområderne, Ferslev sogn i Hornsherred og Orø sogn i Isefjorden.

Terrænet i Ferslev sogn, se fig. 13, er småbakket og ret ujævnt og med et kraftigt fald ned mod Isefjorden. Over hele sognet findes en række småtoppe af lagdelt sand med et tværsnit på 50-100 meter. Disse småtoppe hæver sig op til 64 meter over Isefjorden, men

kun 10-20 meter over omgivelserne, hvoraf de sidste meter ofte udgøres af en gravhøj. Fra Vellerup mod sydvest bugter sig en smal dal mod nordøst over Vejleby til Venslev. I bunden af denne dal findes flere moser og småsøer, og langs dalens sider er der mange gravhøje. Men langt de fleste høje findes placeret mod vest, mod Isefjorden. De fleste høje er udaterede, og der er omtrent lige mange høje, som kan dateres til henholdsvis stenalderen og bronzealderen, mens ingen er dateret til jernalderen.

Men en høj er ikke bare en høj, idet fortidsminderegisteret indeholder tre forskellige slags høje: rundhøje, langhøje og røser, der udgør henholdsvis ca. 86 pct., 11 pct. og 3 pct. af det samlede antal høje på Sjælland.

De ældste af de tre typer høje er langhøjene, som blev bygget tidligt i tragtbægerkulturen i yngre stenalder. I forhold til ældre stenalders gravlæggelser i trugformede nedgravninger er der tale om et radikalt skifte i

dødekulen. F.eks. blev høje kun anvendt til begravelse af nogle få mennesker, og således må højbyggeriet markere, at samfundet vælger at lade nogle få personers sociale status fortsætte også efter døden. Tidsmæssigt er anlæggelsen af langhøjene sammenfaldende med, at landbruget afløser det uddøende samler- og jægersamfund. Er langhøjene udtryk for de første storbønder? I hvert fald må der have været et vist økonomisk overskud i samfundet, idet højbyggeriet jo har bundet mange kræfter til et arbejde, som ud fra en rationel betragtning er uproduktivt.

De ældste langhøje er anlagt i tidlig neolitikum (se fig. 10) og er trapezformede. De er rejst over jordfæstegrave, dvs. ubrændte begravelser, hvor der ikke samtidig er tale om en stenbygget grav. Senere bliver langhøjene rektangulære eller kvadratiske, og man begynder også at bygge rundhøje. Som afløser for jordfæstegravene anlægges i lang- og rundhøjene stendysser og disse afløses kort

Fig. 12. Udbredelsen af gravhøje.
Hvis cirklerne er udfyldte, er fortidsmindet fredet.

◀ Fig. 11. Antal anlæg på Sjælland i de fire største hovedgrupper i fortidsminderegisteret.

Fig. 13. Udbredelsen af gravhøje i Orø og Ferslev sogne ved Isefjorden. Rød er stenalder, grøn bronzealder, blå er jernalder og sort er udateret. Udfyldte cirkler betyder, at fortidsmindet er fredet.

tid efter af de større jættestuer, se fig. 14. Alle disse store stengrave, på Sjælland er der bevaret ca. 2.000 og i hele landet anslås det oprindelige antal til ca. ti gange så mange, er anlagt inden for højst fem århundreder i slutningen af tidlig- og starten af mellemneolitikum.

Det vides ikke, hvad der har fået samfundet til at investere så uhyre mange kræfter i dødekulten, men umiddelbart må man forestille sig, at den tradition, som opstod ved begyndelsen af bondestenalderen, blev fortsat og intensiveret. Forklaringen skal sandsynligvis søges i et rigt samfunds sociale lagdeling.

Således peger størrelsen af de ældste dyssekamre da også på enkeltmandsbegravelser, og indretningen af de senere og meget større jættestuer tyder i visse tilfælde på en opdeling af gulvpladsen i gravkammeret til individuel brug. Måske har lokale storfamilier med disse store stenbyggede grave skabt sig nogle gravmonumenter, som kort tid efter er åbnet for fælles brug. I hvert fald fungerede såvel dysser som jættestuer som kollektive gravkamre gennem små tusind år. Det kan ses på de old-

sager, som findes i kamrene, og på antallet af skeletter. Rester af over 100 mennesker er fundet i en enkelt jættestue.

I databasen over fortidsminderne bliver bl.a. anlæggenes kompasretning registreret. En undersøgelse af de langhøje, som på Sjælland er registreret med længderetning, viser, at 24 pct. er orienteret Ø-V, 20 pct. N-S, 16 pct. NØ-SV og 14 pct. NV-SØ. De resterende ca. 26 pct. er orienteret VNV-ØSØ, NNV-SSØ, NNØ-SSV og ØNØ-VSV med henholdsvis 8 pct., 6 pct., 7 pct. og 5 pct. Hvis man undersøger fordelingen inden for de gamle sjællandske amter, ser den prioriterede rækkefølge sådan ud:

	Ø-V	N-S	NØ-SV	NV-SØ
Frederiksborg	1	2	3	4
København	1	2	3	4
Holbæk	3	2	4	1
Sorø	1	3	2	4
Præstø	1	2	3	4

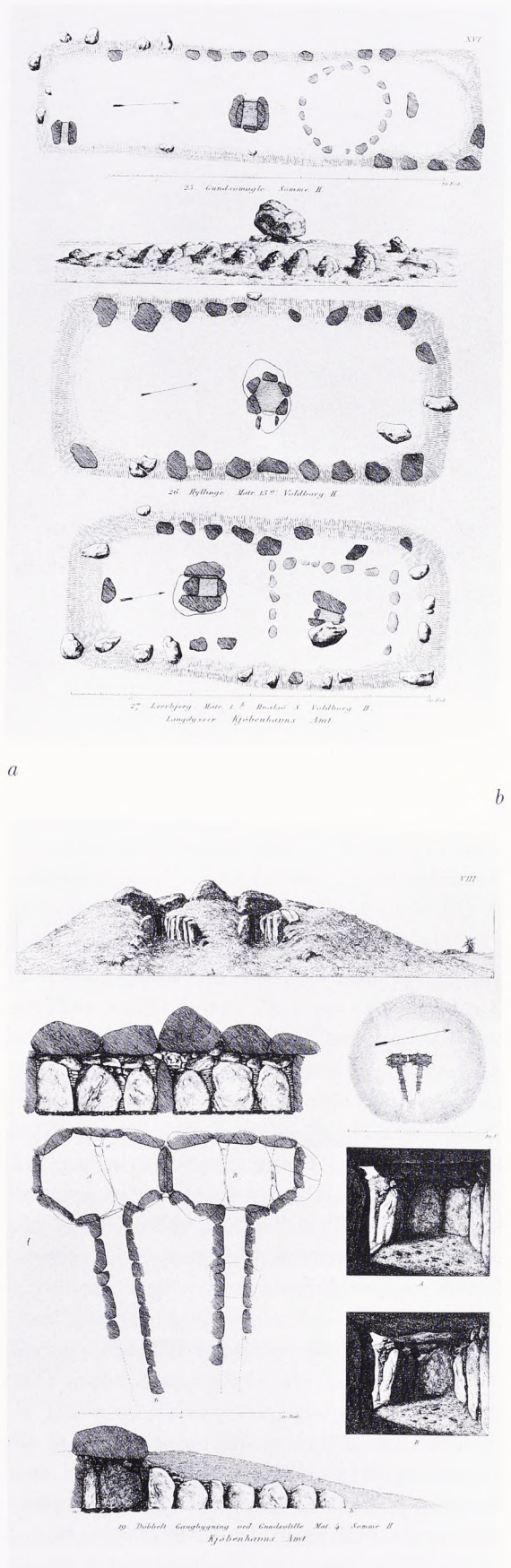
Frederiksborg og Præstø amter har den samme fordeling og meget tæt herpå er Københavns amt. Det vil sige, at de amter, som

Fig. 14. De tidlige dysser er firkantede i grundplanen, og smalsiden har en bæresten, mens langsiden kan have to. Senere bliver dysserne større, og grundplanen kan have fem eller seks sider, de kan være runde eller pæreformede og have en kort gang. Jættestuerne er yngre end dysserne og betydelig større med deres aflange kammer og lange gang fra kammerets langsider. Inmellem stenene findes ofte stenfliser (tørmur) til forhindring af jordind-sivning. Omkring indgangspartiet er der ofret keramik og flint. Særlig på Sjælland findes dobbeltjættestuer, hvor der er to gange, og hvor kamrene er adskilt ved en fælles væg. Efter A. P. Madsen: Gravfund fra Stenalderen.

dækker det østlige Sjælland, alle har omtrent samme fordeling af langhøjenes orientering. Sorø amt i det sydvestlige Sjælland følger ikke helt det overordnede billede, og helt afvigende er Nordvestsjælland (Holbæk amt), som har flest langhøje orienteret NV-SØ, hvilket er den orientering, som er mindst udbredt på det øvrige Sjælland.

Også dysse- og jættestuekamrenes længderetning er i mange tilfælde blevet registreret. Det vides, at dyssekamrene kan være placeret på tværs eller på langs i langhøjene, og at det sandsynligvis har en tidsmæssig forklaring. Således kan langhøjenes orientering ikke tages som udtryk for dyssekamrenes orientering. For langhøjenes vedkommende viser det sig, at 22 pct. af dysse- og jættestuekamrene er orienteret Ø-V og 15 pct. N-S. De samme tal for rundhøjenes vedkommende er 23 pct. og 15 pct. Også for de andre kompasretninger er der stor lighed mellem kamrenes orientering i henholdsvis rund- og langhøje. I øvrigt kan det generelt siges, at orienteringen af kamrene er mere udjævnet over kompasset, end tilfældet var med langhøjenes orientering. Samlet betragtet er ca. 1/3 af alle storstenskammer orienteret efter verdenshjørnerne. Men hvis vi igen går ned på amtsniveau, viser det sig, at Sydøstsjælland (Præstø amt) i denne forbindelse er afvigende, idet ikke hver tredje, men hver anden storstensgrav i langhøje er orienteret efter verdenshjørnerne. For rundhøjenes vedkommende viser samme afvigelse sig i Nordøstsjælland (Frederiksborg amt).

Disse regionale forskelle er interessante og fortjener nærmere undersøgelser, men mange andre arkæologiske forhold skal i så fald inddrages.

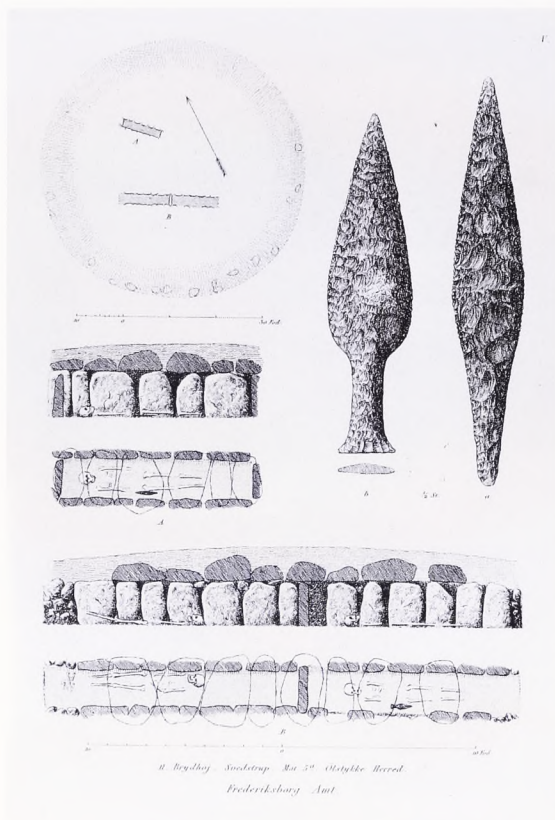

Fig. 15. Hellekister fra Nordsjælland, hvor det smukke flintarbejde røber dateringen til senneolitikum/ tidlig ældre bronzealder. Højen er udgravet af bl.a. Henry Petersen i 1886. Efter A. P. Madsen: *Gravfund fra Stenalderen*.

Udbredelsesmæssigt fordeler rundhøjene sig på Sjælland som samtlige høje på figur 12. Dette gælder også for langhøjenes vedkommende, dog med den undtagelse, at der er forholdsvis få langhøje i Odsherred.

Anlæggelse af høje og hele gravskikken i bondestenalderen er tæt forbundet med stenbyggede grave. I hele tragtbægerkulturen er dysser og jættestuer i høje omtrent enerådende, og på Sjælland anvendes disse storsensgrave i overvejende grad stadig som begravelsessted i hele enkeltgravskulturen. Navnet på denne kultur stammer altså ikke fra Sjælland, men derimod fra Jylland, hvor enkeltmandsbegravelse i nyanlagte høje blev sædvane.

I den senneolitiske kultur anvendes stadig dysser og jættestuer i stor udstrækning, men kendetegnende er dog gravlæggelse i hellekister under rundhøje. En helle er en udkløvet stenflise, og disse sættes sammen på højkant i

rektangulær form (se fig. 15). Den døde lægges på ryggen i stenkisten, som lukkes med heller. Hellekisten tætnes herefter i mange tilfælde med en lerpakning og, især på Sjælland, med en stendynge, og en jordhøj rejses over kisten. Ved nye dødsfald tages hellekisten ofte i brug igen, og de gamle knogler skubbes til side, eller de afdøde lægges simpelthen i lag.

På Sjælland er det først i bronzealderen, at fællesgrave fuldstændigt bliver erstattet af enkeltbegravelser, hvor rundhøje anlagt over trækister er kendetegnende for ældre bronzealder. Mest kendt er egekistegravene (se fig. 16), hvor en træstamme er flækket og de to dele udhulet, således at de kan lægges sammen om liget.

Kisten placeres gerne på markoverfladen og ompakkes med marksten, hvorover højen bygges. Egekistegrave kendes fra hele landet, men de kendteste er fra Jylland, hvor specielle naturforhold i nogle tilfælde har bevirket, at både trækisterne og deres indhold er bevaret. Ikke alle steder er stengrave dog gået af mode, f.eks. findes på Sjælland en koncentration af høje, hvor graven er bygget af sten omtrent som i stenalderens slutning.

Sædvanligvis regnes ældre bronzealder for at være den periode, hvor der bygges de fleste og største høje. Således kaldes høje, som er mere end 2 meter høje, for storhøje og anses ofte for at være anlagt i den ældre bronzealder. En lille undersøgelse af Sjællands gravhøje, hvor der er registreret enten længde, bredde eller højde, viser, at ca. 17 pct. af rundhøjene er højere end 2 meter, og 75 pct. af disse storhøje er udaterede. Ca. 8 pct. af storhøjene er dateret til stenalderen, 4 pct. til bronzealderen og 13 pct. har indeholdt fund, som kan dateres til såvel sten- som bronzealder. Således synes der ikke at være nogen baggrund for at tilskrive storhøjene til bronzealderen, men det skal siges, at der forholdsvis er dateret ca. dobbelt så mange høje over 2 meter til bronzealderen som høje under 2 meter. Det modsatte er tilfældet for stenalderen, omend med mindre tydelige tal. Så der er uden tvivl en tendens til at bygge større høje i bronzealderen end i stenalderen. En nærmere undersøgelse af oplysningerne vedrørende de høje, som kan dateres enten til bronzealderen eller stenalderen (13 pct.), vil

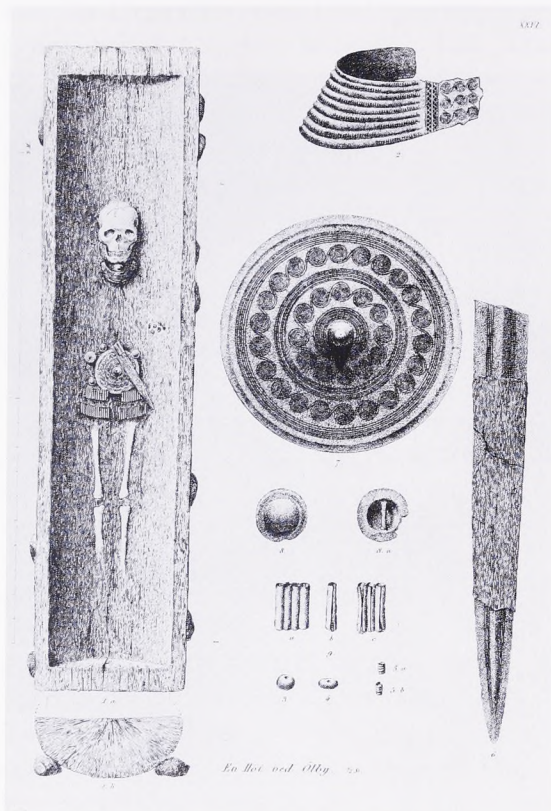

Fig. 16. Egekestegrav fra høj ved Ølby i Højelse sogn syd for København. Højen, der var 27 meter i diameter og 5 meter høj, blev udgravet af Sophus Müller i 1880, og graven kan dateres til midten af ældre bronzealder. Kisten var ved udgravningen noget opløst, men havde efterladt sig et hvælvet hulrum i højfylden. Bemærk, at placeringen af de forskellige oldsager på kroppen er bevaret. Endvidere fandtes i højen en urnegrav fra romertid. Efter Vilh. Boye: *Fund af Egekister*.

utvivlsomt være givende. Ligeledes kunne ovenstående undersøgelse foretages uden inddragelse af de rundhøje, hvori der er anlagt dysser og jættestuer. Langhøjene, som for det meste er anlagt i forbindelse med bygning af dysser og jættestuer, er ikke medtaget i undersøgelsen, men det kan oplyses, at kun ca. 10 pct. af alle langhøje er over 2 meter høje.

Mod slutningen af ældre bronzealder bliver det almindeligt at begrave de døde i eksisterende høje, dvs. at indsætte sten- eller trækister i en gammel høj og eventuelt udvide den i bredden og højden.

Yngre bronzealder betegner begyndelsen på en tusindårig periode, hvor ligbrænding i Danmark var enerådende. Den døde bræn-

Fig. 17. Røse fra Kongstrup ved Kalundborg. Indeholdt mere end 30 urner, hvoraf kun 2 fandtes i det beskyttende lerlag og resten i små stenkister mellem stenene. Især den sydlige halvdel af højen var rig på begravelser, hvilket er tilfældet i mange gravhøje. Solsiden er mest eftertragtet. Efter A. P. Madsen: *Afbildninger af Danske Oldsager*.

des, og de brændte ben bliver i rensset stand lagt i en urne sammen med oldsager, som ikke har været på ligbålet. Hyppigst sættes urnen ind i siden på en ældre høj. Urnen kan være beskyttet af en stenkiste af marksten, men i mange tilfælde findes den placeret i en lille stenkiste, sådan som det kan iagttages på figur 17. I slutningen af yngre bronzealder bliver gravskikken mere varieret, og der kendes både nedsættelse af urner på flad mark, blot med et stendække, og urner som centralgrav i en lille høj. Højene med grøn markering på figur 3 er netop sådanne små høje. Samtidig afløses urnegraven i flere tilfælde af andre brandgravsformer, brandpletten og urnebrandgruben, som også findes i den efterfølgende jernalder.

Fig. 18. Udbredelse af røser i Orø og Ferslev sogne ved Isefjorden. Grøn er bronzealder og sort er udateret. Udfyldte cirkler viser, at fortidsmindet er fredet.

For brandpletternes vedkommende gælder det, at man ikke mere bruger urner som ben-gemme. Resterne fra ligbålet er samlet direkte på jorden eller i en grube, hvorover der kan være en lav stenlægning eller en lille høj. Urnebrandgruben er som brandpletten, men her er benene samlet i en urne.

I modsætning til rund- og langhøjene, som overvejende er bygget af jord, ofte græstørv, er røserne overvejende opbygget af sten, hvilket lidt stiliseret er vist på figur 17. Over stenene kan være lagt en kappe af jord, gerne ler, som ikke falder ned mellem stenene, og som i det hele taget modstår vejrliget. På Sjælland kan røserne være cirkulære og rektangulære i grundformen. De runde røser er de største, op til 5-6 meter høje, men sædvanligvis mellem 1 og 2 meter. De rektangulære røser er gerne mellem 1,5 og 3 meter lange og er sjældent mere end 1 meter høje. Udbredelsen af røserne er på Sjælland koncentreret i tre områder: I Odsherred mellem Høve og Vig, omkring Tystrup-Bavelse sø syd for Sorø og i Orø og Ferslev sogne i Hornsherred. Uden

for disse tre områder findes røserne spredt enkeltvis eller i grupper på ikke mere end 2-3 stykker.

Røserne i Orø og Ferslev sogne findes udtegnet på figur 18, og denne gang er kortet valgt udtegnet med kun kystlinier. Skulle man få lyst til at se røser i virkeligheden på Orø, vil man dog i de fleste tilælde lede forgæves. Ved herredsberedningen i 1891 fortalte en jordejer til Vilh. Boye, at han selv havde sløjftet de 6 røser på række langs kysten. Han fortalte, at ingen af stenene i røserne var større, end at én mand kunne løfte dem, og at især den nordligste røse var stor, idet indholdet rakte til 150 favne stengærde. Også alle røser i den sydligere gruppe på 10 røser var sløjftet i mands minde. I øvrigt er det interessant, at disse røser har ligget på Stengårdens marker. Har gårdens navn eventuelt noget med røserne at gøre?

Også røserne i Ferslev sogn fortæller noget om landbrugets indhug i fortidsminderne i sidste halvdel af forrige århundrede. Således er hele den nordlige gruppe på 16 røser ryd-

det. Da Henry Petersen i 1873 berejste området, var der endnu på egnen folk, som kunne huske udseendet og indholdet af røserne. Røserne havde indeholdt urner, hvori der mellem de brændte ben fandtes bronzesager, og røserne bestod hver især af ca. 20-100 læs sten af hovedstørrelse. En undtagelse herfra var dog den nordligste røse, som bestod af ikke mindre end 400 læs sten, og som ikke gav fund i form af urner. To røser i Ferslev sogn er fredede, og den sydligste er 15 meter i diameter og 2 meter høj.

Røser kendes især i det østskandinaviske område fra bronze- og jernalderen, men på Sjælland er de kun sikkert dateret til bronzealderen.

Også i jernalderen bygges der høje, men dog i så ringe udstrækning, at denne lille gennemgang af fortidsminderegisterets oplysninger om Sjællands gravhøje stopper her.

Til slut skal det oplyses, at de fremlagte tal kun er tilnærmelsesvise. F.eks. er flere identiske gravanlæg på samme fortidsminde ofte kun registreret som ét anlæg, men med en anmærkning om, at registreringen dækker over flere selvstændige grave. Det er f.eks. ofte tilfældet i forbindelse med brandgrave, og en gennemgang af fortidsminderegisteret på denne baggrund viser, at gravmaterialet skal forøges med mindst 6.000 grave på Sjælland. Samme forhold gælder faktisk også ved antallet af høje, hvilket skyldes, at høje visse steder ligger så tæt, at man ved registrering

har valgt at betragte dem samlet som ét fortidsminde. Dette er ofte tilfældet ved to tætliggende høje. Haarbølle Hestehave på Møn er dog et særtilfælde, idet ét fortidsminde dér rummer ikke mindre end 33 høje, hver med en diameter på ca. 3-7 meter og oprindeligt rejst over brandgrave fra yngre bronzealder.

Pladsen og tiden skal ikke her virke som undskyldning for, at fortidsminderegisteret ikke er ydet fuld retfærdighed. Dertil er kilden for stor at øse af. Ærindet har her været at vise, at databasen på Det kulturhistoriske Centralregister gør det nemmere at drikke af kilden.

LITTERATURLISTE

- Ebbesen, Klaus: *Fortidsminderegistrering i Danmark*, Fredningsstyrelsen 1985.
- Danske Fortidsminder*. Arkæologiske kort udgivet af Geodætisk Institut og Nationalmuseet.
- Glob, P.V.: *Danske oldtidsminder*, 1967.
- Jensen, Jørgen: *I begyndelsen. Fra de ældste tider til ca. år 200 f.Kr.* Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind I, 1988.
- Larsen, Carsten U.: »Et spørgsmål om indgange«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1986.
- Mathiassen, Therkel: *Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse*, Nationalmuseet 1959.
- Nielsen, Henning Dehn: *356 oldtidsminder på Øerne*, Gyldendal 1977.
- Nielsen, Ingrid (red.): *Bevar din arv. Danmarks fortidsminder 1937-1987*, Skov- og Naturstyrelsen 1987.
- Nielsen, Poul Otto: »Hundredtusind fortidsminder«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1981.

ENGLISH SUMMARY

Burial Mounds on Sealand

In the years between 1873 and 1930 the National Museum, by conducting large-scale tours of inspection of the rural districts, laid down the basis for the registration of Denmark's prehistoric monuments. Three of the most notable travelling inspectors were Wilhelm Boye, Henry Petersen and Sophus Müller, but Therkel Mathiassen was a worthy successor to them in the context of the surveys carried out by the Museum in the period

1937-1957 for the purpose of the legal protection of monuments. These surveys were undertaken in order to identify monuments worthy of preservation after the coming into force of the nature-preservation law, which accorded protection to all visible prehistoric monuments. The need for such protection is illustrated by figure 2, which shows the extent of destruction of dolmens and passage-graves between the two surveys. Similarly, figure 3

shows that the forests had a protective effect on the burial mounds.

In two earlier articles in this Year Book the data-base project currently underway has been described. The data-base contains information on prehistoric monuments from Sealand, Bornholm and large parts of Southern Jutland. On Sealand three main categories – i.e. graves, finds and settlements – make up over 90% of the register's contents. The graves alone make up over 50%. A prehistoric monument – e.g. a burial mound – can be defined as one or more constructions at the same fixed locality.

As regards distribution, the burial mounds on Sealand are found particularly in the coastal regions, but with distinct concentrations, as can be seen from figure 12. Long and round mounds, which have functioned as sites for dolmens and passage-graves are reviewed in relation to height and the orientation of the chamber for the whole of Sealand and in individual districts. In this context it can be seen that there are regional differences.

The mound-building on Sealand ceased for

nearly a thousand years until the late Neolithic Age, when the re-use of dolmens and passage-graves in burial practices slowly died out in favour of the building of other communal graves, i.e. stone cists, over which mounds were raised. In the Early Bronze Age burial mounds were also built, and the often-expressed theory that the large mounds, i.e. those over 2 metres in height, were mostly constructed in the Early Bronze Age is thrown into question here. In fact there are double the number of large mounds which can be dated to the Stone Age compared with the Bronze Age, but on the other hand it can be shown that a higher proportion of the mounds built in the Bronze Age consisted of large mounds. More investigations are needed before a definite conclusion can be drawn. As regards mounds of stones, there are three concentrations in Hornsherred, Odsherred and central Sealand at the Tystrup-Bavelse Lake. The dated stone-mounds from Sealand are from the Bronze Age, but most of them were cleared away in the last century.

Lyngby Landboskole og Frilandsmuseet

Af LARS FRIIS

Fig. 1. Den sydlige del af Frilandsmuseet. Med A er markeret Lyngby Landboskoles bygninger, med B Grundtvigs Højskoles. Tegning af Frode Kirk.

Midt inde i Frilandsmuseet ligger der et stort, rødt bygningskompleks, som sikkert kun bemærkes af få museumsgæster. Det er Lyngby Landboskoles første bygning, som museet har brugt siden 1958. Da der ikke kan være tvivl om, at Frilandsmuseet skylder Lyngby Landboskole sin nuværende placering, og da de to institutioner i stort og småt inspirerede og påvirkede hinanden gennem næsten 60 år, kan der være god grund til at se nærmere på deres fælles historie.

I årtierne efter de store landbrugsreformer i sidste halvdel af det 18. århundrede arbej-

dede mange kræfter i Danmark på at højne bondestandens kunnen og viden. Det stod klart for mange, at den nye skolelov af 1814 ikke i sig selv ville være tilstrækkelig til at give bøndernes børn mulighed for at udnytte den frihed og de fordele, der skulle være resultatet af reformerne.

Der oprettedes derfor i første halvdel af 1800-årene en række undervisningssteder for bønder, men ingen af disse tidlige skoler overlevede mere end nogle få år, bortset fra agerbrugsskolen på Næsgård på Falster (fra 1849).

Viljen til at hjælpe landbruget frem var

Fig. 2. Lyngby Landboskoles bygning fotograferet fra syd få år efter opførelsen 1867-68. Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

imidlertid usvækket. I 1840'erne grundlagdes mange landboforeninger, og de virkede, ligesom det i 1769 grundlagte Kongelige danske Landhusholdningsselskab, for bondestandens oplysning.

Efter tysk forbillede afholdtes i 1845 i Randers den første danske landmandsforsamling. Her udvekslede en række ledende landbrugsfolk ideer og erfaringer og drøftede landøkonomiske spørgsmål.

På dette tidspunkt havde den første af mange folkehøjskoler (Rødding, oprettet 1844) allerede virket et år. Og på denne blev der faktisk givet nogen landbrugsfaglig undervisning, selv om det – som det vil være alment kendt – ikke var disse skolars primære sigte.

I 1849 begyndte man at holde landøkonomiske forelæsninger på Polyteknisk Læreanstalt; som en følge heraf nedsattes der i 1852 et udvalg med det formål at undersøge, på hvilken måde staten kunne medvirke til unge landmænds uddannelse. Det afgav betænkning i 1854, og i 1856 vedtoges loven om oprettelse af Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole.

Ved en af de senere landmandsforsamlinger – i Odense i 1863 – optrådte en ung mand ved navn Jørgen Carl la Cour som taler. Da han fik stor betydning for landbrugsuddannelsen i Danmark og blev Lyngby Landboskoles stifter, vil vi se på hans levnedsløb.

J. C. la Cour fødtes på den lille herregård Skærsø ved Grenå i 1838. Han kom til Århus latinskole, hvorfra han 16 år gammel tog afgangseksamen. Han var i høj grad interesseret i landbrug og indså tidligt betydningen af de naturvidenskaber, der ligger til grund for landbruget: kemi, fysik, botanik og geologi. Derfor søgte han ind ved landbrugsstudiet på Polyteknisk Læreanstalt, hvorfra han to år senere dimitteredes med en landbrugseksamen.

Da Landbohøjskolen åbnedes i 1858, skulle der ansættes en landbrugsassistent ved denne, og la Cour søgte og fik stillingen.

La Cours barndomshjem var grundtvigsk orienteret, og denne ballast fik han yderligere styrket i sine unge år i København. Her kom han ofte i forfatteren og historikeren Frederik Barfods hjem, hvor han også mødte sin senere hustru, Agate, Barfods datter.

Vel hjemkommen fra krigen 1864, hvor han

som officer vandt ridderkorset for sin tap-
 perhed, vendte la Cour tilbage til Sjælland for at
 blive forstander for højskolen i Arresødal.
 Året efter var han igen at finde på Landbo-
 højskolen, og i 1865-66 tog han med offentlig
 støtte på en lang landbrugsfaglig studierejse
 rundt i det meste af Vesteuropa.

Efter hans hjemkomst var det klart for hans
 omgivelser, at det gærede i ham for at komme
 i gang med at undervise unge landmænd og
 oprette en skole med dette formål. Han var
 nemlig hverken rigtig tilfreds med de rene
 landbrugsskoler eller de egentlige folkehøj-
 skoler; de sidstnævnte gav ikke tilstrækkelig
 landbrugsfaglig undervisning, de førstnævnte
 var ham for snævre i deres sigte, og hans
 tanke var da at søge at forene de bedste sider
 af højskolen og landbrugsskolen i en landbo-
 skole.

Mens la Cour underviste på Landbohøjsko-
 len, holdt han om vinteren aftenforedrag for
 bønder i Københavns nordlige og nordvest-

lige nabobyer – landsbyer som Brønshøj,
 Skovlunde og Ballerup. Det var under arbej-
 det blandt disse mænd, at tanken om en land-
 boskole modnedes hos la Cour.

Med tilsagn om støtte fra Københavns amts-
 råd indbød han i marts 1867 til et møde i gæst-
 givergården »Tre Hjorte« i Vestergade i Kø-
 benhavn. Han fremlagde her et forslag til
 etablering af en landboskole, og dette under-
 tegnedes efter nogle småændringer af en
 række bønder i Københavns omegn. Derefter
 indkaldtes der til et nyt møde den 6. april,
 hvor det aktieselskab, der skulle drive og eje
 skolen, blev konstitueret.

La Cour skød selv penge i landboskolepro-
 jektet, men det var fra starten klart, at mid-
 lerne i hovedsagen måtte komme fra den bon-
 destand, der skulle være skolens »stiftere, be-
 skyttere og værger«. Han fortsætter: »... sta-
 ten eller det offentlige kan måske række en
 hjælpende hånd, når dens tilbliven er sikret,
 men dens underhold må på ingen måde byg-

Fig. 3. Landboskolens lærere i vinterhalvåret 1890-91, fotograferet i det nyåbnede landbrugsmuseums bygning. I bage-
 ste række, til højre for busten, ses la Cour og hans efterfølger som forstander, R. J. Petersen-Børup. I forreste række ses
 mellem disse to K. Hansen, der blev la Cours efterfølger som Landbrugsmuseets leder. Foto A. Th. Collin, Lyngby/By-
 historisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

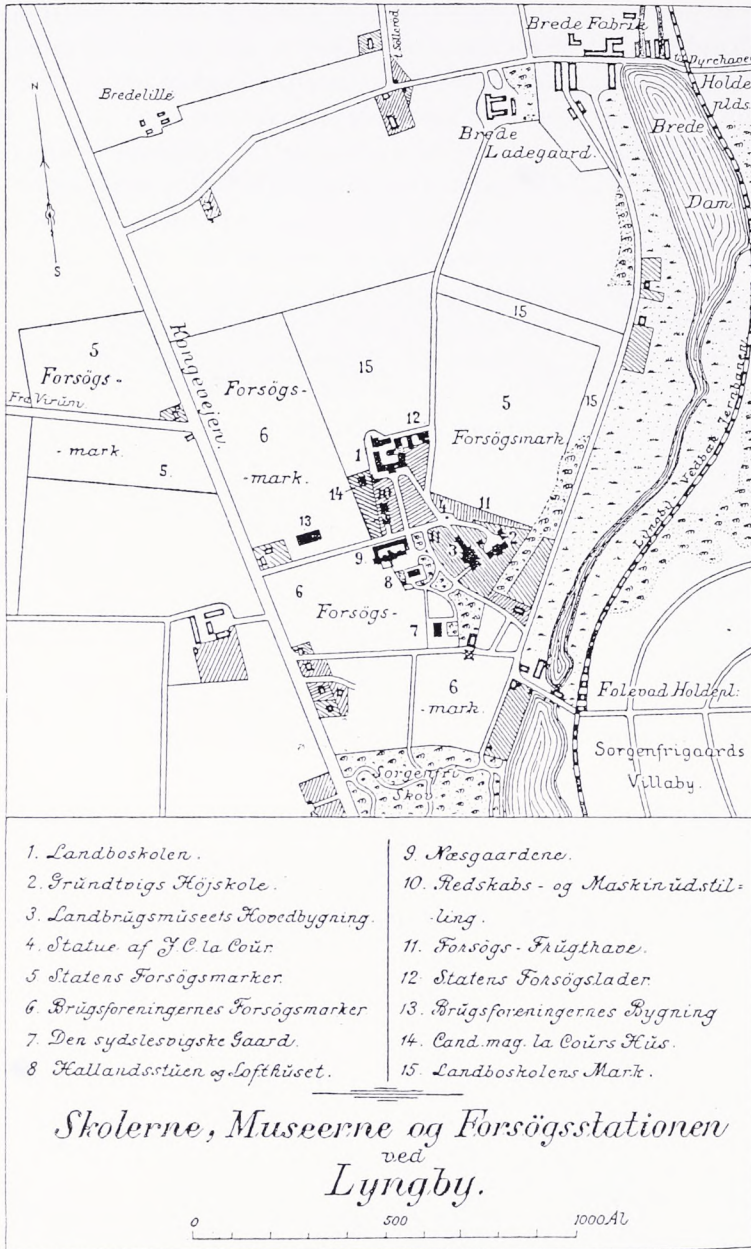

Fig. 4. Kortskitse fra 1904, som viser det landbrugsfaglige miljø omkring Landboskolen. Fra Elevforeningens årsskrift 1904.

ges på slig understøttelse; ministerierne er omskiftelige, ofte lunefulde og næsten altid despotiske.»

Man så nu på byggegrunde i Holte-Søllerød-området, dog uden at kunne finde en god grund, der var til at betale. Det endte med, at man spurgte ejeren af Brede Klædefabrik, agent I. C. Modeweg, om han kunne hjælpe, og han stillede beredvilligt og vederlagsfrit to td. land på grænsen mellem Kongens Lyngby og Virum til rådighed for skolen.

Da byggeriet skulle starte, viste det sig at blive dyrere end forudset. La Cour tilbød da

at aftage en del af aktierne og afholde udgifterne ved indretningen af skolen. Der var grundstensnedlæggelse den 27. august 1867, og da det var klart for bestyrelsen, at bygningen ikke kunne blive færdig til undervisningsårets start den 1. november, åbnede man undervisningen i festsalen på Nærumgård, hvis ejer havde stillet bygningen til rådighed for et år.

Der var over 100 mennesker til stede ved åbningshøjtideligheden den 1. november 1867. Der var salmesang (»Op al den ting som Gud har gjort«) og tale af pastor Rørdam fra

Fig. 5. FDB's forsøgsmarker set mod nord kort efter år 1900. Til venstre den bygning, der i dag kaldes »Den blå Fabrik«. Til højre Landboskolens vestfløj og ladebygning. Den hvide villa var i en lang årrække bolig for forskellige af Landboskolens lærere, men den har ikke tilhørt skolen. I baggrunden skimtes Geels Skov. Foto A. Th. Collin, Lyngby/Frilandsmuseets arkiv.

Lyngby. La Cour selv talte over Grundtvigs ord: »Oplysning skal være vor Lyst, var det saa kun om Sivet, men først og sidst med Folkerøst Oplysningen om Livet!« Derefter talte professor B.S.Jørgensen, Landbohøjskolen, og folketingsmand Fr.Barfod, la Cours svigerfar. Man sluttede med »I alle de riger og lande«.

Skolen trivedes godt under la Cours energiske og myndige ledelse i årene efter grundlæggelsen; indtil 1884, hvor han på grund af andre gøremål – bl.a. for Landhusholdnings-selskabet, hvis præsident han blev i 1891 – overdrog forstanderposten til S.P. Jensen, havde skolen haft 1.362 elever.

S.P.Jensen fortsatte la Cours linie, men elevtallet begyndte at falde, hvorfor han søgte sin afsked i 1889. Da købte la Cour skolen og genindtrådte som forstander. Samtidig erhvervede han den nærliggende Brede Lade-gård, for at eleverne kunne være nærmere ved det praktiske jordbrug.

I 1890 solgte la Cour Landboskolen til bestyrelsen for »Grundtvigs Højskole«. Denne var grundlagt i 1856 ved hjælp af en penge-

sum, der var indsamlet til formålet som en gave til Grundtvig på hans 70 års fødselsdag. Skolens bygninger – og elevtallet – havde imidlertid været meget ringe op gennem 1880'erne, så man besluttede at sælge bygningerne, der lå ved Vibenshus Runddel, og i stedet købe Lyngby Landboskole med den hensigt, at de to skoler skulle drives i fællesskab. Endvidere erhvervedes otte td. land af Brede Ladegårds jorder.

Grundtvigs Højskole, der blev en folkehøjskoleafdeling af Landboskolen, trivedes imidlertid ikke under de nye forhold. Som følge af dette og på grund af visse tilskudstekniske forhold fik Højskolen i 1892 sin egen forstander. I endnu fem år blev de to institutioner drevet under samme tag; først i 1897 tog man den fulde konsekvens og opførte en ny bygning til Højskolen et par hundrede meter fra Landboskolen. Den fungerede i 39 år. I 1936 solgte Højskolen sine bygninger til Frilandsmuseet og flyttede til Hillerød.

I la Cours sidste år voksede der et landbrugsfagligt miljø op omkring Landboskolen. I 1890 oprettede »Foreningen til Kulturplan-

Fig. 6. Lyngby Landboskoles første elevhold (1867-68) fotograferet sammen med skolens lærere. J. C. la Cour ses i bageste række lidt til højre for billedets midte (med krøllet hår og sløjfe). Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

ters Forbedring« en forsøgsstation på fire td. land af skolens jord. I 1893 blev forsøgsvirksomheden overtaget af staten, som i 1911 købte Virumgård og flyttede forsøgene dertil.

I 1889 grundlagde la Cour Danmarks første landbrugsmuseum i en bygning, som flyttedes til Lyngby fra den store nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling i København året før. Til denne var der indsamlet mange gamle landbrugsredskaber, og de kunne nu fremvises i museets første bygning i Landboskolens have. Her blev Dansk Landbrugsmuseum indtil 1916, da det kunne flyttes ind i den store rødstensbygning, som man havde opført til formålet ved Kongevejen, og som blev dette museums hjemsted i knap 60 år. Nu er det som bekendt på Gl. Estrup ved Randers. De mange genstande blev af Landboskolens elever båret til det nye hus. Større ting blev adskilt inden flytningen; det har givet eftertiden en del problemer, da ikke alt kom frem i den korrekte sammenhæng.

Endelig påbegyndte Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger i 1900 en række dyrkningsforsøg på jord, der var forpagtet af Frilandsmuseets grundlægger Bernhard Olsen. Den bygning, der i dag kaldes »Den blå Fabrik« på Højskolevej, og som nu er atelier for Bjørn Wiinblad, er opført af FDB i forbindelse med disse forsøg.

I 1898 døde la Cour, og R. J. Petersen-Børup blev forstander for Landboskolen. I hans

tid indførtes bl.a. den nyordning, at eleverne kom på fuldkost. Hidtil havde de selv skullet forsyne sig med tørkost til aften- og mellemmåltider; fødevarerne hertil opbevarede hver elev for sig i et lille træskab i spisestuen.

Da skolen savnede jord til et undervisningslandbrug, og lejlighed bød sig i 1903-04, købte man 24 1/2 td. land af Brede Ladegårds jorder, der nu ejedes af en søn af la Cour. Også FDB udvidede sine besiddelser – med 12 1/2 td. land nord for Højskolevej.

Første Verdenskrig bragte en særegen epoke ind i Landboskolens historie. Ved sikringsstyrkens indkaldelse i august 1914 blev der brug for et feltlazaret i Københavns nordlige omegn, og da en del af skolen fandtes velegnet til formålet, indrettedes den til lazaret; elever var der alligevel ikke mange af i den periode. I alt ti måneder kom Røde Korsflaget til at vaje over Landboskolen – til 15. juni 1915.

Omkring 1930 solgte Grundtvigs Fond Landboskolen til kaptajn L.N.Klint, der beholdt den til 1935, da Landboskolens elevforening (stiftet 1897) købte den af ham og gav skolen status som Den selvejende Institution Landboskolen ved Lyngby.

Det lykkedes at bjerge skolen frelst igennem de vanskelige år under Anden Verdenskrig, hvor de mange modstandsfolk blandt eleverne (nogle kilder nævner op til 25-30 pct.) levede på skolen sammen med nogle få

nazister. Ved befrielsen kunne våbnene hentes frem fra gemmerne på Landboskolen – og på Frilandsmuseet. Også under sidste krig kunne skolens bygninger være kommet til at spille en direkte rolle: De var af luftværnsmyndighederne udset til at rumme personer, der måtte blive evakuerede fra København.

Efter krigen, hvor landbrugets mekanisering hurtigt blev hjulpet i gang af bl.a. Marshall-hjælpen, begyndte man på skolen for alvor at føle savnet af et regulært landbrugsareal til demonstration af og undervisning i maskinbrug, og man talte nu i repræsentantskabet åbent om en flytning af skolen.

Skolens overordnede mål var – som det udtrykkes i indbydelsen til den første undervisningssæson – »... at vejlede de unge, der skulle være jordbrugere, til at blive oplyste, selvstændige og virkelystne danske borgere, og tillige give dem kundskaber, der ligefrem kunne komme dem til nytte som dygtige landmænd«.

Undervisningen var allerede fra begyndelsen rent teoretisk, og skolens kurser sluttede ikke med nogen egentlig eksamen. Der var fra starten to kursusrækker: En almindelig folkeligt oplysende (højskoleafdelingen) og en landøkonomisk faguddannelse. Begge hold startede om morgenen med et alment foredrag, fælles for alle skolens elever, ligesom der om aftenen ofte var oplæsning.

Undervisningen fortsattes de første mange år efter de oprindelige intentioner; men somrene var et problem. Man forsøgte at udnytte sommermånederne til kurser af forskellig art, men gennemgående med ringe tilslutning.

I slutningen af 1880'erne ændrede la Cour undervisningsplanen væsentligt, idet han nedlagde Landboskolens højskoleafdeling. Hovedstammen i kursusvirksomheden blev nu to landbrugskurser: et seks måneders november-april og et nimbåneders november-juli. Efter la Cours død i 1898 gled det almenmenneskelige indhold i disse kurser mere i baggrunden til fordel for det rent landbrugsfaglige stof.

Lyngby Landboskoles elever kom for op mod tre fjerdedele vedkommende fra gård-ejerhjem, således som det var tilfældet på de fleste af de tidlige landboskoler. Den første skole, der tog særligt hensyn til husmandsbru-

get, var Kærehave ved Ringsted, der åbnede i 1902.

Det årlige elevantal varierede med det danske landbrugs konjunkturer, således at der var flest elever, når landbruget var mest rentabelt. Det vil sige, at det var højt i 1870'erne (1876: 132), lavere mod århundredets slutning. I 1918 var der 175 elever, i midten af 1930'erne blot 65-70. Under Anden Verdenskrig steg tallet til 160-70, og i skolens sidste sæson i Lyngby (1957-58) var det 75. Det har ikke overraskende været stigende elevtal, der har udløst om- og tilbygninger. Skolen kunne fra starten rumme 60 elever; fra 1873 var tallet 90, men der var ofte flere elever, idet mange lejede værelser i omegnen. Endelig gav den store ombygning i 1913 plads for i alt 140 boende elever.

Skolens ældste bygning, den senere sydfløj, er tegnet af arkitekterne Vilhelm Dahlerup og F.C.Böttger i 1867. Dahlerup var en af tidens mest betydende arkitekter og tegnede bl.a. Det kongelige Teater, Glyptoteket og Statens Museum for Kunst. La Cour og Dahlerup gik begge i Århus latinskole, og da de var omtrent jævnaldrende, må de have kendt hinanden herfra. Den 27. august 1867 var der grundstensnedlæggelse, hvortil Fr.Barfod havde digtet en sang, der indledtes med stroferne »Rejs dig, Hus med lave Tinder i Vorherres Navn«. Grundstens gaver, agent Modeweg, foretog grundstensnedlæggelsen. Den 9. november var der rejsegilde, og i maj 1868 var bygningen færdig, og man flyttede ind.

Den var 76 alen lang, opført af røde mursten og med lejligheder til to gifte lærere, samt til en gift økonom og to ugifte lærere. Der var to klasselokaler (»høresale«), en spisesal, et laboratorium, et gymnastikhus, en sygestue samt – under stråtaget med støbejernstagvinduerne – 18 soveværelser til 61 elever. Ved bygningen fandtes en stor gymnastikplads, haver til hver af de gifte lærere, en landbrugshave, en lille planteskole samt en husholdningshave.

Bygningen udvidedes allerede i 1873, hvor der opførtes en nordfløj samt en østfløj (der begge måtte vige pladsen for den store tilbygning i 1913).

Omkring 1890 afløstes stråtaget af et paptag med kviste, der gav ordentligt lys på elev-

værelserne, og der kom kakkellovne på værelserne, således at det var muligt for eleverne at opholde sig dér uden for undervisningstiden og læse og skrive opgaver.

I 1891, hvor Grundtvigs Højskole var kommet til, skete den næste væsentlige udvidelse; man byggede den endnu eksisterende vestfløj, hvorved man fik flere skolestuer, et laboratorium, et bibliotek samt flere elevværelser. I den gamle bygning blev der nu plads til en opholdsstue for eleverne, og det store undervisningslokale, der den dag i dag bruges af Frilandsmuseets undervisningsafdeling, skabtes ved sammenlægning af to mindre skolestuer.

I 1900 afløstes en gammel gymnastiksal af en træbygning, opført ved Grundtvigs Højskole. Denne bygning, der måske oprindeligt stammer fra den store industriudstilling i København i 1888, flyttedes omkring 1920 til Landboskolen, da Højskolen fik en ny grundmuret gymnastikbygning. Også tekniske forbedringer skete: I 1901 etableredes der et acetylen-gasværk, som man dog ikke var helt tryk-

ved. Det erstattedes i 1904 med en bygasledning fra Lyngby. 1902 indlagdes der vand fra et vandværk i Sorgenfri, og i 1909 kom der elektrisk lys og kraft.

I 1904 byggedes den stadig eksisterende stald- og ladebygning (hvor Frilandsmuseets dyr i dag overvintrer) samt en trælade. I 1907 forlængedes vestfløjen mod syd, idet en ældre mellembygning blev nedrevet. Derved fik skolens største undervisningslokale sin endelige størrelse.

De mange om- og tilbygninger gjorde dog ikke anlægget tidssvarende; østfløjen med køkken mv. var moden til udskiftning, og i sommeren 1913 byggede lokale håndværkere efter tegning af bygmester Daniel Rasmussen, Ollerup Håndværkerskole, der selv havde været lærer på skolen, den anselige østfløj med en tverbygning i gården, rummende bl.a. spisesal. Også disse bygninger er i røde sten; den højeste del har to fulde etager plus en mansardetage. Der er tegtag, og der har lige fra opførelsen været centralvarme overalt, ligesom der straks blev indlagt elektricitet. Her-

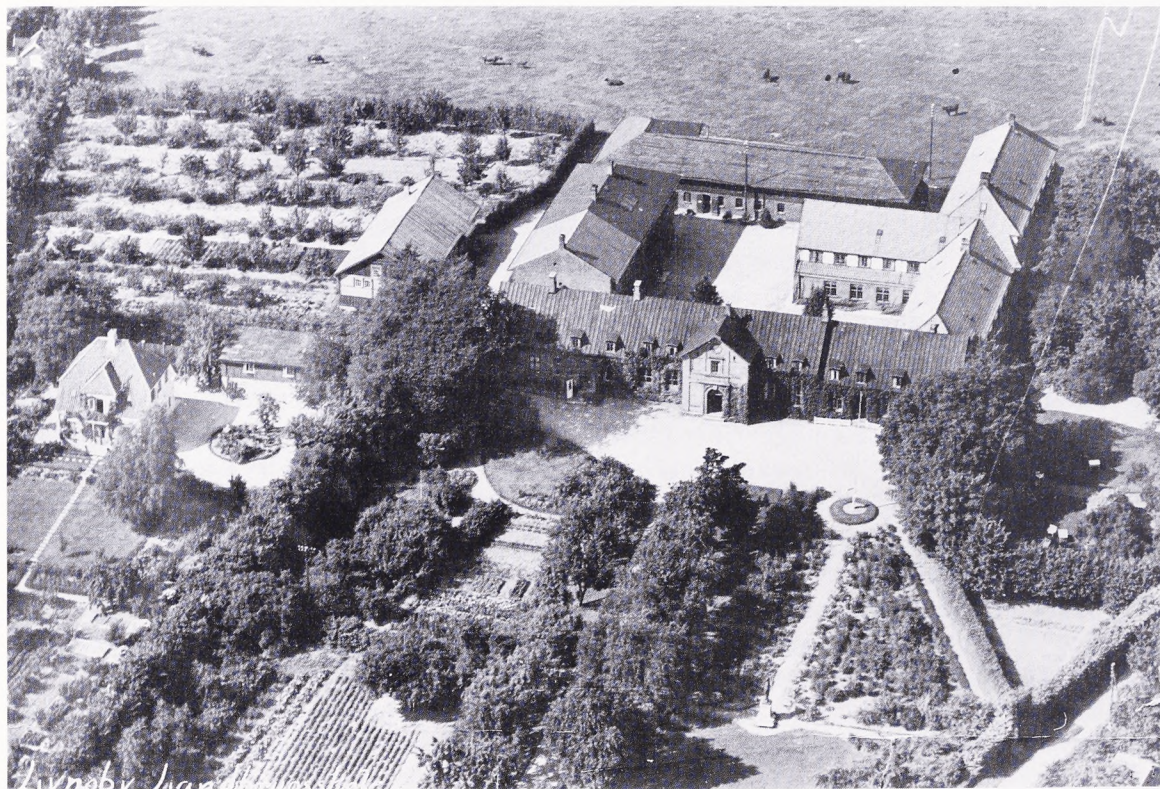
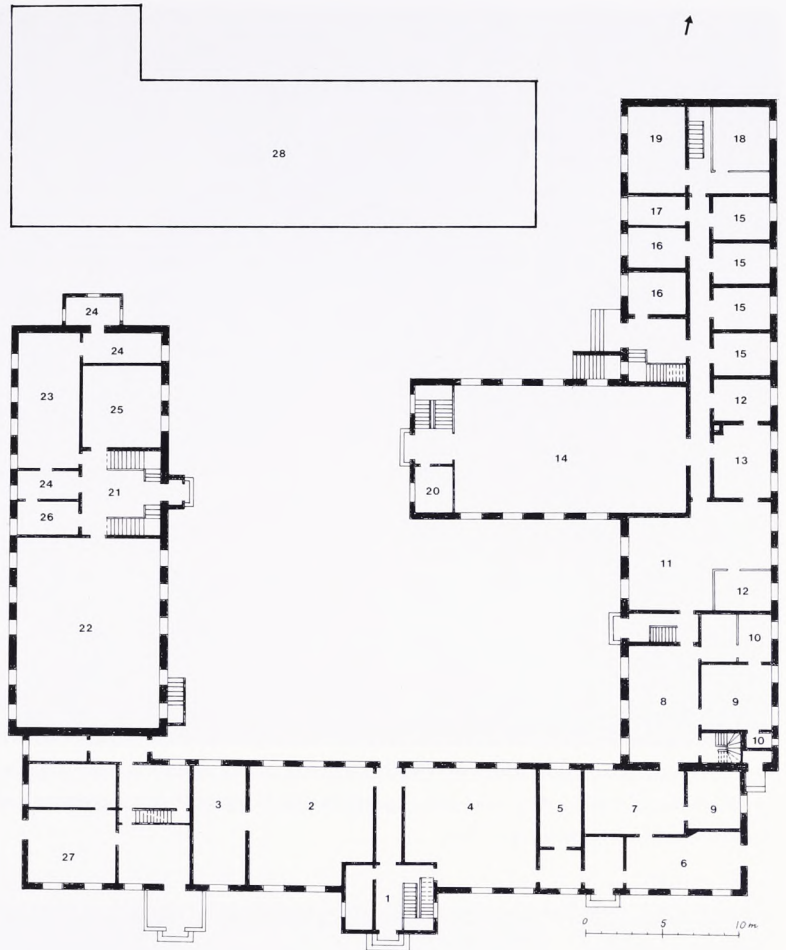

Fig. 7. Landboskolen set mod nord. Luftfoto fra slutningen af 1930'erne. Langs den gruslagte plads ses sydfløjen fra 1868, til venstre vestfløjen fra 1891, til højre østfløjen fra 1913. Bagest i billedet stald- og ladebygningen, til venstre for vestfløjen trægymnastiksalen. Frilandsmuseets arkiv.

Fig. 8. Plan af Landboskolen, som den var indrettet i 1930'erne og 1940'erne.

1. Sydfløjens vestibule.
2. Nimånedersklassens skolestue.
3. Bibliotek og bogudsalg.
4. Læsestue.
- 5-10. Forstanderlejlighed.
5. Kontor.
6. Havestue.
7. Dagligstue.
8. Spisestue.
9. Soveværelser.
10. Bad og WC.
11. Skolens køkken.
12. Spisekamre og forrumsrum.
13. Tilberedningsrum.
14. Spisesal.
15. Pige kamre.
16. Karlekamre.
17. Baderum.
18. Oplagsrum.
19. Vaskerum.
20. Røgterkammer.
21. Vestfløjens vestibule.
22. Seksmånedersklassens skolestue.
23. Fysiklokale.
24. Kemilokaler.
25. Klasseværelse.
26. Elevværelse.
27. Lærerlejlighed.
28. Stald- og ladebygning.

Tegning af Ulla Skaarup.

efter skete der ikke meget før 1952, hvor sydfløjen fik tegl oven på pappet, og kvistene erstattedes med Velux-vinduer.

Den landboskole, vi i dag kan høre beskrevet af gamle elever, havde fra 1940 agronom Niels Dyrbye og hans hustru Alma som forstanderpar. Alma Dyrbye var, således som det var – og stadig er – almindeligt, den husholdningsansvarlige, hun var »madmor«.

Bygningerne var disponeret således: I sydfløjens midterdel var der en gennemgående vestibule. Gik man til venstre, fandt man den ældste af skolestuerne, hvor nimånedersklassen holdt til. Bag denne var der et lille kombineret biblioteksrum og bogudsalg, der blev passet af en lærerkone. I fløjens vestende fandtes en lærerlejlighed.

Gik man fra vestibulen til højre, kom man til læsestuen, hvor der hang klassebilleder af alle skolens årgange, og hvor eleverne kunne sidde og læse aviser og bøger.

I bygningens østlige ende fulgte forstanderens domæne: kontor, dagligstue spisestue og soveværelser. De sidstnævnte rum lå i østfløjen, hvor der – regnet fra syd – fandtes det store køkken, forrumsrum, opvaskerum, vaskerum, pigeværelser og de mange andre nødvendige hjælpefunktioner i en stor husholdning. I kælderen var der flere forrumsrum, fyr samt skolens første baderum.

I tværfløjen i gården var skolens spisesal, hvor eleverne sad på bænke ved lange borde. Rummet var velproportioneret, og loftet blev båret af to rækker svære rødmaledede træpiller med marmorerede kapitæler, men det var uden prunk af nogen art.

Fortsætter vi rundgangen i stueetagen, fandtes i vestfløjen skolens største undervisningslokale, hvor seksmånedersklassen holdt til, og hvor alle større fællesarrangementer blev afviklet – herunder den årlige fastelavnssfest, til hvilken der oftest blev skrevet en revy.

Fig. 9. Nimånedersholdet omkring 1950. Klasselokalet er skolens ældste, i sydfløjen. Det fik denne udformning i 1891 og anvendes den dag i dag til undervisningsformål – nu af Frilandsmuseets undervisningsafdeling. A.B.C.-Foto, København/Frilandsmuseets arkiv.

I denne fløj var der også et fysik- og et kemilaboratorium.

Førstesalen og – hvor den fandtes – andensalen var optaget af elevværelser. Over den gamle sydfløj boede de i reglen få kvindelige elever, oftest to på hvert værelse. I de øvrige dele af etagerne boede de mandlige elever på to- eller tremandsværelser.

Også her var udstyret spartansk. I skolens nye del var der faste skabe og en solid træseng pr. elev. Desuden et bord, en servante og et par stole. Belysningen bestod i en loftslampe med metalskærm. Spartansk, kan man synes i dag, men repræsentativt for indretningen af elevværelser i de årtier. Desuden fremgår det af fotografier og optegnelser, at eleverne selv pyntede op med billeder og nips – »Det var jo vort hjem i mange måneder,« som gamle elever siger.

Den personlige hygiejne blev indtil begyndelsen af 1940'erne klaret ved servanterne. Herefter etableredes der nogle fælles vaske-rum på gangene, hvor man stod i kø for at komme til. Toiletter blev først installeret i selve bygningen i 1942/43. Mange foretrak

dog stadig at besøge de gamle retirader i staldlængens vestende.

Undervisningen var i denne periode koncentreret om foredrag (i store grupper) samt en række fristile, som man sad på værelserne og skrev. Fritiden, der for de elever, der ikke kunne komme hjem til søndagen, må have været lang, blev anvendt til læsning, ture i skolens omegn (bl.a. naturligvis på Frilandsmuseet) – og kortspil! Især jydernes mauselspil gik der mange historier om. Derimod var det forbudt de mandlige elever at pleje omgang med køkkenpigerne og de få kvindelige elever, som i vort århundrede fandtes på de fleste hold. Overtrædelse af forbudet var faktisk bortvisningsgrund, men formaningerne hjalp ikke stort, viser de mundtlige beretninger. Under krigen så man i øvrigt ikke sjældent eleverne lave sjov med væversken Brita Drewsens mange elever på Den blå Fabrik.

En aften om ugen (gerne onsdag) var der foredrag om en bred vifte af emner. Bagefter var der kaffe i spisesalen. Andre af ugens aftener kunne der være frivillig undervisning, f.eks. i fremmedsprog.

Fig. 10. Læsestuen i vinteren 1951/52. De fleste elever sidder omkring et meget langt, blåmalet egetræsbord. Højttaleren over døren i baggrunden er tilsluttet radioen i forstander Dyrbyes kontor.
Privatejel/Frilandsmuseets arkiv.

Fig. 11. Møde i forstanderens kontor ca. 1952. Ved skrivebordet forstander Niels Dyrbye. Privatejel/Frilandsmuseets arkiv.

Fig. 12. Fastelavnsfest i første halvdel af 1940'erne. Rummet er det store undervisningslokale i vestfløjen. Privateje/Frilandsmuseets arkiv.

Frilandsmuseet er flere gange nævnt i denne artikel. Det skyldes, at Lyngby Landboskole og museet på mange måder fik et nært samliv gennem mere end et halvt århundrede.

Frilandsmuseet åbnede i 1897 i Kongens Have i København som en frilandsafdeling af Dansk Folkemuseum med blot to bygninger. Kort efter så museets skaber, Bernhard Olsen, sig dog nødsaget til at se sig om efter en bedre placering. I 1899 købte han derfor af Virumgård 12 1/2 td. land øst for Kongevejen, lige syd for Landboskolens have og begyndte her opbygningen af sit store frilandsmuseum. Det åbnede med nogle få bygninger i 1901. Efterhånden som museet udviklede sig, begyndte man at købe nye arealer: I 1936 Grundtvigs Højskoles bygninger med et jordtilliggende og i 1940 et større areal fra Brede Ladegård. I 1953 erhvervede man 4 ha af Landboskolens grund for at skabe forbindelse mellem de nordlige og sydlige arealer. Men set fra museets synspunkt måtte det være et stærkt ønske at erhverve Landboskolens resterende jord og bygninger. Man havde et påtrængende behov for magasin- og værkstedsplads; der var ganske vist indrettet en række

værksteder og magasiner i Højskolens bygninger kort efter overtagelsen i 1936, men de lå i vejen for en færdiggørelse af det museumsafsnit, der skal illustrere østjysk byggeskik. Desuden var de efterhånden i ret dårlig stand.

Med års mellemrum rettedes der henvendelse til Landboskolen med forespørgsel, om man kunne tænke sig at sælge bygninger og jord til museet. Set fra skolens side var tanken ikke fjern. Man manglede som nævnt et egentligt landbrug, og bygningerne var ved at være gamle og utidssvarende. Forhandlingerne om salget, der startede i 1955, var ikke nemme, og de blev langvarige, men i 1956 gik handelen i orden, efter at det var lykkedes Frilandsmuseets leder Kai Uldall at vinde Nationalmuseets direktør Johannes Brøndsted og finansudvalgets formand Jensen-Brøby for tanken. Prisen blev 675.000 kroner og overtagelsesdagen 1. november 1958.

Landboskolen, der gennem årene havde haft stor nytte af naboskabet med de mange landbrugsfaglige institutioner i området, havde allerede udset sig en ny plads i Hillerøds vestlige udkant, hvor man kunne indvie den nye skole den 5. november 1958.

Fig. 13. En af skolens elever på sit værelse i østfløjen vinteren 1943/44. Værelset er bl.a. smykket med billeder fra hans hjemstavn, Færøerne. Sengen med de kraftige hjørnestolper, der skimtes til højre, fandtes i alle værelser i den nye bygning fra 1913. Frilandsmuseets arkiv.

Fig. 14. Landboskolens elever ved spisingen i spisesalen i vinteren 1946/47. Yderst mod midtergangen sidder bordformændene, der sørger for at fordele maden og senere samle brugt service og bestik sammen. Foto A.B.C.-Foto, København/Frilandsmuseets arkiv.

Skolens gamle bygninger blev ret hurtigt taget i brug af museet. I sydfløjen indrettedes der inspektørkontor; lærerboligen blev bejteljehed, og museets konserveringsværksted indrettede sig i køkkenregionerne. Læsestuen deltes op i et par kontorer og et bibliotek, og spisesalen blev indgangsmagasin for nye museumsgenstande. Lidt senere indrettedes der en vagtstue og et kontor for vagtmesteren i forstanderlejlighedens havestue.

Elevværelserne blev taget i brug til magasiner for de genstande, der blev flyttet fra den efterhånden ret forfaldne Højskole. Store genstande fik plads i den gamle trægymnastiksal.

Kun ét afsnit af skolen beholdt sin gamle funktion. I 1963 fik Frilandsmuseet som det første danske museum en heltidsstilling som museumsunderviser. Undervisningslokalet blev meget naturligt den gamle skolestue i sydfløjen, hvor der nu næsten uden afbrydelse har været undervist gennem mere end 120 år.

I det seneste par årtier har bygningerne undergået en række forandringer og forbedringer, der har gjort dem bedre skikkede til deres nye rolle som museums-driftsbygninger og daglig arbejdsplads for et lille halvt hundrede mennesker; bl.a. er der indrettet moderne konserveringsværksteder i vestfløjen, og vagtstuen er ombygget i flere omgange. Men man har hele tiden sørget for at undgå ændringer, der ville medføre, at den tidligere tilstand ikke kunne reetableres. Frilandsmuseet har til stadighed været sig bevidst, at man boede i Danmarks første landboskoles bygninger, som man måtte passe godt på.

Allerede i 1960erne har Frilandsmuseet lagt planer for en tidsmæssig ajourføring af museet, således at den særdeles vigtige periode fra 1880 og til ca. 1950 (det, der kaldes »andelstiden«) kan blive inddraget i museets forskning, indsamling og formidling.

Hvad ville da være mere naturligt, end at man inddrager Lyngby Landboskoles virke og bygninger i denne formidling? Skolen starte-

Fig. 15. Graffiti kan være mange ting. Landboskolens syd facade bærer i hundredvis af navnetræk, som elever gennem næsten 100 år har indridset i murstenene, når de holdt pause. Foto Lars Friis.

Fig. 16. Pause en middagsstund i slutningen af 1940'erne. Pladsen foran sydfløjen er den dag i dag et yndet opholdssted for skolestuens elever, når vejret er godt. Privatejel/Frilandsmuseets arkiv.

des ved indgangen til denne vigtige epoke i dansk landbrugs historie, og dens undervisning har præget og dygtiggjort i tusindvis af de landmænd, der var en del af andelstiden; ja, man kan sige, at den var en af forudsætningerne for andelstiden.

Man kunne tænke sig, at man fører en del af skolens lokaler tilbage til f.eks. mellemkrigstiden, således at læsestue, forstanderlejlighed, køkkenregioner og spisesal samt nogle elevværelser gøres tilgængelige for publikum.

Skolestuen kræver ikke megen tilbageføring; den har knap været malet, siden museet overtog bygningen, og eleverne sidder stadig ved de gamle borde og pulte.

Undervisningen vil da kunne fortsætte uforstyrret, og Landboskolen vil også efter en sådan ændring kunne danne rammen om unge menneskers dygtiggørelse og dannelse. Som den var tænkt, og som den har virket gennem mere end et århundrede.

ENGLISH SUMMARY

Lyngby Agricultural College and the Open-Air Museum (Frilandsmuseet)

Lyngby Agricultural College, the first of its kind in Denmark, was founded by J.C. la Cour in 1867. La Cour, who was born in 1838 on a minor estate in Jutland, was educated at the Technical University in Copenhagen and later became a teacher at the Royal Veterinary and Agricultural High School there.

La Cour started the college with some support from the Copenhagen County authorities, but he himself invested considerable

sums of his own money in the project, which had as its aim to instruct budding young farmers so that they could become enlightened, independent and industrious Danish citizens with knowledge which would stand them in good stead as farmers. For most of the time that the college was in Lyngby two courses of instruction were offered concurrently to agricultural pupils: firstly an elementary agriculture course (six months) and secondly an ad-

vanced agriculture course (nine months). The annual number of pupils varied according to circumstances in Danish agriculture – i.e. there were most pupils when agriculture was most profitable. On average there were some 100 pupils per year, mainly with agricultural origins.

In the college's first year there was a programme of general instruction, and in the years 1890 to 1905 the Agricultural College was run in combination with a Folk High School with the name "Grundtvigs Højskole".

In the period around the time of la Cour's death in 1898 the college became a centre for professional agriculturalists; an agricultural museum was set up, along with a cooperative cultivation research centre and a state experimental farm.

The Agricultural College's first building, of red brick with a thatched roof, was completed in 1868. It was extended in 1873, in 1891 and again – considerably – in 1913, to give space for 140 living-in pupils.

Among the Agricultural College's new neighbours from the end of the last century onwards was the Frilandsmuseum (Open-Air Museum), which had been opened in a park in Copenhagen in 1897 as an open-air department of the Danish Folk Museum. The creator of the museum, Bernhard Olsen, very soon found himself obliged to seek a better site for his museum, and in 1899 he bought a

piece of ground which made the museum the neighbour of the Agricultural College. It opened in 1901 and since then has been extended many times. In 1936 the museum bought "Grundtvigs Højskole"; in 1940 and 1953 it acquired additional ground, and finally in 1956 the Frilandsmuseum bought the Agricultural College's building, for take-over in 1958, when the Agricultural College could move into new buildings in Hillerød. The college was now linked with an educational farm, which had been regrettably lacking in Lyngby.

The former college buildings, after their take-over by the Frilandsmuseum, were fitted out as workshops, store-rooms, offices, archives, a library, and for use by the museum's educational department, which was set up in 1963 and which still uses the Agricultural College's old lecture-room in its daily work.

In conclusion the article presents ideas about recreating part of the college as it looked in the 1930s and 40s and opening it to the public. In that way the first agricultural college in Denmark could contribute to the museum's planned information programme about the important stage of Danish agricultural history known as the cooperative period ("andelstiden"). The college started at the threshold of that epoch, and its teaching came to fruition in the thousands of farmers who became part of the cooperative era.

Det sande billede

Fotografiet som redskab for kulturhistorien

Af IB VARNILD

Forhistorien for opdagelsen af fotografien er temmelig lang og lidt indviklet, men vendepunktet kom i 1839, da den franske stat købte maleren Louis Daguerras metode til at fastholde det flygtige billede fra et camera obscura på en blankpoleret kobberplade. I januar blev der givet en foreløbig meddelelse, og hen på sommeren, den 19. august 1839, offentliggjordes den nye opfindelse på et stort møde i Videnskabernes Akademi i Paris. François Arago, en fremtrædende videnskabsmand og politiker, beskrev i detaljer selve processen og påpegede derefter den betydning, fotografien ville få for videnskaben. »Hvilken berigelse vil den nye teknik ikke give arkæologien! For at kopiere de millioner og atter millioner af hieroglyffer, som også på ydersiden dækker de store monumenter i Theben, Memphis, Karnak osv., skulle der bruges årtier og legioner af tegnere. Med daguerreotypien kan en eneste mand fuldføre dette vældige arbejde.«

Til Danmark nåede efterretningen om Daguerras opfindelse forbavsende hurtigt. Alle-rede i februar 1839 indeholdt Georg Carstensens litterært-aktuelle tidsskrift »Portefeulien« en længere, fra fransk oversat artikel om »Daguerrotypen«. Heri hedder det bl.a.: »Det ville være umuligt at opregne alle Anvendelserne af denne Opfindelse, som maaskee bliver dette Aarhundredes Stolthed. Daguerrotypen er bestemt til at mangfoldiggjøre Naturens og Kunstens Skjønheder, omtrent saaledes som Bogtrykkerkunsten reproducerer den menneskelige Aands Mesterværker. Den er en Kunst, som vil kunne udøves af Enhver; en Pensel lydige som Tanken, et Speil, der bevarer ethvert Indtryk; en tro Gjengiver af alle Universets Mindesmærker og Egne; ... «

Det kunne man få at se i efteråret 1839, da de første daguerreotypier kom til København. Tronfølgeren prins Christian Frederik havde ladet generalkonsul Christian Falbe indkøbe

et »Daguerrisk Apparat« og med det optage to prospekter i Paris, det ene af Pont Saint Michel og Pont Neuf med Louvre i baggrunden, det andet af Pont Royal og Tuilerierne. Disse to daguerreotypier forevistes i oktober-november 1839 på møder i Selskabet til Naturlærens Udbredelse, på Kunstakademiet og i Videnskabernes Selskab. De blev også udstillet i Kunstforeningen; herom fortælles i dagbladet »Dagen«, den 20. november 1839: »En underlig Følelse af Ærbødighed for Naturens hemmelige Love giennemtrænger os ved at see disse, som ved et Trylleslag frembragte Afbildninger; vi glemme vist aldrig den Dag, da vi første Gang saae et saadant Billede; men i det de ere et Værk af de bevidstløse Naturlove, er det mest en Studsen over Videnskabens ... Fremskridt, der dog paa denne Maade kun fastholde de døde, urøkelige Former, ... Det Beaandende ved et Billede, Lufttonerne og Belysningen mangler aldeles; vi savne Liv og Bevægelighed. Hine Billeder vare nu vel det Mærkeligste, det Interessanteste ved hiin Udstilling, men ei det Bedste.«

Et tredje daguerreotypi kunne man se i Pilestræde hos kunsthandler H. I. Bing & Søn, der annoncerede i »Kjøbenhavnsposten« den 29. november 1839: »Vi have i disse Dage modtaget en Daguerrereotype, som vi agte i 8 Dage at henlægge i vort Etablissement, og af Enhver, som det maatte interessere, der behageligst kan tages i Øiesyn.«

Det første daguerreotypiapparat blev deponeret på Polyteknisk Læreanstalt i Studiestræde, og det næste blev snart efter anskaffet til Den militære Højskole, som havde lokaler i Gjethuset på Kongens Nytorv. Herfra tog læreren i fysik og kemi, artillerikaptajn J.C. Hoffmann i januar 1840 to billeder. De kom med på et møde i Selskabet til Naturlærens Udbredelse, derom skrev »Fædrelandet« den 31. januar 1840: »Efter Mødet foreviistes

nogle her forfærdigede Daguerreotyper, ... af hvilke i Særdeleshed det sneebedækkede Kongens-Nytorv udmærkede sig ved sin beundringsværdige Tone og Klarhed. Man kan f.Ex. tydelig see Afbildningen af Elephanten paa Madame Klatts paa Gadehjørnerne opslaaede Placater, og selv i den stærke Forkortning læse Overskriften paa Porten til Hôtel d'Angleterre.«

Den tyskfødte madam Klatt huskedes senere især på grund af de natlige ture rundt om »Hesten«, når elefanten skulle luftes under ledsagelse af to politibetjente. Men artillerikaptajn Hoffmanns daguerreotypi bidrager med en lille brik til historien. Billedet dokumenterer, at madam Klatt reklamerede for sin forevisning med plakater, hvorpå der sås et træsnit af elefanten.

Selvom man fra den tidligste tid var opmærksom på daguerreotypiens værdi som middel til afbildning af gamle bygninger og andre af fortidens mindesmærker, så kom der først gang i den bevidste brug af fotografiet til antikvarisk registrering, da teknikken blev bedre. I 1851 opfandt den engelske billedhugger Frederick Scott Archer den såkaldte »vaade kolloidumproces«. Det betød, at det fotografiske billede nu kunne fastholdes på en præpareret glasplade, som derefter kunne bruges som negativ til fremstilling af et ubegrænset antal aftryk på papir. Motivernes detaljer var meget skarpe, og processen var langt billigere end Daguerres metode.

På British Museum blev der i 1853 oprettet en fotografisk afdeling. I de følgende år var Roger Fenton, som blev berømt for sine billeder fra Krimkrigen, museets officielle fotograf. Han optog registreringsfotografier af museumsgenstande og påbegyndte også en fotografering af historiske bygninger i London. Og South Kensington Museet, det senere Victoria & Albert Museum, havde en fast fotograf fra grundlæggelsen i 1856. Hans første opgave blev at følge opbygningen af museets præfabrikerede støbejernsbygning, der senere blev flyttet til afdelingen i Bethnal Green, hvor den stadig kan ses.

På Det kongelige Museum for nordiske Oldsager i København stiftede man tidligt bekendtskab med fotografien. I marts 1859 ind-

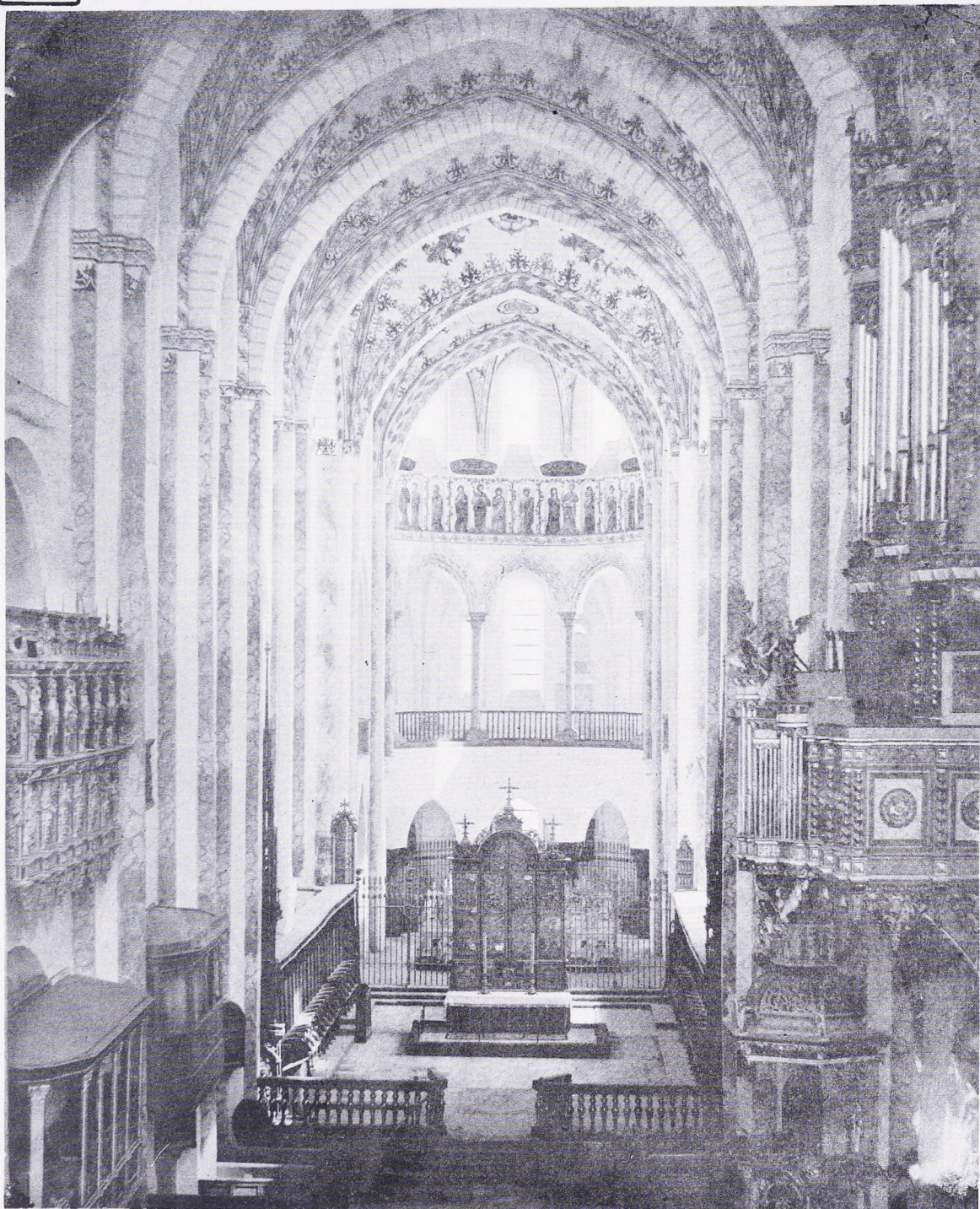
leverede J. J. A. Worsaae »en af Hr. Kirchhoff tagen Photographie af det Indre af Roskilde Domkirke«, og kort efter forærede C. J. Thomsen »en lille Photographie forestillende ... Beslag til en Høvdingehue«. Den forhenværende guldsmed Christian Piil, der var en af fotografiens pionerer i Danmark, udgav i 1861 den første danske vejledning i fotografi. I september samme år forærede han »en smuk coloreret Photographie i fuld Størrelse efter en lille ... Flintkile, der opbevares i Museet for nordiske Oldsager«.

Omkring 1860 kom der en øget efterspørgsel efter danske egnsbilleder, og flere fotografer begyndte at optage topografiske serier. Det gælder også den tyskfødte Joseph Henschel, som i foråret 1859 fotograferede Frederiksborg Slot fra forskellige sider. I december samme år brændte Frederiksborg, og Henschels fotografier fik dermed en utilsigtet antikvarisk betydning. Et billede af slottet set fra syd blev helt afgørende for rekonstruktionen af kirketårnet.

Mere målrettet var kirkeinspektionen i Viborg, som i foråret 1863 ønskede at få Domkirken fotograferet, inden den planlagte restaurering begyndte. Opgaven blev overdraget til fotograf E. Rye fra Odense, og han optog i maj/juni 1863 syv fremragende fotografier af den gamle kirke udefra og indefra. Senere, efter at kalkpudsen var fjernet og gulvet brudt op, blev disse fotografier suppleret med seks interiøroptagelser ved en lokal fotograf. Et sæt på 11 aftryk af de bedste optagelser blev af kirkeinspektionen i september 1863 skænket til Oldnordisk Museum.

De professionelle fotografer levede af portrætfotografering, men enkelte specialiserede sig også på andre områder. Nogle prøvede reklameoptagelser. »For Fabrikanter og Handlende udføres Fotografier af Maskiner, Varer og Lignende«, averterer flere fotografer omkring 1870. Andre optog talrige topografiske motiver, der kunne sælges som souvenirfotografier. Andreas Fritz i Århus udsendte således i årene omkring 1870 flere hundrede »Fotografiske Billeder af Danmarks smukkeste Egne«.

Endelig var der flere, der fremstillede lange serier af stereoskopbilleder. I over et halvt år-

KIRCHHOFF

skærbild 1859.

Fig. 1. Roskilde Domkirke, midtskibet set mod øst. Opklæbet fotografi indleveret 1859 til Oldnordisk Museum.
Foto A. W. Kirchhoff.

Fig. 2. Stereoskopfotoграфи. Prinsesse Marie i dagligstuen på Bernstorff slot. Foto Peter L. Petersen (Elfelt), ca. 1900.

hundrede var disse dobbelte fotografier, som man med stereoskopet kunne opleve i dybdeperspektiv, den store samlemani. Snedker Peter Fangel i Middelfart, som fra 1872 byggede såkaldte »amerikanske stereoskoper«, nåede fra 1887 at fotografere over 7.000 stereoskopplader med sit selvbyggede apparat. Og Peter Elfelt i København indlemmede i perioden 1887-1910 cirka 8.000 stereoskopplader i sit »Stereoskop-Galleri«. Mange andre solgte stereoskopbilleder. Serierne indeholdt alle de populære billedemner, f.eks.: Seværdigheder, landskaber, bypartier, kongefamilien, skuespillere, sportsfolk, varietékunstnere og – badepiger.

Det var efterspørgslen, der bestemte motiverne for de kommercielle stereoskopfotografier, og det var også behovet hos et købedygtigt publikum, der lå bag fremstillingen af billedserier med emner fra dansk folkeliv. Til afløsning af maleren F.C. Lunds 31 farvelitograferede blade med »Danske Nationaldragter«, der var udkommet 1864, indbød fotografirmaet Hansen, Schou & Weller i 1871 til subscriptions på en ny serie »Danske Nationaldragter i kolorede Photographier optagne efter Naturen«. Udgiverne betonedede, at det var lykkedes »at skabe en Samling, angaaende hvilken vi have saavel anseete Kunstnernes, som hele den offentlige Kritiks Udsagn om, at der i de enkelte Billeders Udførelse er

kunstnerisk Opfattelse og Smag, medens vi have vor egen Bevidsthed om, at den Troværdighed med Hensyn til Dragternes hele Ægt-hed, som vil være nødvendig for at give Værket den tilstrækkelige Betydning er fyldestgjort.« Trods disse ord kan Hansen, Schou & Wellers billedserie ikke bruges som kilde til dansk dragthistorie. Selvom nogle af de mest karakteristiske dragtdele måske nok er indsamlet lokalt, så må det omkring 1870 have været umuligt at fremskaffe så mange hele, sammenhørende og nøje stedfæstede dragter. Det særegne egnspræg var ved at forsvinde, og dragtskikken på landet var allerede stærkt præget af de skiftende moder. Derimod er de smukt farvelagte og elegant opklæbede dragtbilleder et fint eksempel på fotografi og billedproduktion i Danmark i slutningen af 1800-årene.

Interessen for de gamle dragter og for dansk bondekultur i det hele taget var medvirkende til, at der opstod nye museer i flere provinsbyer. I Hjørring oprettede tandlæge J. J. Lønborg Friis i 1889 »Vendsyssel historiske Museum«. Da professor R.F.S. Mejborg midt i 1890erne indsamlede stof til sit store værk: »Danske Bøndergaarde«, tilbød Lønborg Friis ham at skaffe afbildninger af dragter, bohaver og redskaber fra museet i Hjørring. Det blev en samling fotografier af personer, som var iført de gamle dragter og opstillet i fortællende optrin med titler som:

HANSEN, SCHOU & WELLER. KØBENHAVN, ERHÆT.

En Pige fra Rømø

Paysanne de l'isle de Rømø
Jutlande

Mädchen von der Insel
Rømø Jutland

Peasant girl from the isle
of Rømø Jutland

Fig. 3. En Pige fra Rømø.

Farvelagt fotografi (14×9,5 cm) opklæbet på karton (32×23,5 cm) med litograferet ornamentramme og tekst på dansk, tysk, fransk og engelsk. Fra Hansen, Schou & Wellers serie »Danske Nationaldragter i kolorerede Photographier optagne efter Naturen«. Udkom fra 1871.

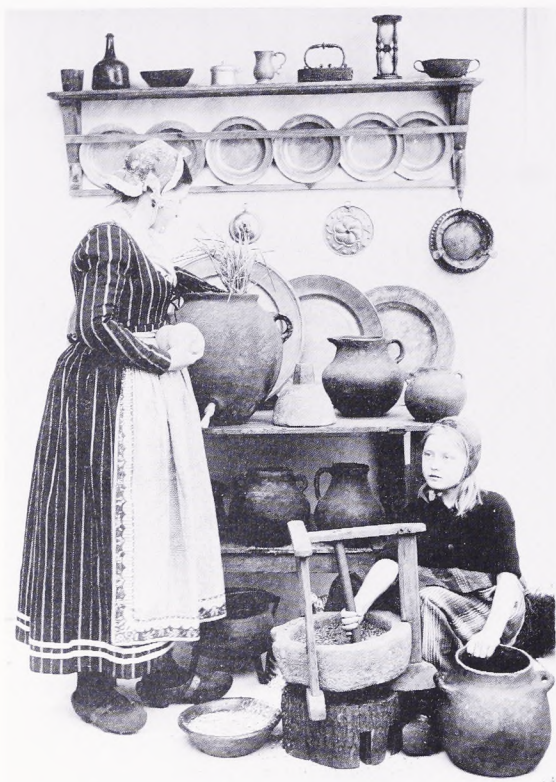

Fig. 4. I Frammerset. Fotografisk opstilling, arrangeret af lederen af Vendsyssel historiske Museum, J. J. Lønborg Friis. Personerne er hans kone og datter. Foto Kristine Lund, ca. 1900. (Lokalhistorisk Arkiv, Vendsyssel historiske Museum, Hjørring).

»Besøg hos Naboen«, »Walkommen te'«, »I Frammerset«, »Ved Arnestedet« og »Bejlen til Gaardmandsdatteren«. Professor Mejborg døde, inden værket om de danske bøndergårde var færdigt, og Lønborg Friis brugte i stedet fotografierne som illustrationer til sin bog: »Vendsyssels Nationaldragter og Vendelboerne i gamle Dage«, som udkom 1902.

Nogle fotografer optog på eget initiativ billeder, der skulle illustrere den gamle bondekultur. En af dem var Søren Bay fra Asnæs, som i begyndelsen af 1900-årene fotograferede omhyggeligt arrangerede rekonstruktioner af arbejdsprocesser, f.eks. tærskning med plejl, kornet kastes, hørbrødning, hørskætning, uldkartning, lysestøbning og bagning. Flere af billederne var optaget på de lokale museer, og de blev som postkort solgt fra museerne. Men Søren Bay fotograferede også ægte miljøer. Gennem mere end 50 år dokumenterede han fotografisk udviklingen i Ods herred, og hans mange billeder er i dag en uvurderlig kilde til hele egnens historie og udvikling.

Det var ikke alene folkedragter og bondekultur, som kunne sælges i form af fotografiserier. Også de gamle håndværk kunne blive til maleriske kulturhistoriske genrebilleder.

Fig. 5. Hjem fra Malkningen. Genrebillede med kulturhistorisk indhold. Foto Søren Bay, 1926.

Fig. 6. Ruiner af Vitskøl Klosterkirke. Et tidligt eksempel på Nationalmuseets egen fotografiering. Foto Ivar Hertzprung 1898.

Stenders Haandværkerbrevkort var fotograferet af Julius Folkmann, som omkring år 1900 havde været fotografisk medarbejder ved ugebladet »Hver 8. Dag«. Om sine fotografier fortalte Julius Folkmann i tidsskriftet »Amatør-Fotografen« 1912: »De fleste af disse Genrebilleder er, som mine Billeder i Almindelighed, saa langt fra at være Lynskud som muligt. Alt er Beregning. ... Mine Genrebilleder er arrangerede, som en Sceneinstruktør arrangerer en Scene, og jeg har haft den Glæde, at se denne Fremgangsmaade anerkendt som formaalstjenlig, dels ved at finde den benyttet af andre og dels ved at erfare, at de saaledes fremstillede Billeder har gjort Lykke.«

Omkring 1880 var de upraktiske vådemulsionsplader, som skulle fremstilles lige inden optagelsen og fremkaldes umiddelbart derefter, blevet afløst af fabriksfremstillede tørplader, der var mere lysfølsomme og kunne fremkaldes når som helst efter eksponeringen. Det medførte, at der fremkom nye typer håndkameraer, og det forenkledes i høj grad

Fig. 7. Skomageren. Et af de fotografier, som indgik i Stenders Haandværkerbrevkort. Foto Julius Folkmann.

Fig. 8. Viborg, Gamle Hovedvagt i Gravene. Til venstre huse i Lille Sct. Hansgade. Fotograferet september 1917 af Hugo Matthiessen, der altid stræbte efter at undgå personer på sine købstadsoptagelser.

brugen af fotografiet som billedokumentation ved kulturhistoriske feltundersøgelser. Forskerne ved Museet for nordiske Oldsager i København kom dog kun langsomt i gang med at bruge den nye teknik. I sommeren 1891 blev den store Guldhøj ved Vamdrup undersøgt af arkæologen Vilhelm Boye. Midt i højen stod en stor egekiste, som blev opmålt og tegnet, som man plejede at gøre. Men der blev desuden optaget en række fotografier af en interesseret privatmand, skolebestyrer H. R. Hansen fra Vamdrup Realskole. Vilhelm Boye skrev lidt forsigtigt til København: »Jeg ved ikke, om jeg skal bestille et Sæt Kopier til Museet (35 øre pr. Styk i opklæbet Tilstand)«. Han besluttede sig heldigvis til at købe fotografierne, men der gik alligevel nogle år, før fotografiapparatet blev fast udstyr ved alle udgravninger.

Arkæologen Henry Petersen var vistnok den første af Nationalmuseets medarbejdere, der aktivt tog fotografien i brug. Han var fra 1885 inspektør for mindesmærkernes beva-

ring og blev ved nyorganiseringen af Nationalmuseet i 1892 direktør for museets 2. afdeling. Under denne afdeling hørte undersøgelserne af kirker, middelalderruiner og gamle bygninger overalt i landet. Fra disse undersøgelser indgik medarbejdernes tegninger, opmålinger og fotografier i det såkaldte »antikvarisk-topografisk arkiv«. Snart fotograferede alle 2. afdelings rejsende medarbejdere, og i 1908 talte samlingen af negativer over 5.000 numre. I 1910 blev magister Hugo Matthiessen ansat ved afdelingen med ansvar for det antikvarisk-topografiske arkiv. Han fik idéen til en systematisk gennemfotografering af Danmarks gamle købstæder. Formålet var at sikre, at »fremtidig intet Hus af Værdi mere – som forhen desværre alt for ofte – uænsset og upaaagtet kan falde som Offer for den ubarmhjertige Udvikling, uden at der i alle Fald findes et Fotografi, som bevarer dets Billede.«

Købstadfotograferingen blev gennemført i årene 1914-1922 med økonomisk støtte fra by-

rådene, som til gengæld modtog et sæt aftryk af de optagne billeder fra deres by. Om sit valg af motiver skrev Hugo Matthiessen: »Under Arbejdets Udførelse er der dog ikke alene lagt Vægt paa at gengive de enkelte interessante Bygninger, men tillige at tilvejebringe en Billedsamling af karakteristiske Gaardinteriører, Gadedøre, Skilte, Trapper og lignende Enkeltheder, samt sidst, men ikke mindst af maleriske Gadepartier, som endnu ikke er søndrede af Nybygninger, men aander Stemning af gamle Dages smaaborgerlige Idyl og afslører saadanne Ejendommeligheder i Bebyggelsesforhold, som tjener til Forstaaelse af paagældende Købstads særegne Topografi i ældre Tid.«

Hugo Matthiessen var en fremragende fotograf. Hans velkomponerede billeder dokumenterer skarpt og nøgternt de spor af købstædernes gamle bebyggelse og topografi, som han ønskede at fastholde for eftertiden. Hans egen nutid blev bevidst holdt ude. Garderne er mennesketomme – billederne blev ofte optaget tidligt om morgenen – men undertiden røber et butiksskilt eller en plakat, at vi befinder os i tiden under Første Verdenskrig eller årene lige derefter.

Nationalmuseet har senere gennemført andre landsdækkende systematiske bygningsundersøgelser med tilhørende fotografisk dokumentation. Derfor findes mange fotografier af herregårde, bondegårde, møller og industribygninger registreret og bevaret for fremtiden i museets billedarkiver.

Ved udforskningen af nyere tids kulturhistorie vil en planlagt fotoregistrering være utilstrækkelig, hvis den kun omfatter bygninger og andre materielle levn i landskabet. Undersøgelsen må også beskrive selve det levende liv, som det udfolder sig i lokalsamfundet. Det betyder, at mennesket skal med på de fotografiske optagelser, og det stiller nye krav til kulturforskerens evner som fotograf.

Folkemindesamleren Evald Tang Kristensen havde gennem flere år planer om at udgive små levnedbeskrivelser af nogle af de gamle folk, der havde været hans meddelere ved indsamlingen af almuens skikke, sagn, tro, eventyr og viser. Levnedbeskrivelserne burde suppleres med portrætter, og i somme-

Fig. 9. Maren Jensdatter fra Skadekærhus på Feldborg hede. Hun havde sunget viser for folkemindesamleren Evald Tang Kristensen. Fotograferet i Aulum 72 år gammel. Foto Peter Olsen, 1895.

ren 1895 lykkedes det ham sammen med fotografen Peter Olsen fra Hadsten at få optaget 72 fotografier af jyske eventyrfortællere og visesangere. Evald Tang Kristensen ville afbilde folk, sådan som de havde siddet og sunget eller fortalt for ham. Af hensyn til belysningen måtte man ganske vist optage portrætterne i det fri, men opstillingen var enkel og baggrunden ægte. På fotografierne ser vi personerne sidde i deres daglige tøj, mange med et strikketøj eller et stykke værktøj. Billederne er udtryksfulde, hænder og ansigter vidner om mennesker, som gennem et slidsomt liv har arbejdet hårdt for at skaffe føden. Sådanne portrætter finder man ikke fra de almindelige fotografiske atelierer.

Da Evald Tang Kristensen mange år efter fik mulighed for at udgive billederne af de gamle fortællere som en bog, fik han hjælp af museumsforstander H. P. Hansen, Herning, som indhentede oplysninger hos præster og

Fig. 10. Jens Jensen, Romlund i Hodsager, binder løb. Udsnit af større fotografi, optaget af museumsmanden H. P. Hansen fra Herning i september 1926.

degne og skaffede supplerende portrætter, bl.a. et par stykker, han selv havde taget. H. P. Hansen forstod tidligt fotografiets værdi som kulturhistorisk dokumentation. Et af hans billeder fra 1905 viser jydepottekonen Maren Hansen fra Rødkær ved Varde, anbragt med sin grydefjæl i det fri foran potteovnen. Senere i 1919 lykkedes det ham at tage et mere korrekt indendørs fotografi af en anden jydepottekonen, Marie Haugstrup fra Stilbjerg, i færd med at forme kanten på en jydepotte. Til Herning Museum indsamlede H. P. Hansen oplysninger og redskaber fra det gamle hedebrug, og med sit fotografiapparat søgte han at afbilde hdebondens daglige arbejde og den specielle husflid, som udnyttede hedens ressourcer. Men undertiden kom han for sent til at fotografere arbejdsprocesserne, mens de endnu var levende tradition. Så måtte han finde folk, der stadig kunne huske de gamle metoder, og bede dem demonstrere, mens han fotograferede. For H. P. Hansen var det vigtigste, at de, der så på fotografiet, fik en levende forestilling om, hvad der foregik. Det kunne de levende bille-

der også bruges til, og i 1931 købte han en småfilmoptager. Med den optog han en række film om den hedekultur, som de gamle havde oplevet, da de var børn og unge midt i 1800-årene. I sin egen nutid fastholdt han, hvad der var fortid for de fleste.

På Nationalmuseets 3. afdeling, Dansk Folkemuseum, tog man også de levende billeder i brug til skildring af dansk folkeliv. Det var museumsinspektør Kai Uldall, som i 1927 begyndte at filme, dels på særlige optagelsesrejser, dels mere tilfældigt, når han i forbindelse med sine undersøgelser af gamle bøndergårde fandt eksempler på traditionelle arbejdsmetoder eller rester af gamle folkeskikke. Formålet med disse filmoptagelser var at bevare de sidste vidnesbyrd om tingenes liv, »Billedet af dette Liv bør ikke gaa tabt. Bevares bør alt, som kaster Forstaaelsens Lys over de døde Museumsgenstande.« I løbet af de første 7 år fik Kai Uldall optaget næsten 100 små film, som dokumenterer en mængde udsnit af landbefolkningens gamle folkekultur, som den endnu kunne opleves i begyndelsen af 1930erne. Enkelte gange er der tale

Fig. 11. Middagsmåltid i bryggeriet, Drejø. Foto Kai Uldall til Nationalmuseet 1927.

om rekonstruktioner. Det gælder de film om rugbrødsbagning, smørkærning og slagtning, der i sommeren 1929 blev optaget i Kølvrå, på den gård, der nu er overflyttet til Frilandsmuseet. I 1929 var der ingen kone på gården, og man fik derfor Ane Hjort fra nabobyen Hessellund til at demonstrere de gamle arbejdsmetoder i landhusholdningen. Kai Uldall tog også almindelige fotografier både i forbindelse med sine filmoptagelser og ved andre lejligheder. Hans billeder viser, at han har haft øje for en række traditionelle træk i samfundet, som ingen anden har fotograferet. Derfor er Kai Uldalls film og fotografier i dag en uerstattelig kilde til viden om dansk folkekultur.

Kai Uldalls filmarbejde blev videreført af filmentusiasten, ingeniør Aage Rothenborg, som gennem næsten tredive år på egen bekostning optog kulturhistoriske dokumentarfilm for Nationalmuseet. Emnerne blev foreslået og dispositionen udarbejdet af museets medarbejdere, og formålet var at vise de gamle arbejdsprocesser så detaljeret, at fil-

lene »kunne indgå i en fremtidig undervisning af vordende museumsfolk«. Resultatet af dette samarbejde er tyve etnologiske film med titler som »Jydepotten« (1942), »Blydækkeren« (1951), »Skemageren« (1957), »Hjulmanden« (1958), »Bødkeren« (1959), »Spinding ved Vandkraft« (1962) og »Lynæs-Jollen« (1966). Særlig vellykket blev smedefilmen, optaget 1955 hos den gamle landsbysmed Frantz Helt i Hejnerup sydvest for Køge. Filmen viser bl.a. fremstilling af hestesko, skoning af en hest og påsætning af jernring på et vognhjul.

Sideløbende med den aktive brug af fotografiet som dokumentationsredskab har danske museer gennem mange år indsamlet gamle og nyere fotografier med kulturhistorisk interessant billedindhold. Det kan være enkeltbilleder, men det kan også være hele samlinger, som enten kommer fra professionelle fotografer, fra private samlere eller fra flittige amatører. Nogle få af disse i billedarkiverne indlemmede fotografisamlinger skal omtales her.

På Nationalmuseets 2. afdeling findes foto-

Fig. 12. Parti fra Sct. Jørgensbjerg ved Roskilde. Børnene synes at være gennet af vejen for at sikre den nødvendige ro i billedet. Foto Kristian Hude, 1912.

graf Kristian Hudes 6.000 plader med hovedsagelig topografiske motiver. Kristian Hude var først privatlærer i nærheden af Sorø, og her fik han interesse for egnens mange smukke kirker. Han begyndte at fotografere, og en dag besluttede han sig på en spadsere-tur til at specialisere sig som arkitekturfotograf. I København lærte han fotografiens teknik, og i 1899 flyttede han til Roskilde. Hver sommer drog han ud med sit fotografiapparat for at fotografere kirker og kirkeinventar, herregårde, købstaduse, bondegårde og andre kulturminde. Med 2. afdeling havde han et nært samarbejde, og som anerkendelse for sin virksomhed modtog han fra 1919 en stats-

Fig. 13. Kaffepause i kedelrummet på værktøjsfabrikken Th. Marstrands Eftf., Amerikavej, Frederiksberg. Fyrbøder Mortensen sidder på vægten, som vejede kul før indfyring. Foto Kai Uldall, 1913.

understøttelse, mod at hans negativer ved hans død skulle overgå til Nationalmuseet. Det skete 1929, og siden har Hudes fremragende fotografiske plader været et stort aktiv for det antikvarisk-topografiske arkiv.

Blandt de negativsamlinger, som er indgået i Nationalmuseets 3. afdelings billedarkiv, kan nævnes fotograf Heinrich G. Adolphs billeder. Samlingen kom lidt tilfældigt til museet. I 1961, en halv snes år efter Heinrich G. Adolphs død, lå negativerne i et siderum til Cirkusbygningens kantine, og restauratøren, der nødig ville kassere samlingen, henvendte sig til Nationalmuseet. Heinrich G. Adolph var født i Kalundborg og oprindelig udlært som maler. Han forsøgte sig senere som kunstmaler, men blev i stedet fotograf og flyttede til København. Her arbejdede han i 1930'erne og 1940'erne for fotofirmaer og reklamebureauer, og ved siden af dyrkede han sin interesse for byens gamle huse og kanaler. Han fotograferede også kirker, herregårde, havnepartier og gamle købstadhuse ude i landet, og ca. 750 af hans bedste optagelser er nu indgået i Dansk Folkemuseums billedkartotek.

I Københavns Bymuseum findes en fotografisamling, som kommer fra billedsamleren, blikkenslagermester N. L. Mariboe. De ca. 3.000 fotografier er optaget i perioden 1840-1917, og de viser københavnske gadebilleder, slumkvarterer, enkeltbygninger, havnepartier og lignende. Desuden er der billeder fra kongebegravelser, militære parader, politiske møder, sportsarrangementer og andre københavnerbegivenheder. Fotografierne er på bagsiden påført notater om motiv og datering, ofte suppleret med bygningshistoriske eller personalhistoriske oplysninger. N. L. Mariboe havde en stærk historisk interesse og erhvervede sig en omfattende topografisk viden. Derfor er »Mariboers Samling« en enestående og alsidig dokumentation af København i en periode, hvor byens udseende helt blev ændret, og mange gamle miljøer forsvandt.

Lige siden fotografiens barndom har amatører været med til at præge udviklingen både teknisk og kunstnerisk. Fotografier optaget af amatørfotografer indgår i mange offentlige fotografisamlinger. Fra sidst i 1800-årene dyrkede avancerede amatørfotografer det, man

Fig. 14. København, Adelgade 57. Foto Heinrich G. Adolph, ca. 1940.

kalder »billedmæssig fotografi«, dvs. en naturalistisk fotokunst, som lægger vægt på fotografiets skønhed fremfor motivets reelle indhold. Et eksempel er den tyske naturfilosof og matematiker Arthur Vianna de Lima, som i årene 1886-1889 var sommergæst på Føhr og i Hornbæk. 1889 optog han i Hornbæk en række fotografier af fiskerne i arbejde. Disse billeder indgik som lystryk i en serie, som udkom 1890 med titlen: »Nach der Natur. Momentbilder.« I forordet blev fotografien beskrevet som kunstart, og billederne vakte da også opsigt blandt fotografer og kunstanmeldere.

Botanikeren Frederik Børgesen var også amatørfotograf. Omkring år 1900 optog han på studierejser til de Dansk-vestindiske Øer og Færøerne ud over de rent botaniske billeder næsten 200 fotografier af landskaber og folkeliv. Negativerne indkom 1962 til Dansk Folkemuseum, og samlingen indeholdt også billeder fra Norge, Frankrig, Spanien og Italien. Desuden var der over 100 optagelser fra Frederik Børgesens eget familieliv. Fine foto-

Fig. 15. Kaffedrikning uden for havehuset ved hattefabrikant Skjold Børgesens villa, »Skjoldborg« på Østerbro. Skjold Børgesen sidder yderst til venstre. Foto Frederik Børgesen 1890.

grafier fra faderen, hattefabrikant Skjold Børgesens ejendom »Skjoldborg« på Østerbrogade med udsigt over Sortedamssøen, og fra Frederik Børgesens egen villa på Nordre Strandvej i Hellebæk. Døtrene kunne give præcise oplysninger, så denne fotografisamling afspejler meget klart livet i en velhavende akademikerfamilie ca. 1890-1920.

Familiebilleder og andre private fotografier indeholder ofte værdifuld billedinformation, men de har også en selvstændig dokumentationsværdi ud over det rent billedmæssige. Til belysning af danskernes billedkultur er det vigtigt, at museerne registrerer alle tilgængelige proveniensoplysninger om de indsamlede fotografier. Ethvert fotografi, der ikke er fremstillet med det formål at bevare kulturhistoriske forhold for eftertiden, bør betragtes som en museumsgenstand. Det betyder, at man må gøre sig klart, med hvilken hensigt fotografiet er optaget, og prøve at få oplyst,

hvorfor den tidligere ejer har haft det, og hvordan han har brugt det. Med andre ord: Hvorfor har netop denne person på denne tid ment, at netop dette motiv var værd at gemme i form af en fotografisk optagelse? Billederne på væggen, fotografierne i familiealbummet og de løse aftryk i skufferne indgår på lige fod med andre brugsgenstande i en kompliceret sammenhæng, der tilsammen beskriver familiens livsforløb og sociale kultur.

For tredive år siden kunne man i »Nationalmuseets Arbejdsmark« læse følgende: »Ikke mindst de gamle fotografier kan være af stor kulturhistorisk værdi; thi kan en skriftlig beretning være subjektiv, er et fotografi objektivt, i det mindste så længe man ikke lægger mere i det, end det direkte udviser.« Dette udsagn bør modificeres. De gamle fotografier er ikke i sig selv en objektiv afbildning af virkeligheden, men en kilde til forståelse af, hvordan menneskene ønskede at se på den verden, der omgav dem. Kulturhistorikeren

Fig. 16. Bordbøn. Amatørfotografi uden angivelse af sted og tid for optagelsen. Eneste oplysning er en påskrift på negativposen: – »Belyst 15 Sek. medens vores Far bad Bønnen«. Billedet indeholder mange fine detaljer. Det kan bruges som illustration, men ikke som egentlig dokumentation.

må tillægge sin egen viden for objektivt at kunne vurdere de gamle fotografiers billedindhold.

Men også de fotografier, museerne selv lader optage som dokumentation af fortidens kultur, bør vurderes kildekritisk. Som den amerikanske fotograf Minor White må man tænke på, at »enhver fotograf fotograferer sin samtid, hvad ellers kan man fotografere?«

LITTERATURLISTE

- Bjørn Ochsner: *Fotografer i og fra Danmark til og med år 1920*. Kbh. 1986.
- Victor Hermansen: »Nogle gamle Stereoskop-Billeder«, *Danske Museer* III, 1952, s. 65-82.
- Erna Lorenzen: »Kunstfotografier – kunstige billeder«, *Købstadsmuseet »Den Gamle By« Årbog* 1973, s. 73-101.
- J. J. Lønborg Friis: *Vendsyssels Nationaldragter og Vendelboerne i gamle Dage*. Hjørring 1968.
- Jens Vellev: *Hugo Matthiessens Viborg*. Viborg 1987.
- Anders Linde-Laursen: *Hugo Matthiessens kulturhistorie*. Højbjerg 1989.
- Evald Tang Kristensen og Peter Olsen m.fl.: *Gamle kildevæld*. Kbh. 1981.
- Kai Uldall: »Levende Billeder i Dansk Folkemuseums Tjeneste«, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1928, s. 75-80.
- John Erichsen: »Blikkenslagerens billeder – N.L. Mariboes fotosamling«, *Københavns Bymuseum* 1980-81, s. 13-28.
- Bjarne Kildegaard Hansen: »Hverdagslig kulturpraksis«, *Nord Nytt* nr. 9, 1981, s. 66-80.

The true image

Ever since the daguerreotype method was published in the *Academie des Sciences* in Paris, on 19 August 1839, the value of the photograph as a tool of cultural history has been evident. The British Museum acquired a photographic department in 1853, and the Museum of Northern Antiquities in Copenhagen struck up acquaintance with the photograph in 1859. Danish photographers at an early date began to record topographic themes which could be sold as photo-sequences, and later there arose interest in photographs with subjects from Danish folk-life. From 1871 onwards the firm of photographers Hansen, Schou and Weller published a series of "Coloured Photographs of Danish National Costumes taken in their original contexts". At the museum in Hjørring narrative studio-takings around the year 1900 were used as illustrations to descriptions of cultural history, and both professional photographers and amateurs produced genre pictures with cultural-history content long into the twentieth century.

In the National Museum's Historical Department photographic equipment began to be used as the successor to the sketch-book in the 1890s. Photographs of churches, medieval ruins and old buildings throughout the country were included in the department's archives. From 1914 to 1922, under Hugo Matthiessen, the department undertook a systematic photographic recording of all Denmark's old towns.

Within the subject area of ethnology primary information about the use of objects is collected, and so here the people have to be photographed also. The folklore collector

Evald Tang Kristensen took photographs of his informants in 1895, and the Herning Museum Director, H. P. Hansen, was the first to photograph the moorland peasants' daily work and cottage industries.

At the Danish Folk Museum Kai Uldall started to use moving pictures and from 1927 onwards took nearly 100 short films of traditional working methods and old folk customs. In addition he took unique photographs of cultural-historical subjects which no-one else had the eye to select.

Concurrently with the development of active photography the Danish museums collected photographs taken by others with relevant picture-content. In the museums' pictorial archives whole collections are to be found from professional photographers, from private picture-collectors and from enthusiastic amateur photographers.

Private photographs often contain invaluable pictorial information, but they are also significant documents irrespective of their value in terms of pictorial content. Any photograph which is not produced with the purpose of preserving a cultural-historical context for posterity should therefore be treated as a museum object. Information about the origin of a photograph can be used in the assessment of its value as a pictorial-source, and information about a photograph's use can contribute to the description of Danish photographic culture.

For a cultural-historical museum photography is a useful tool, which if used with insight can help us to compose a true likeness of the reality of the past.

Jernaldergrave under mikroskop

Bestemmelse af organiske materialer fra Præstestien og Sejlflod

Af CLAUS MALMROS

Fig. 1. Gravene ved Præstestien tegner sig som ovale grå figurer, efter at pløjelaget er fjernet. Foto Esbjerg Museum.

Ved undersøgelse af grave fra jernalderen er udbyttet ofte begrænset til lerkar, enkelte jerngenstande og smykker, der sammen med skeletrester i reglen er det eneste grundlag for vores viden om den gravlagte og om begravelsesritualerne. Det sker dog ikke sjældent, at der også findes spor af organiske materialer, træ og tekstiler samt formuldede dele af kisten. For det blotte øje syner dette ikke af meget, og normalt bliver kun tekstilrester tilagt en værdi, mens de andre materialer anses for ubestemmelige. Imidlertid kan de mere uanselige organiske levn rumme vigtige informationer.

Laboratorieundersøgelser af organiske rester fra vikingegraven ved Grimstrup, som omtales i Nationalmuseets Arbejdsmark 1987, gav således et indblik i datidens træhåndværk og gravens indretning, og siden er der kommet mange henvendelser med lig-

nende opgaver til Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling.

Her skal omtales de første foreløbige resultater af to store undersøgelser af jernaldergrave fra 4.-5. århundrede e.Kr.: Præstestien ved Esbjerg og Sejlflod ved Ålborg.

Præstestien er en boplads med tilhørende gravplads, der ligger ved Hjerting nordvest for Esbjerg (fig. 1). I 1986 blev her foretaget udgravninger af Esbjerg Museum under ledelse af Palle Siemen, og oldsagerne fra fundet blev bragt til Konserveringscentret i Ølgod. Gravene indeholder mange usædvanlige fund. I en af dem var f.eks. nedlagt en lille kop, som indeholdt rug-, byg- og havrekorn samt et brød af bygmel, der er undersøgt af David Robinson på Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling. På mange af jernsagerne var bevaret trærester, og i en del tilfælde også læder, skind, tøj og benmasse. Tak-

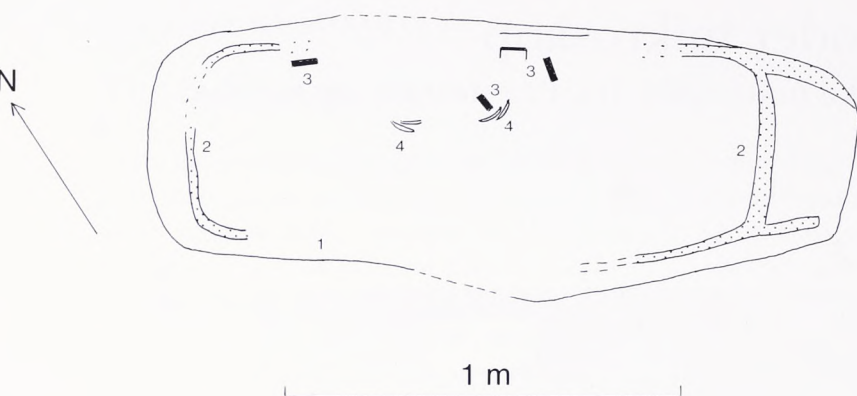

Fig. 2. Plan af grav fra Præstestien. Den døde er begravet i et trætrug, der er repareret med jernkramper. 1: kant af gravbund. 2: formuldet træ. 3: jernkramper. 4: lerkarshår. Rentegnet af forfatteren.

ket være økonomiske midler fra Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat blev det i 1988 muligt at foretage en bestemmelse af et udvalg af genstandene, mens resten må vente til en senere lejlighed.

To oldsagsformer er særlig interessante ud fra et træteknologisk synspunkt. Knivene og jernkramperne fortjener en nærmere omtale.

På knivene i Præstestiens jernaldergrave er bevaret rester af træskafterne i rustudfældninger, som en art forstenet træ, hvor veddets cellevægge er opløst, efter at hulrummene forinden er udfyldt med jernsalte. Det egentlige træ, hvis celler er opbygget af cellulose, lignin og andre stoffer, er således forsvundet, men på trods heraf er det muligt under mikroskopet at bestemme træarten ud fra rustaftrykkene.

Rustskorper med træ findes i op til 15 mm afstand fra knivens jerntange, hvilket betyder, at skaftets runde yderside i regelen er bevaret. Hvor meget af skaftets længde, som er bevaret, afhænger af jerntangens længde; hvis denne kun har gået et stykke op i skaftet, er kun en mindre del til stede, hvis tangen derimod har gået hele vejen igennem, findes skaftet i sin helhed. Tre knivtyper kan udskilles.

Der er for det første knive med simple træskafter, som er forarbejdet af grene med marven placeret i knivens midtakse (fig. 3, til venstre). Syv knive har sådanne skafter af hassel og én af æble, pære eller røn. Knivenes jerntang er ofte ret korte, og længden af den bevarede skaftdel er 32-83 mm; bladet er tilsvarende kort. Det har været ret let for enhver at skaffe råstoffet og fremstille skafterne til de små knive, som minder om nutidens urteknive.

En anden type knive har mere professionelt udførte skafter af udkløvet stammeved (fig. 3, midterst). Tre eksemplarer er af ask, et af løn, et af el, et af elm og et af taks. Til skafterne er anvendt udsøgt ved, i nogle tilfælde med snoet vækst (masret ved). Den bevarede længde er 39-95 mm. Flere af de længste skafter er komplette, og nogle af disse er afsluttet med en plan endeflade. Jerntangen er ofte lang og løber gennem hele skaftet. Der har været lagt betydeligt mere arbejde i at fremstille disse skafter, og de har krævet en mere professionel håndværker end den første type. Træet måtte udvælges med stor omhu, og skaftet skulle være stærkt og tiltalende, gerne med et smukt åreforløb. Skafterne blev forarbejdet af udkløvet stammeved, hvilket betød, at de var mindre tilbøjelige til at revne end de simple skafter af grene. En tredje type, der kun er repræsenteret med en enkelt lang kniv med hornskaft (fig. 3, til højre), føjer sig til den netop omtalte gruppe af store knive eller dolke.

Det er påfaldende, at de tre knivtyper er fundet i hver sit område af gravpladsen, de simple i den sydøstlige del og de mere professionelt udførte knive i den nordvestlige del af gravpladsen. Før det samlede fundstof er gennemarbejdet, er det for tidligt at give en endelig forklaring på forskellene i type og udbredelse. Man kan tænke sig flere muligheder, for eksempel at typerne ikke har været i brug på samme tid, eller at de små og store knive tilhører hver sit køn, forskellige aldersgrupper eller sociale lag.

Spor af træ findes også på en del jernkramper, der er forarbejdet af udhamrede flade jernbånd, hvis ender er bukkede og tilspid-

Fig. 3. Jernknive fra tre grave ved Præstestien 4.-5. årh. e.Kr. Skafterne er forarbejdet af forskellige materialer: Til venstre af en åblegren Pomaceae, i midten af udspaltet takstrø Taxus sp. forsynet med bronzebånd og til højre af horn. Rester af læderskeder er også bevaret. 1:2,5. Foto Kit Weiss.

se. Deres funktion har tilsyneladende været at holde sammen på kister eller andre trægenstande, der har tjent som ligbårer. Fra en af gravene er undersøgt trærester på fire kramper, som lå på gravbunden, der var afgrænset af en lys gråbrun sandstribe (fig. 2). Denne stribe tegnede omridset af en ca. 150 cm lang og 50 cm bred aflang figur med afrundede ender, den ene forsynet med to »håndtag«. Formen minder stærkt om et bæretrug, og træbestemmelsen støtter en sådan tolkning. Træet på kramperne er bestemt til poppel, og undersøgelser af fiberretningen afslører, at krampernes spidse ben er slået ind vinkelret på træets årringe, dvs. at trætrugets yderside har fulgt stammens runding (fig. 4). Kramperne har tilsyneladende haft til opgave at lukke en langsgående revne, som er opstået under brugen af truget. Poppel er velegnet til trætrug, fordi det er nemt at spalte og udhule. Veddet er ganske let med en tørvægt på under

et halvt gram pr. cm^3 , hvilket har stor betydning, når der skal bæres tunge byrder, og poppeltræ bliver derfor også anvendt til nutidens slagtertrug. Væsentligt er desuden, at veddet ikke afgiver smag til fødevarer.

Spor af lignende trug forekommer i flere grave ved Præstestien og synes at være et særpræg for gravpladsen. En analyse af gaverne af keramik, jernsager, smykker m.m. i gravene vil forhåbentlig afsløre, hvad der ligger bag benyttelsen af trug til begravelser; kan de f.eks. indeholde barnelig? På Tofting-bopladsen i Nordtyskland var et spædbarn således begravet i sin vugge, som bestod af et lille trætrug (fig. 5). Genbrug af udtjente trug fra bopladsens husholdning kan måske også afspejle en mangel på træ i omegnen af Præstestien.

Den store nordjyske jernalderboplads Sejlflod og tilhørende gravplads ligger 10 km sydøst for Ålborg og 3 km fra Limfjorden (fig. 6). Udgravningerne blev foretaget i årene 1979-85 af Jens Nielsen for Aalborg historiske

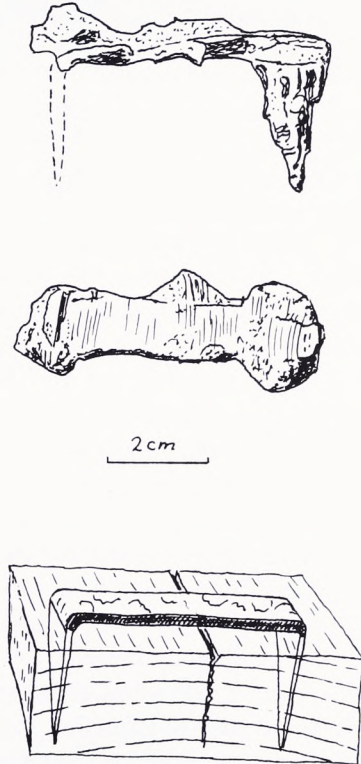

Fig. 4. Præstestien. Rester af poppeltræ *Populus* sp. er bevaret i rustskorper på en jernkrampe, som har lukket en revne i et bæretrug (fig. 2). Nederst ses en rekonstruktion. Tegnet af forfatteren.

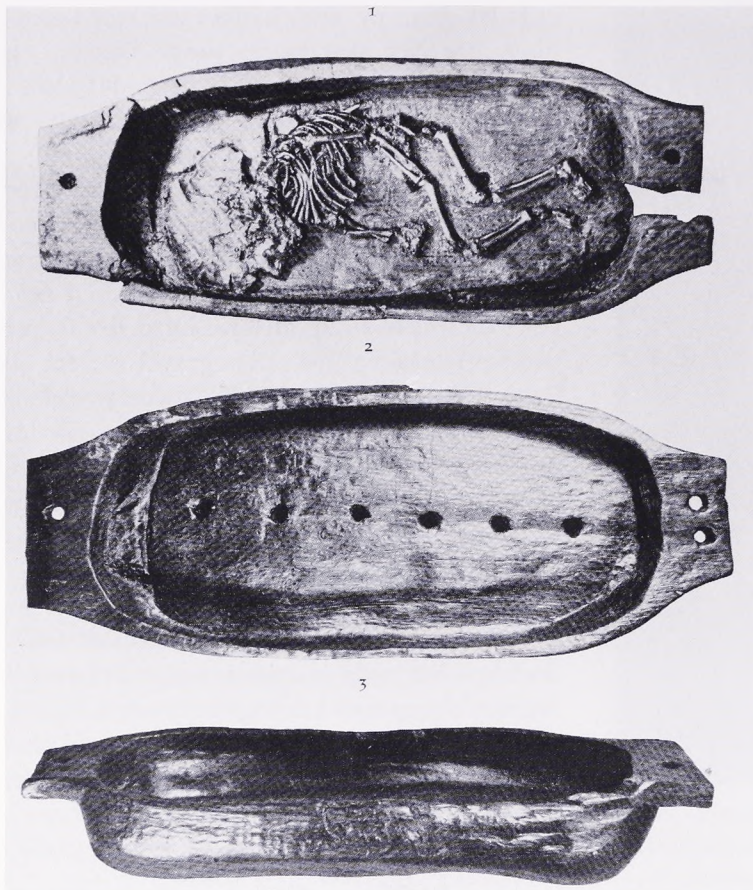

Fig. 5. På Tofting-bopladsen i Sydslesvig er et spædbarn begravet under husgulvet i en 80 cm lang trugformet vugge af birketræ. 3. årh. e.Kr. Efter A. Bantelmann: *Tofting eine vorgeschichtliche Warft an der Eidermündung, 1955.*

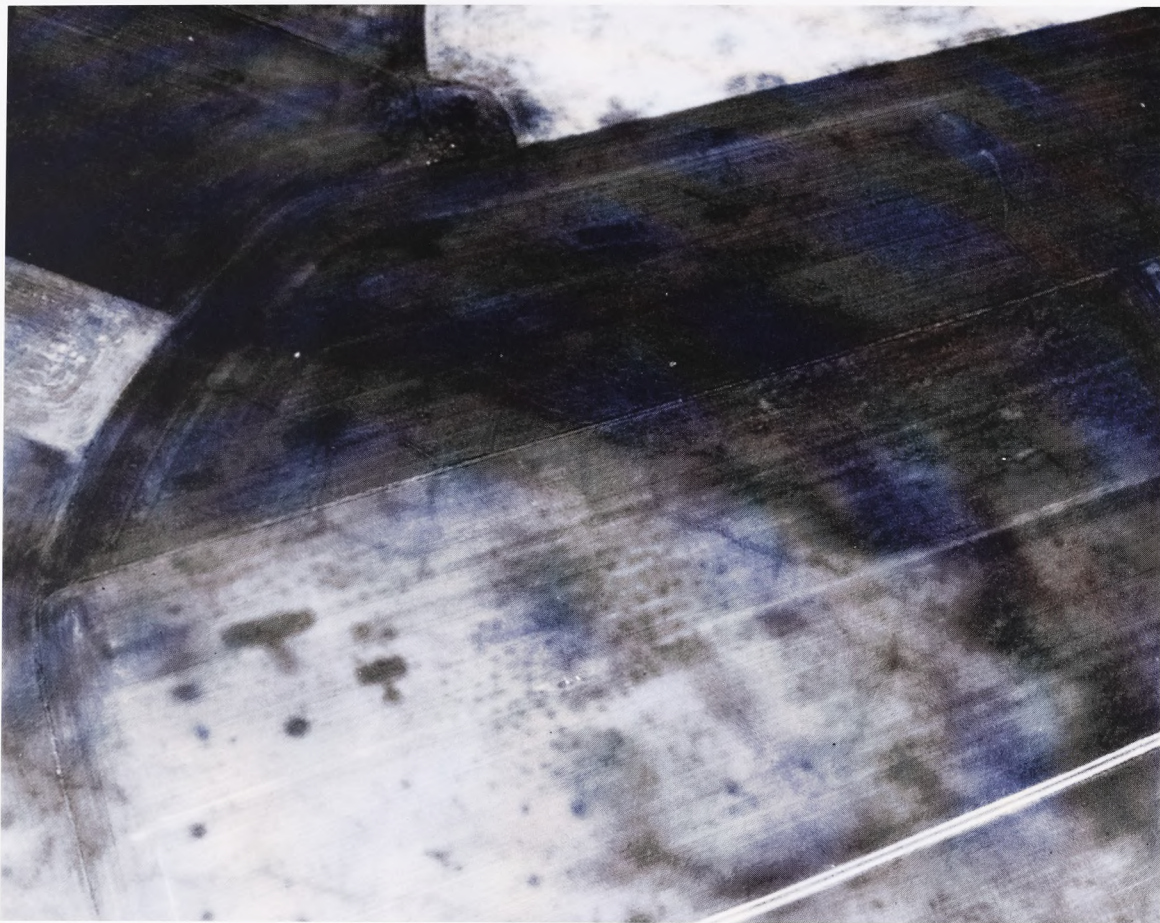
Museum. Ved undersøgelserne afdækkedes mere end 300 grave fra 4.-5. årh. e.Kr., og over 500 prøver af organiske materialer blev hjembragt. I 1988 indledtes en mikroskopisk undersøgelse af prøverne, finansieret af Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond og det Obelske Familiefond. Laboratoriearbejdet er langt fra afsluttet, og den følgende redegørelse omfatter kun en lille del af det samlede fundstof. Over halvdelen af prøverne er træ, der er bevaret i rustudfældninger på knive og våben eller som mere eller mindre formuldet ved og trækul. De øvrige prøver består af organiske materialer af forskellig art; nogle af dem rummer helt uventede informationer om de døde.

Bæretrug som i Præstestien er ikke påtruffet, men derimod spor af trækister, hvis bund, sider og låg ser ud til at være samlet uden brug af søm (fig. 7). Nedbrudte eller forkullede rester af kistetræ er i langt de fleste tilfælde bestemt til eg, undtagelsesvis bøg. Nogle af plankerne er svidet, antagelig for at

forlænge træets holdbarhed, idet de nedbrydende svampe og mikroorganismer ikke kan finde næring i den forkullede overflade. Egetræ er let at kløve til planker, det har stor styrke og holdbarhed, og veddet har derfor lige siden oldtiden været værdsat til bygningsværker og gravkister, kort og godt til trækonstruktioner, som var beregnet til at skulle holde længe. Eg betragtes derfor også i dag som den fornemste danske træsort og har høj statusværdi. F.eks. er moderne ligkister af eg umalede (man skal kunne se materialet), hvorimod fyrretræskister er malede.

Som ved Præstestien forekommer også i Sejlflod tre typer knive. Nogle har simple skafter af grenved af hassel og æble, mens andre har professionelt udførte skafter af udspaltet ved af finere træsorter som ask, taks, benved m.m. Den sidstnævnte type er mest almindelig, og sammen med en del knive med hornskafter tegner de et billede af en relativ velstand ved Sejlflod (fig. 8).

To økseskafter og en spydstage er bestemt

til asketræ, en stærk og smidig træart, som ud fra et teknologisk synspunkt må anses for den bedst egnede og også i dag er foretrukket til disse formål.

I en grav er fundet en jernpil med skaft af fyrretræ, mens selve buen ikke har kunnet påvises. Det hænger uden tvivl sammen med, at buer fremstilles helt af træ uden metaldele, som kunne have bevaret træspor. Fra flere grave er der bestemt små stumper takstræ uden klar sammenhæng med jerngenstande: kan det være rester af langbuer af samme art som i våbenofferfundene? Ligesom fyr er den bedste nordiske træart til pileskafter, er den meget hårde og elastiske taks den ypperligste til buer.

Efter fundene at dømme har takstræ i yngre romertid og ældre germanertid (ca. 200-600 e.Kr.) været umådeligt populært, ikke alene til buer og knivskafter (som fig. 3, midterst), men også til andre mere usædvanlige sager som f.eks. runeæskén fra Garbølle Mose. Præstestien har ud over et knivskaft

Fig. 6. Luftbillede af en del af bopladsen og gravpladsen ved Sejlflod. De mørke aflange figurer i billedets midte er tomter af nedgravede op mod 20 m lange huse, mens de mange tætliggende runde pletter er gravene. Foto J. K. St. Joseph, Cambridge.

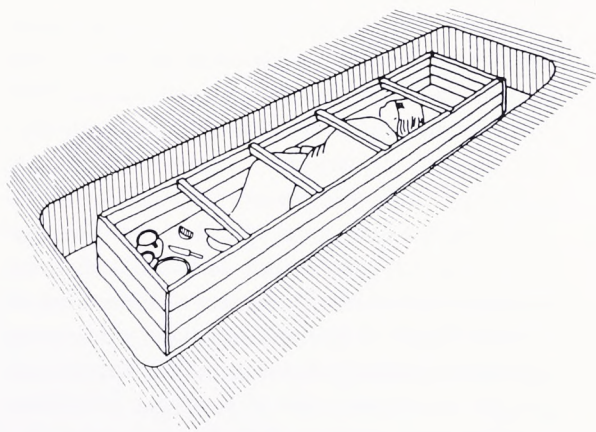

Fig. 7. Rekonstruktion af begravelse i egetræskiste fra Sejlflod. Efter Nielsen & Rasmussen 1986.

Fig. 8. Dolk fra Sejlflod med skæfte af horn og bronze med sølvornamenter. 1:2,5. Foto Kit Weiss.

også leveret dele af en spand af samme træsort. Fra resten af oldtiden er fund af taks fra Danmark yderst sparsomme, og vildtvoksende træer må formodes at have været meget sjældne, ligesom det i dag er tilfældet. Når træarten optræder så hyppigt i fund fra den senere del af jernalderen, tyder det derfor på, at der er foregået en import fra andre egne, hvor træet var mere almindeligt. Her ledes tanken i første omgang hen mod Samsø, hvor der i Stavns fjord er fundet rækker af nedrammede pæle af taks, som er dateret til denne periode. En tilsvarende pæl fra 6. århundrede er gravet op ved Østerby på Læsø. Disse pæle er forarbejdet af tilspidsede taks-træsstammer, som rimeligvis er fældet i lokale bevoksninger på øerne. Materialet til de jyske takstræsredskaber skal dog måske snarere søges på den anden side af Kattegat i det vestlige Sverige og sydlige Norge, som i dag hører til taksens naturlige udbredelsesområde. Vi ved fra de samtidige våbenofferfund i mo-

serne, f.eks. Illerup og Nydam, at der fandtes nære forbindelser til netop disse dele af Sydskandinavien.

De måske mest overraskende resultater fra Sejlflodgravene er fremkommet ved undersøgelse af små prøver af organiske materialer, som er fundet tæt op ad klædedragtens smykkenåle, spænder, hægter og maller af bronze. Under nedbrydningen af bronzesagerne er korrosionsprodukterne trængt ud i de nærmeste omgivelser, og de stærkt giftige kobbersalte har virket dræbende på de organismer, som under normale forhold ville have opløst alt organisk væv. Den samme giftvirkning udnyttes i dag i træbeskyttelsesmidler. I prøverne er derfor bevaret dele af lig, tøj, skind samt plante- og dyrerester, som har ligget i nær kontakt med bronzegenstande.

Som eksempel på, hvad der kan afsløres under mikroskopet, skal omtales undersøgelsen af en 48 x 33 mm stor og 10 mm tyk prøve, der er optaget sammen med en korsformet fibula af bronze, der lå på overkroppen af en kvinde (fig. 10 og 11). Prøven indeholder fem lag af forskellige organiske materialer.

Fig. 9. De ældste danske menneskelus *Pediculus humanus* er fra 5. årh. e.Kr. og er fundet i grave ved Sejlflod. Den viste lus, der er 2 mm lang, sad på indersiden af tøjrester under et bæltespænde, et af de foretrukne steder for kropslus. Tegnet af forfatteren.

Fig. 10. I en kvindegrav fra 5. årh. e.Kr. ved Sejlflod er fundet en korsformet bronzefibula med tekstilrester (se fig. 11). 1:1. Foto Jan Slot Carlsen.

Fig. 11. Rester af kipervævet uldtøj fundet under fibulaen fig. 10. Giftige kobbersalte har bevaret ikke alene tøjet, men også stærkt sammenpressede dele af liget, der hviler på et leje af skind og hø. 1:1. Foto Kit Weiss.

1. Øverst ses flere lag kipervævet uldtekstil af Haraldskær-type, som holdes sammen af fibulaen, der har fungeret som en sikkerhedsnål.
2. Derunder er der et lag af nedbrudte, sorte ligdele, hvor hud og knoglevæv er nogenlunde bevaret, mens bløddelene er temmelig opløste og stærkt sammenpressede.
3. Herpå følger endnu et lag uldstof, der må opfattes som ryggen af klædedragten.
4. Under tøjet ligger et skind med hårsiden opad, måske en kohud.
5. Endelig findes nederst i prøven mange 2 mm brede græsblade, som ligger på kryds og tværs i flere lag. Heri er fundet et frø af alm. sumpstrå.

Undersøgelsen af denne og andre lignende prøver giver et nært indblik i jernalderens gravskik. Den afdøde er, klædt i sit tøj, lagt til hvile på et blødt leje af dyreskind bredt ud over et lag af enghø. Vi har vel lov at formode, at også de levende har nyt godt af en lignende sengeopredning.

Den omtalte prøve indeholder desuden mange rester af smådyr, insekter og ledorme. På tøjets inderside er iagttaget menneskelus som fig. 9, der dog er fra en anden grav i Sejlflod. Levestedet, i klædedragten, afslører, at der må være tale om kropslus og ikke hovedlus, der ligner den anden særdeles meget og ofte regnes til samme art. Menneskelusene fra Sejlflod er de ældste kendte danske eksempler på denne parasit, som menes at have været vor trofaste følgesvend siden tidernes morgen. Yngre fund stammer fra nordboerne i Grønland, det middelalderlige Ribe samt de grønlandske Qilakitsoq-mumier fra omkring 1460 e.Kr.

Lusenes tilstedeværelse vidner om, at den afdøde, i det mindste i sin sidste levetid, ikke har været alt for omhyggelig med tøjvask og legemspleje. Vi må vel nok tro, at hygiejnen i almindelighed har været bedre: f.eks. hører fintandede hårkamme til tidens almindelige gravudstyr, og som det vil blive omtalt senere, kan andre midler mod utøj også tænkes anvendt.

I ligresterne findes usædvanligt velbevarede kitindele af forskellige insekter, hvoraf de lettest genkendelige er larver og pupper af

Fig. 12. Forkullet ramsløg *Allium ursinum* fra en grav ved Sejlflod. Denne stærkt lugtende plante foragtes i dag, men har tidligere været anvendt til mange formål. 1:0,3. Foto Kit Weiss.

spyfluer, som sidder tæt begravede i huden og i de nedbrudte bløddele. Allerede inden menneskets død vil spyfluerne begynde at lægge deres æg ved legemsåbningerne, og hvis temperaturen er tilstrækkelig høj, sker udviklingen fra æg til voksen flue inden for 16-18 dage; ved koldere temperatur kan den strække sig over måneder.

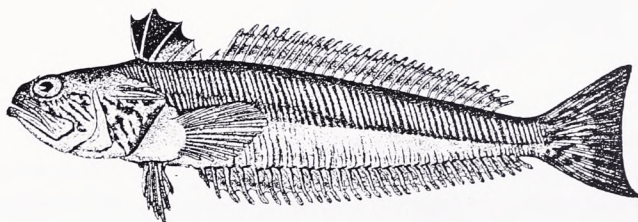
Spyfluerne træffes normalt i sommermånederne; juli kaldtes i gamle dage således for

»ormemåned« på grund af de mange fluelarver. Dødsfaldet er derfor sandsynligvis sket i den varme årstid. Hvor længe liget har ligget inden begravelsen, vil måske kunne afgøres gennem en nøjere bestemmelse af den øvrige insektfauna, idet forskellige arter af fluer, biller og mider invaderer liget i takt med forrådnelsesstadijerne.

I gravene er gjort fund af andre dyre- og planterester, hvis funktion er vanskeligere at forklare. David Robinson har bestemt 2 forkullede ramsløg, som lå i to grave (fig. 12-13). Denne stærkt lugtende løgplante, der kom til landet med de første bønder for 6.000 år siden, har været benyttet til allehånde formål op til nutiden. Rå løg, brændte løg og saft af vilde løgplanter og hvidløg er ikke blot brugt som krydderi i maden. Løg blev tillige benyttet som bekæmpelsesmiddel mod muldvarpe, snegle og utøj; på Sydfyn gik ramsløg således under navnet »loppeløg«. I medicinen anvendtes løg mod smerter, indvoldsorme, hugorme- og insektbid og meget mere. Knuste rødder og blade af ramsløg kunne lægges på stik af fjæsingens torn. Af de mange andre anvendelsesmuligheder skal nævnes brugen af overskårne eller brændte løg for at bedre stueluften, hvor der var spædbørn eller syge folk.

Fig. 13. Ved Sejlflod kan ramsløg have været benyttet mod menneskelus og stik af fjæsingens giftige torn. Efter J. Lid: *Norsk og svensk flora*, 1963; H. Mourier & O. Winding: *Vilde dyr i hus og hjem*, 1975 og C. V. Otterstrøm: *Danmarks Fauna II*, 1912.

Hvilken rolle ramsløg har spillet i jernaldersamfundet ved Sejlflod er ukendt, men behandling af to lidelser kan have været aktuel. Den ene er luseplagen og den anden stik af fjæsing, en fiskeart som trods sin giftighed har været fanget hyppigt ifølge zoologiske undersøgelser af knoglefund fra hustomterne (fig. 13). Det har næppe været vanskeligt at finde ramsløg til brug for lindrende salver; planten vokser i dag på frugtbar muld i skove langs Jyllands østkyst og Limfjordens sydbred.

De naturvidenskabelige undersøgelser af trærester og organiske levn har bragt os ny viden om, hvad der i 4.-5. århundrede e.Kr. kom med den døde i graven. Selv små og tilsyneladende ubestemmelige prøver har vist sig at indeholde ofte overraskende informationer om livet i jernalderen. Målet har ikke blot været at hæfte en botanisk eller zoologisk etikette på materialerne, men i lige så høj grad at belyse deres værdi for den kulturhistoriske forskning.

Resultatet af analyserne afslører, at det, man oftest finder bevaret, lerkar, jernknive og smykker, kun giver et begrænset billede af, hvad der engang omgav den døde. Mange jernaldergrave kan have været lige så indholdsrige som de enestående fund fra ældre bronzealders egekister. Undersøgelsesresulta-

terne berører mange sider af samfundslivet i 4.-5. århundrede e.Kr.; de fortæller om menneskets udnyttelse af træer og planter og giver små indblik i befolkningens daglige hygiejne, i håndværket, i sociale forskelle, forbindelserne til omverdenen og ikke mindst i omsorgen for de døde.

NOTE

Følgende personer takkes for oplysninger og anden hjælp ved behandlingen af materialet fra Præstestien og Sejlflod: Palle Siemen, Esbjerg Museum, Frances Roberts, Konserveringscentret i Ølgod, Claus Dam, Moesgård, og Jens N. Nielsen, Aalborg historiske Museum. Tekstiler er bestemt af Lise Bender Jørgensen, frø af David Robinson, Nationalmuseet, og fisken af Inge Bødker Enghoff, Zoologisk Museum, København.

LITTERATURLISTE

- Brøndegård, V. J.: *Folk og Flora. Dansk etnobotanik*. 1-4, 1978-80.
- Malmros, C.: »Vikingerne brug af træ – Grimstrupgraven«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1987. (English summary).
- Nansen, P.: »Parasitter i arkæologiens tjeneste«, *Naturens Verden* 1987, nr. 6.
- Nielsen, J. N.: »Sejlflod«, *Skalk* 1987, nr. 4.
- Nielsen, J. N. & Rasmussen, M.: *Sejlflod – en jernalderlandsby ved Limfjorden*, Aalborg historiske Museum. 1986.
- Robinson, D. & Siemen, P.: »En kopfuld korn«, *Skalk* 1988, nr. 4.
- Robinson, D. & Siemen, P.: »A Roman Iron Age Funerary deposit from Præstestien, southwestern Jutland, and the early cultivation of rye in Denmark«, *Antiquity*. Vol. 62.1988.

ENGLISH SUMMARY

Iron Age Graves under the Microscope – examination of organic materials from Præstestien and Sejlflod, Jutland

In this paper I shall present the preliminary analysis of wooden artefacts, coffins, corpses, parasites and plant macrofossils from two cemeteries from the 4th-5th. century A.D. In the graves, wood was preserved as rusted incrustations, as charcoal and as uncarbonised fragments which were heavily decomposed. Plant and animal tissues were frequently extremely well preserved most probably due to the presence of toxic copper compounds from bronze ornaments.

PRÆSTESTIEN (7 km NW. Esbjerg): Three types of knife shafts were found (fig. 3, from left to right). 1: simple shafts of branch wood from hazel *Corylus* and apple *Pomaceae*. 2: elaborate shafts of split wood of ash *Fraxinus*, maple *Acer*, yew *Taxus*, alder *Alnus* and elm *Ulmus*. 3: shafts of horn.

Wood of aspen *Populus* was preserved on 4 staples (fig. 2&4). The function of these must have been the repair of a fissure in a 1.70 m long wooden carrying tray, obviously a substitute for a coffin.

SEJLFLOD (10 km SE. Ålborg, fig. 6): The coffins were as a rule made of planks of oak *Quercus* and were assembled in the base of the grave without the use of nails (fig. 7).

Knives with shafts made of wood and horn (fig. 8) seem to belong to the same types as at Præstestien (fig. 3). In addition a shaft of spindle tree *Euonymus sp.* was found.

Axe and spear shafts were made of ash *Fraxinus*. An arrow shaft of pine *Pinus cf. sylvestris* was also found, but there were no traces of the archers bow, which might have been a longbow of yew wood of the same kind as in the sacrificial weapon deposits found in several Danish bogs. According to these and other finds from 200-600 A.D., yew was very popular for bows and selected wooden objects in Denmark. Presumably wild trees were as infrequent then as they are today and the wood was most likely imported from southern Sweden and Norway, as were other items from this time.

One sample of organic material shows a microstratigraphy from top to bottom (fig. 10-11).

1: layers of woollen textile held together by a bronze fibula. 2: decomposed human tissue. 3: textile (rear of the garment). 4: animal hide with the hairy side up. 5: hay containing a seed of *Eleocharis palustris*.

From the textiles, the oldest Danish human lice *Pediculus humanus* were recorded (fig. 9 from another grave). The decomposed corpse also contained larvae and puparia of flies as well as of other insects and worms. The presence of flies indicates a summer burial and further examination of the fauna may show how long the body lay prior to inhumation.

Carbonised bulbs of ramsons *Allium ursinum* were found in two graves (fig. 12-13). In ethnobotanical accounts ramsons is recorded as combatting parasites and vermin and as a medical remedy for the sting of the poisonous fish, the weever *Trachinus draco* (fig. 13). The inhabitants at Sejlflod probably suffered from both these plagues as lice were found in the cloth from their graves and many weever bones are recorded from the refuse in their houses.

Med hilsen fra Brede

Status over 20 udstillinger med 2.584.405 besøgende

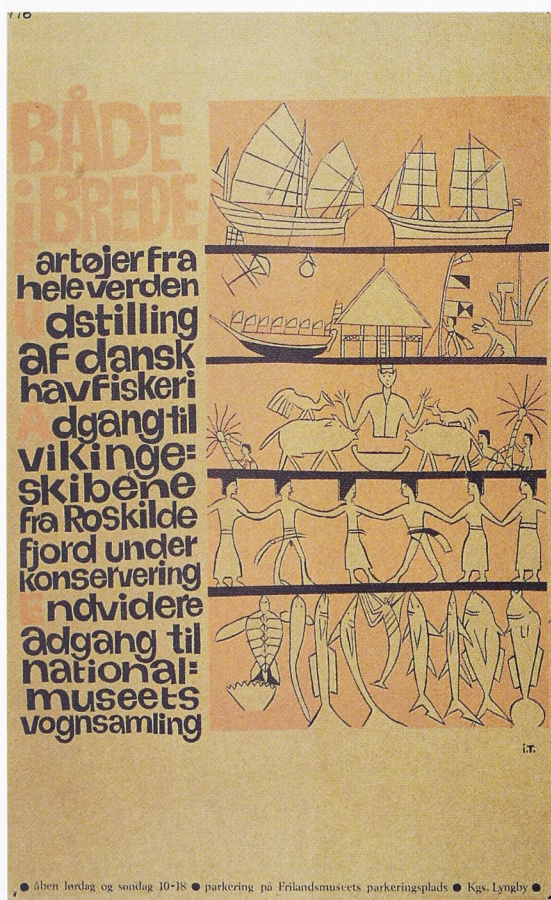
Af LARS HAASTRUP OG BODIL BUNDGAARD RASMUSSEN

I 1966 begyndte Nationalmuseet sin udstillingsvirksomhed i Brede nord for København. Museet havde erhvervet de gamle fabriksbygninger fra Klædefabrikken, og der var lagt store planer for anvendelsen af dem. Forholdene udviklede sig imidlertid således, at en del af planerne aldrig lod sig realisere og andre blev ændret undervejs. De store sommerudstillinger i Brede kom dog til at leve og udvikle sig i mere end 20 år.

I Brede fik man helt nye udfoldelsesmuligheder. Der var god plads til udstillingerne, og

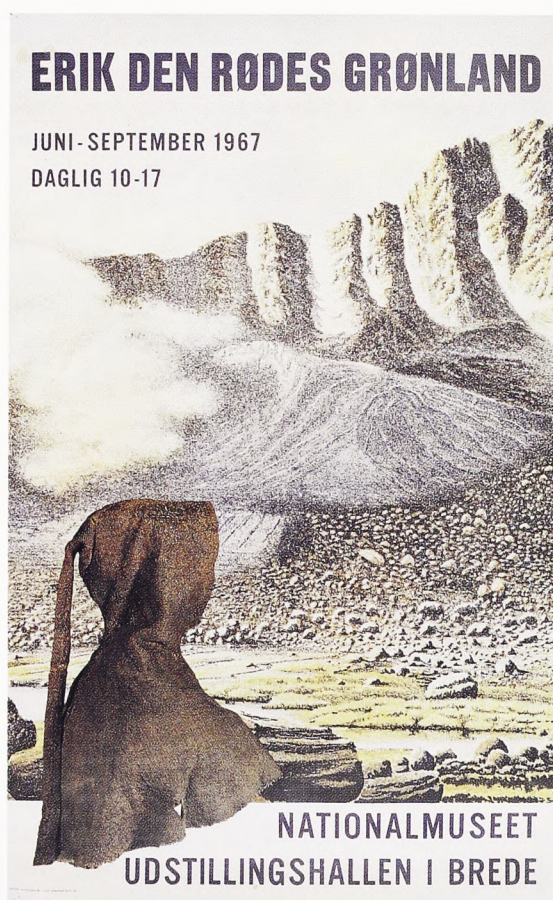
det var en helt ny mærkelig fornemmelse, men også meget inspirerende for museumsfolkene. De første skridt blev taget med de enkle udstillinger »Både i Brede« i 1966 og den lidt mere ambitiøse »Erik den Rødes Grønland« i 1967.

Men det var først med udstillingen i 1968, at »Bredeudstillingerne« for alvor blev født. Udstillingen »Den hellige mose« lagde grunden til den specielle stil, som kom til at kendetegne udstillingerne i Brede gennem de næste 20 år. »Den hellige mose« fortalte om moser-

Besøg i alt
Besøg pr. dag

8.760
90

Besøg i alt
Besøg pr. dag

26.360
258

Fig. 1. Panorama af højmose. Mosebunden er opbygget af tørvemos og lyng foran den malede baggrund. I mosen et »moselig« og kopier af pladerne fra Gundestrupkedlen, lagt som de blev fundet i mosen. Den hellige mose, 1968.

nes historie og arkæologi. Et væsentligt indslag i udstillingen var to moser: Naturalistiske gengivelser af mosens to ansigter, højmosen og lavmosen (fig. 1). Disse moser blev publikums favoritter, og alle naturalistiske miljøer i senere Bredeudstillinger kom i husets jargon til at hedde »moser«. Lige siden har det været umuligt at diskutere udstillingsideer, uden at nogen har spurgt til »mosen«. Udstillingen var i øvrigt meget avanceret for sin tid i anvendelsen af teknologi. Der var næsten ingen tekst, publikum blev ledt gennem scenerierne af en stemme over højtaleranlægget, og et stereofonisk lydanlæg sørgede for stemningsfulde baggrundslyde.

»Mosen« var nok naturalistisk, men den var også noget mere. I Nationalmuseets Arbejdsmark 1970 karakteriseres den således: »Efterhånden er »mosen« blevet et symbol på noget ikke helt forklarligt, noget, der appellerer mere til følelse og fantasi end til saglig udredning. Man kunne kalde det udstillingens »sjæl«, men det er nu så højtideligt igen. »Mosen« er på alle måder mere jordnær.«

Udstillingen i 1969 »Vore bedsteforældres tid« genoptog interiørprincippet, som grundlæggeren af Dansk Folkemuseum, Bernhard Olsen havde skabt i forrige århundrede. Køkken, stuer og butikker blev genskabt, som vore bedsteforældre havde oplevet dem. Det var en udstilling, som i rigt mål trak på museets store magasiner. Vore permanente udstillinger slutter omkring 1860, men der er samlet meget siden da, og det kom nu frem i dagens lys. Hovedvægten var lagt på tiden omkring århundredskiftet, og alle hjælpemidler var taget i brug i formidlingen. Publikum tog denne udstillingsform til sig, og »Vore bedsteforældres tid« fik over 100.000 gæster (fig. 2). Den lille bog, som fulgte udstillingen, vandt publikums bevågenhed, og den har måttet genoptrykkes flere gange. De stigende besøgstal i Brede var meget opmuntrende og blev taget som udtryk for, at man var på rette vej.

De gode erfaringer fra den ny type udstillinger gav mod på at satse større, og i 1970 åbnedes den femte udstilling »Buddhas Vej«. Den blev et højdepunkt i Bredeudstillinger-

Fig. 2. Vore bedsteforældres tid, 1969, hvor nostalgien blomstrede.

MAJ - SEPTEMBER • DAGLIG 10-17

**DEN
HELLIGE
MOSE**

NATIONALMUSEET I BREDE

Besøg i alt
Besøg pr. dag

62.952
473

VORE BEDSTEFORÆLDRES TID

DAGLIG 10-17
TIRSDAG OG TORSDAG
AFTEN 19-22

**NATIONALMUSEET
BREDE**

15 MAJ - 28 SEPTEMBER

Besøg i alt
Besøg pr. dag

103.982
770

Fig. 3. Mediterende og syngende munke i meditationssalen, som var et af publikums yndlingssteder på udstillingen Buddhas Veje, 1970.

Fig. 4. Strandlivet nydes – uden at kroppen får for megen sol! For sportens skyld, 1972.

nes historie og en publikumssucces, som det skulle tage år at overgå (fig. 3). »Buddhas Veje« var på alle måder større. Det anvendte areal blev fordoblet ved at indrage lokaler til skolestuer, forhal, biograf m.m., og udstillingen omfattede emnemæssigt et helt kontinent og favnede 2500 år. I alt udnyttede man nu 1.800 m² og gav desuden det hele en flot start ved at lave indgang til udstillingen gennem parken. Det var en udstilling som både i sit emne og sin form talte tidens sprog. Mange vil sikkert huske den og huske den røde Buddha-hal, udstillingens »mose«, som bød gæsterne indenfor, når de havde taget skoene af, og derpå lod det være op til den enkelte at finde oplevelsen, mens buddhistisk musik og sang vekslende med korte foredrag fyldte rummet. Børn byggede borge af de bløde puder og mange unge mennesker tilbragte tiden i meditationsstilling, nogle endog den ene dag efter den anden.

Besøg i alt
Besøg pr. dag

183.230
1.206

»Buddhas Veje« var den første af den slags udstillinger, som skulle blive en slags varemærke for Brede. Udstillinger, som gjorde noget fjernt nærværende, gav publikum store oplevelser og nye erkendelser. Asien, Latinamerika, Kina, Japan, Brasilien, Afrika, Indonesien ..., religion, politik og sociale forhold, historie og kultur – alle emner blev taget op, og den store positive interesse, udstillingerne altid er blevet mødt med, svarer dårligt til den frygtsomhed over for det fremmede, som desværre er kommet til at præge sider af livet i Danmark i dag.

Vekslende med de etnografiske udstillinger gennemførtes en række tema-udstillinger, som krævede medvirken af både mange afdelinger på museet og mange institutioner og enkeltpersoner i omverdenen.

I »Klæ'r skaber folk« i 1971 blev dragter behandlet efter funktion og ikke fremvist ordnet efter tid og sted. Udstillingen ville ind bag

Besøg i alt
Besøg pr. dag

138.317
898

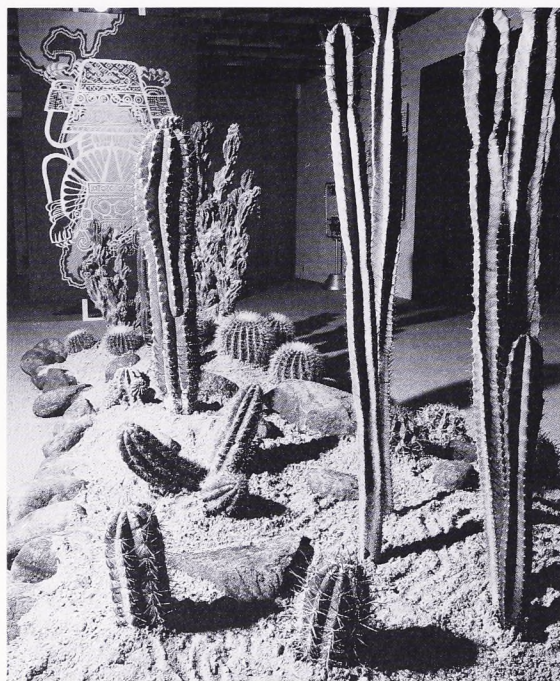

Fig. 5-6. En kaktushave mødte publikum ved indgangen, og i parken ventede små marsvin. Den hvide gud, 1973-74.

dragterne: hvad fortæller tøjet, hvorfor har man til alle tider lagt vægt på, hvordan man klædte sig på?

I 1972 kastede museet sig ud i sin hidtil største opgave, men ramte denne gang ikke plet. »For sportens skyld« var en mammutpræstation med deltagelse fra næsten hele museet, mange idrætsorganisationer og en lang række privatpersoner (fig. 4). Også den tekniske side af udstillingen krævede alle mand af hus, snedkere, malere og elektrikere assisteret af ekstra personale. Audiovisuelle hjælpemidler var udnyttet endnu mere end hidtil, en diasserie i tegneseriestil fortalte om sportens oprindelse, og en række korte diasserier viste mange forskellige sportsgrene. Fra højttalerne kom de rigtige baggrundsløde udstillingen igennem, og ældre radioudsendelser og samtidige fjernsynsudsendelser indgik som udstillingsstykker. 1972 var før kondikulturen og elitesporten tog magten, og publikumstilstrømningen stod ikke mål med anstrengelserne. Sport var noget, man dyrkede eller så i tv – ikke noget, man gik på museum for at opleve, i hvert fald ikke i 1972.

I årene 1973-79 medførte museets ressourcemæssige og økonomiske situation, at man kun kunne gennemføre fire udstillinger, såle-

des at forstå, at tre af udstillingerne blev vist i to år. »Den hvide gud« i 1973 om Latinamerika blev en overvældende succes med 1.669 gæster pr. dag (fig. 7). Både Zoologisk Have og Botanisk Have bidrog til udstillingen. Fra Botanisk Have kom karakteristiske planter, og fra Zoologisk Have fik man marsvin, peberfugle, amazonpapegøjer og en lama, som kunne opleves i parken (fig. 5-6). Det flotte besøg betød dog ikke automatisk, at udstillingen kunne bære en sæson til. Genåbningen i 1974 blev ikke nogen publikumssucces, og man kunne nok have ønsket, at den første sæson havde været noget længere. Økonomien havde udskudt åbningen i 1973 til august, og det var givetvis med til at skabe den store trængsel på udstillingen – et fænomen, som ikke kun er positivt. Alle gæster skal jo helst gerne både kunne se og opleve en udstilling. Sporene skræmte dog ikke, og også de store temaudstillinger »Det daglige brød« i 1976 og »Det farlige liv« i 1978 stod i to sæsoner. Historien gentog sig: Stort besøg i første sæson og beskedent i anden.

Brede-udstillingerens 10-års jubilæum blev fejret i 1975 med den hidtil største udstilling »Kina – riget i midten«. Hver krog i det store bygningskompleks var udnyttet til udstilling,

Fig. 7. Indianerliv i Sydamerika.
Den hvide gud.
1973-74.

NATIONALMUSEET

**SPORTEN
GENNEM 4000 ÅR**

Sommerudstillingen i Brede åben til 29 okt. 1972
daglig 10-17 tirsdag og torsdag tillige 19-22

Besøg i alt
Besøg pr. dag

67.479
435

Nationalmuseet i Brede
August - oktober 1973 Daglig 10-17
Tirsdag og torsdag aften tillige 19-22

**DEN
HVIDE
GUD**

og mennesker i Latinamerika

Besøg i alt (1973) 143.549
Besøg pr. dag 1.669

(1974) 72.851
344

Fig. 8. Kejseren af Kina tager imod. Kina – riget i midten, 1975.

undervisningslokaler, kiosk og cafeteria. Udstillingen byggede dels på de rige kinesiske samlinger i Nationalmuseets Etnografiske Samling, dels på genstande hentet hjem fra dagens Kina. Derved kunne både det historiske Kina og det aktuelle Kina skildres (fig. 8). Der var i 1974 indledt et samarbejde med den kommunale institution Skoletjenesten, og ved Kina-udstillingen kom det pædagogiske arbejde for alvor i gang. Der var udarbejdet undervisningsmaterialer, både skriftlige og audiovisuelle, og der var nu også undervisningslokaler til rådighed. I årenes løb har utallige skoleklasser nydt godt af udstillingerne i Brede; et besøg her har næsten været et fast punkt på programmet for mange lærere, også selv om emnet måske ikke lige faldt sammen med den officielle læseplan.

»Kina – riget i midten« levede videre efter Brede og blev i 1976 med stor succes vist i Viborghallen.

Udstillingerne »Det daglige brød« og »Det farlige liv« var tema-udstillinger, som prøvede

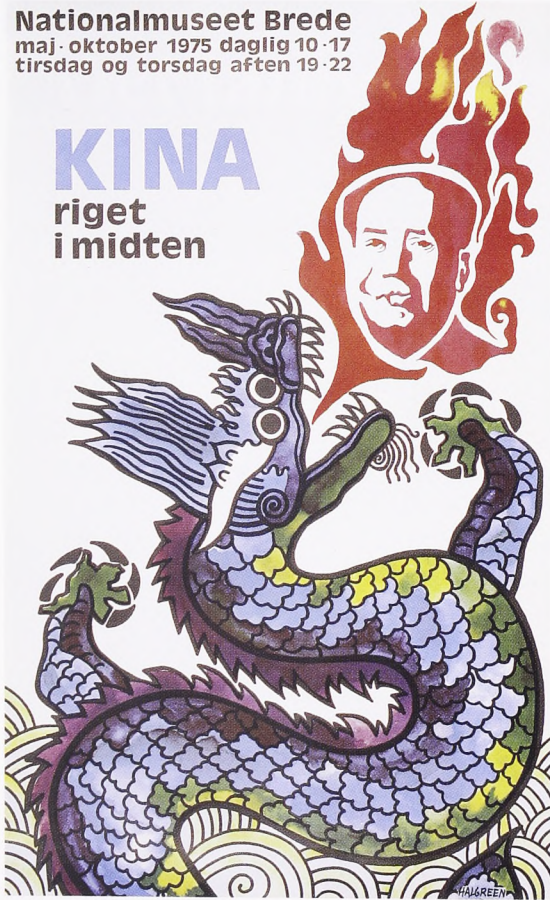
at anskueliggøre store emner: Landbrugets opståen og udvikling, og landbrugets stilling i industrialiserede lande og i udviklingslande var emnet for den første. Et emne som krævede store mængder af konkrete informationer formidlet til publikum. Emnet for den anden – sygdommene og lægekunstens historie – var lige så omfattende og stillede store krav til arrangørerne (fig. 9). Der var i årenes løb eksperimenteret en del med de »oplysende elementer« i udstillingerne, tekster, automatiske omvisninger, almindelige diasserier, store diasshow, diastegneserier osv. Hver udstilling talte sit eget sprog og anvendte de forskellige muligheder på sin egen måde. Der er f.eks. utrolig mange måder at lave sine tekster på, skal de være korte eller lange, lette eller svære, pædagogiske eller poetiske, skal de stille spørgsmål og give svar, eller blot stille spørgsmålene og overlade til læseren at overveje svarene, skal de være konstaterende eller kritiske, ja, man kunne blive ved. Utallige er de timer, der er gået med at diskutere tekst-

Fig. 9. En af de lodrette bøger! Det daglige brød, 1976.

Nationalmuseet Brede
 maj- oktober 1975 daglig 10-17
 tirsdag og torsdag aften 19-22

KINA
 riget
 i midten

Besøg i alt
 Besøg pr. dag

177.706
 1.045

Nationalmuseet i Brede
 maj-oktober 1976 · daglig 10-17 tirsdag og torsdag f.illige 19-22

**DET
 DAGLIGE
 BRØD**

Besøg i alt (1976) 120.097
 Besøg pr. dag 737

(1977) 31.645
 177

Fig. 10. Det farlige liv, 1978-79, var præget af store plancher og megen tekst, men indeholdt også en tro kopi af en gade i København fra koleraåret.

Fig. 11. Mennesket og maskinen, 1980. Her måtte nødvendigvis indgå diverse »tryk selv« apparater, som især appellerede til børnene.

problematik, med at skrive, skrive om og skrive om. Det lykkes sjældent i første forsøg at ramme det mål, man har sat sig. Fra Bredeudstillingerernes start var det en ambition at give oplevelser og oplysning i en integreret helhed. Men undertiden tog pennen magten fra de fine målsætninger og var ikke til at standse. Det var noget i den retning, der skete ved »Det daglige brød« og »Det farlige liv«, som fik tilnavnet »de lodrette bøger« (fig. 10). Det var ikke en farbar vej, og alle senere udstillinger undgik da også at falde i den fælde.

1980erne begyndte med endnu en temaudstilling, den lidt upåagtede »Mennesket og maskinen«, som fortalte om de revolutionerende forandringer i 1800-tallet, da maskiner begyndte at erstatte menneskelig arbejdskraft (fig. 11). Udstillingen blev ikke publikumsyndling, men det blev til gengæld de følgende års »Vikingerne i England – og hjemme i Dan-

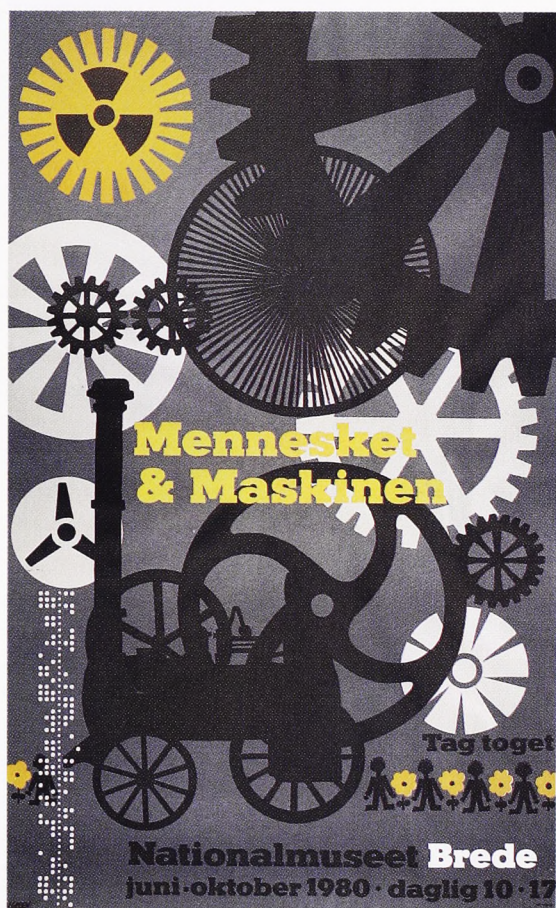
mark«, »Etruskernes Verden«, »Japan« og »Drømmen om Amerika«.

Vikingeutstillingen byggede på de nyeste udgravninger og forskningsresultater i England og Danmark. Den blev lavet i samarbejde med British Museum i London og museet i York, hvorfra en stor del af materialet kom. Udstillingen kom til at bestå af en engelsk del med nye fund fra York, som satte fokus på genstandene, og en dansk del i Brede-tradition, som fortalte om vikingernes liv og hverdag. Den engelske del blev om efteråret vist på Moesgård ved Århus, mens den danske blev stående en tid til glæde for mange skoleklasser, der ellers ville være gået glip af et besøg i Brede, da udstillingen allerede lukkede i begyndelsen af august.

»Etruskernes Verden« var ikke et samarbejde ud over landegrænser, men et samarbejde mellem de tre museer i København,

Besøg i alt (1978) 135.971 (1979) 28.290
Besøg pr. dag 913 301

Besøg i alt 90.088
Besøg pr. dag 634

Fig. 12. Det etruskiske tempel genskabt i Brede. Etruskernes Verden, 1982.

**VIKINGERNE
I
ENGLAND OG HJEMME
I DANMARK**

Nationalmuseet i Brede | Moesgård, Århus
11. april - 16. august 1981 Daglig 10-17 | 5. september - 31. december 1981 Daglig 9-17

Besøg i alt
Besøg pr. dag

175.772
1.397

ETRUSKERNES VERDEN

NATIONALMUSEET I BREDE
20. maj - 24. oktober 1982 Daglig 10-17
I samarbejde med Ny Carlsberg Glyptotek og Thorvaldsens Museum
Tag toget til Brede. Linie A til Jægersborg. Skift til Nærumbanen

Besøg i alt
Besøg pr. dag

161.000
1.019

Fig. 13. Udstillingsgæster på sightseeing i den japanske gade. Japan, 1983.

som har etruskisk materiale, Thorvaldsens Museum, Ny Carlsberg Glyptotek og Antiksamlingen på Nationalmuseet. Det gådefulde folk skulle afmytologiseres, arkæologernes viden om etruskerne gøres tilgængelig, og det døde folk gøres levende. Det skete i en stort anlagt udstilling med omfattende præsentationer af genstande fra de rige samlinger og dristige rekonstruktioner af boliger, grave og templer (fig. 12). Et dramatisk lysbilledshow fortalte om etruskernes religiøse forestillinger.

I forbindelse med denne udstilling begyndte man et nyt eksperiment – det rigt illustrerede temamagasin. Bredeudstillingerne var hidtil blevet ledsaget af en beskeden temabog, som uddybede udstillingens emne. Nu brød man med denne tradition, erstattede bogen med et blad i magasinformat med en serie artikler, korte og lange, videnskabelige og kuriøse og alle illustreret med et væld af farvebilleder. Heftet fik to klammer i ryggen og blev til stor forbauselse for nogle trykt i 20.000 eksemplarer – som alle blev solgt!

1983 blev igen et etnografisk år i Brede. »Japan« gav en introduktion til landets historiske og kulturelle udvikling, illustreret ved en smuk præsentation af Etnografisk Samlings japanske genstandssamling, og behand-

Besøg i alt
Besøg pr. dag

204.255
1.195

Fig. 14-15. Nyankomne kigger fra Ellis Island ind mod det forjættede land, hvor mange ofte fristede en kummerlig tilværelse i New Yorks slum, før turen gik videre vestpå. Drømmen om Amerika, 1984.

lede derpå det moderne Japan. En sammenstilling af fortid og nutid, som skulle anskueliggøre, hvorledes tradition og fornyelse går hånd i hånd i Japan (fig. 13). »Japan« blev ledsaget af et stort aktivitetsprogram. Der var skiftende former for optræden og demonstrationer i hele udstillingsperioden, enten i Brede eller på museet i København. Der blev demonstreret ikebana-»blomsterkunst«, kalligrafi og go-spil. Den traditionelle teeceremoni blev udført af en temester i det tehus, som stod på udstillingen, og japanske dragemestre fløj med drager i parken. I samarbejde med Københavns Internationale Teater opførtes en række teaterforestillinger i Brede og på københavnske teaterscener, og i løbet af sommeren afholdt flere af Københavns museer udstillinger med japanske temaer – det blev nærmest et »Japan-år« i København. Måske ikke mærkeligt, at udstillingen blev en ny pu-

blikumsrekord med 204.255 gæster. Også denne udstilling flyttede vestpå, idet den indledende del, Etnografisk Samlings Japansamling, blev vist på Moesgård ved Århus det følgende år.

I 1984 tog museet endnu en ny udfordring op: Ideen om at visualisere »drømmen om Amerika« – den udvandring til Amerika, som fandt sted i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Det betød, at udstillingsgruppen måtte over Atlanten flere gange for ved selvsyn at opleve de områder i Midtvesten, som blev hovedmålet for den danske udvandring, og opsøge efterkommere af danske udvandrere. En stor del af udstillingsgenstandene måtte nødvendigvis også hentes hjem ved lån fra de danske familier »over there« samt fra amerikanske museer. Udstillingen fulgte udvandrerne fra de forskellige egne af Danmark til København, til Larsens Plads og om bord i Amerikabådene. Efter ankomsten til det forjættede land gik turen via Ellis Island og for de fleste, efter en vanskelig tid i New York, videre vestpå, hvor størstedelen af danskerne slog sig ned (fig. 14-15). Udstillingen sigtede på totaloplevelsen. Det medførte en lang række meget krævende rekonstruktioner til illusionens fuldkommengørelse. Også denne udstilling vandt publikums gunst, og en ny rekord var i hus, 210.436 gæster. Her er det måske værd at bemærke at ca. 60.000 var skolebørn, en fordobling i forhold til det normale tal for skolebesøg. »Drømmen om Amerika« blev produceret i samarbejde med Forhistorisk Museum på Moesgård ved Århus, hvor den blev vist i 1985 med lige så stor succes. Dele af udstillingen rejste derefter til USAs vestkyst og indgår nu i Museum of Nordic Heritage i Seattle.

»Drømmen om Amerika« var nok en stor publikumssucces, men det var også en kostbar succes. Hvor »Japan« som den første udstilling endte med et mindre overskud, sluttede »Drømmen om Amerika« med et dundrende underskud. Det kom desværre til at påvirke næste års udstilling. Der var lagt op til at fejre Dansk Folkemuseums 100-års jubilæum med en stort anlagt udstilling, men under indtryk af den økonomiske øretæve fra 1984 blev det pålagt arrangørerne at skære ned på ambitionerne, for at museet ikke endnu en gang

Besøg i alt
Besøg pr. dag

210.551
1.283

Fig. 16. Mangfoldigheden i museumsarbejdet symboliseret ved den store genstandspyramide. Det er Danmark, 1985.

skulle blive nødt til at opsure et underskud. Museets forringede økonomiske situation tillod ikke nye kostbare eksperimenter. Havde krisen kradset før, bed den nu. Opbremsningen kom naturligvis til at præge resultatet. Udstillingens idé måtte omarbejdes og formen tilpasses den ny situation. »Det er Danmark« blev gennemført på et begrænset areal, og der blev satset mere på antydninger og symbolværdi end på det kendte naturalistiske princip (fig. 16). Publikums dom var klar. Besøget faldt til 120.000, dog stadig et ret anseligt tal.

Nu kunne det se ud, som om en udstilling kun anses for en succes, hvis den får et stort

besøg, men sagen er mere nuanceret. Der er ganske vist både i og uden for museet en tendens til at tillægge besøgstillene meget stor værdi. Men mange andre ting end udstillingen selv spiller en rolle for, om folk vælger at besøge den. Der kan peges på mange faktorer, som spiller ind: Er emnet i tidens ånd, er pressens modtagelse god, dækker fjernsynet den festlige åbning og følger den op med en seriøs udsendelse, giver budgettet mulighed for egentlig markedsføring i form af annoncekampanjer og farvestrålende brochurer, hvor mange andre store arrangementer er man i konkurrence med osv. osv. Det er slet ikke så ligetil at finde en forklaring på, hvor-

Fig. 17. Den første container kommer hjem fra Brasilien. Efter mange timers arbejde var den tømt og kasserne åbnet – men ak! Alle kasserne var fulde af fine velduftende tobaksblade. Den rigtige container stod stadig i Frihavnen! Brasil 86.

for nogle udstillinger får et overvældende besøg og andre et mere beskedent. I Bredeudstillingernes barndom lå en stor del af forklaringen på de høje publikumstal i den ny og anderledes udstillingsform. Men nu 20 år efter starten så verden anderledes ud. Mange museer havde ladet sig inspirere af Brede, og nye store udstillingsarrangementer andre steder var kommet til. Der blev bejlet til publikums gunst fra mange sider. For at få noget mere præcist at vide om, hvad en udstillingspublikum mener om det, de oplever, blev det besluttet at knytte en egentlig publikumsundersøgelse til udstillingen i 1986.

Emnet for 86-udstillingen blev Brasilien, og allerede i titlen var tonen slået an, »Brasil 86«. Det var ikke en historisk præsentation, men en udstilling, der satte fokus på Brasilien i dag. Og den gjorde det ikke ved hjælp af store rekonstruktioner, men spillede i høj grad på genstandenes symbolværdi og egen udsagnskraft. To store containere fulde af alverdens ting blev samlet ind i Brasilien og sejlet hjem (fig. 17). Ved hjælp af disse tegnedes en skitse af landet i dag, af tilværelsen for det store flertal – de der har mindst. Det var ikke et forsøg på at genskabe Brasilien i Brede, men på at vise en side af den brasilianske nutid, som udstillingsproducenterne så den. Man

Besøg i alt
Besøg pr. dag

120.912
766

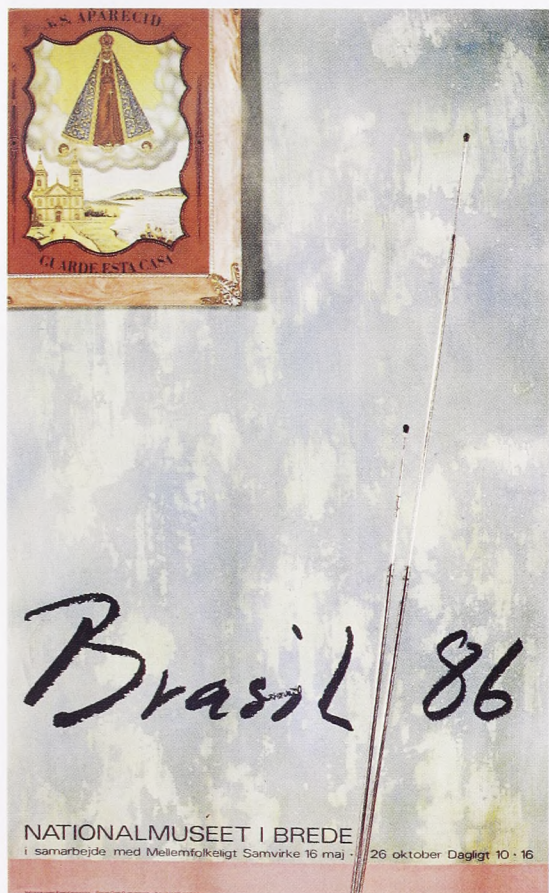
Fig. 18. Klenodier fra Kunstkammeret dannede sammen med hollænderen Eckhouts malerier fra Brasilien fra 1600-tallet optakten til Brasil 86, 1986.

Fig. 19. Kontrasterne mødes: et kig fra det grønne frodige Amazonas til storbyernes slum. Brasil 86, 1986.

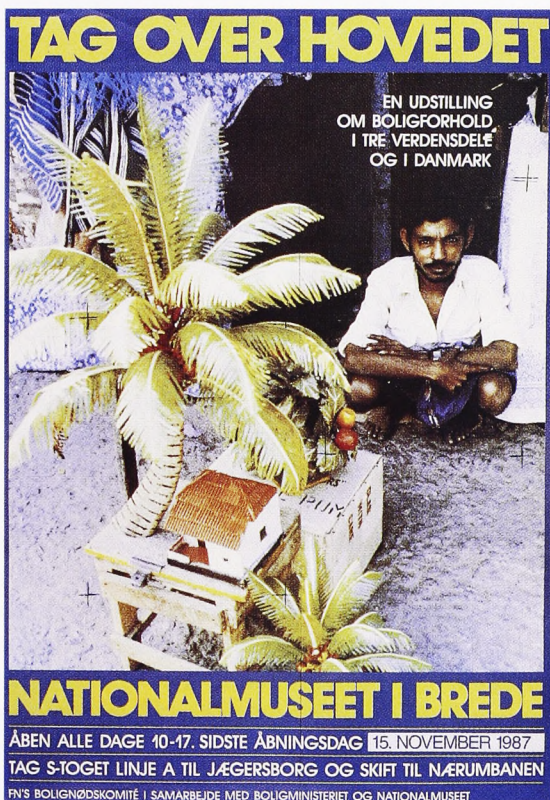

Fig. 20. Den helt autentiske udstilling: Et hus hentet fra Djakartas slum til venstre og bræddeskur bragt hjem fra Kenya midt i billedet. Tag over hovedet, 1987.

Besøg i alt
Besøg pr. dag

96.037
585

Besøg i alt
Besøg pr. dag

100.474
1.141

Fig. 21. Bønderne er trætte af hoveri og ladefoged: hjulakslen er »desværre« brudt sammen under det store hølæs. På Herrens Mark, 1988.

ville ikke blot illustrere, men give sit eget bud. Det var en bevidst eksperimenteren med udstillingsmediet væk fra de store naturalistiske scenerier og væk fra en fastlagt vej gennem udstillingen, kun lidt tekst, men mange syns- og lydindtryk (fig. 18-19).

Udstillingen fik »kun« 96.000 gæster. Var det derfor en fiasko? Det vil mange nok helt automatisk mene. Publikumsundersøgelsen gav et mere nuanceret svar. De gæster, der kom, var i stor udstrækning glade for udstillingen, men der kom bare ikke så mange, og det kan man så begynde at finde forklaringer på. Publikumsanalysen er beskrevet i Nationalmuseets Arbejdsmark 1987 og skal derfor ikke refereres her i detaljer.

I 1987 holdt museets faglige afdelinger en pause fra arbejdet med Brede. FN havde erklæret året for »Bolignødsår«, og der blev

indgået aftale med Boligministeriet om produktion af en udstilling i Brede. Ministeriet nedsatte et sekretariat for Bolignødsåret, som i samarbejde med Nationalmuseets Formidlingssektion udarbejdede udstillingen »Tag over hovedet«. Det var en udstilling i den illusionistiske tradition. Alle genstande var hentet på oprindelsesstedet. Det betød tre indsamlingsrejser til de udvalgte områder, Indonesien, Kenya og Colombia, og tre containere sendt hjem ad søvejen. Et omfattende projekt som stod klar til åbning sidst i maj.

Desværre blev udstillingen et offer for den strejke blandt vagt- og sikkerhedspersonalet, som var startet 1. april. Til det sidste troede alle, at den ville være løst til åbningsdagen, men desværre nej. Det meste af sommeren skulle gå, før dørene kunne slås op den 20. august. På grund af den forsinkede start blev

lukkedatoen udskudt til 15. november, og tilstrømningen var stor fra start til slut.

»Tag over hovedet« levede både i indhold og idé op til visionerne om en Bredeudstilling. Den havde noget på hjerte og fortalte usentimentalt om »det eksotiske fremmede«. Genstande, tekst og billeder, lys, mørke og lyd – alt spillede sammen og intet blev overspillet. Publikum nød det, og for museet selv var det en fin inspiration at opleve andre boltre sig i Brede (fig. 20).

I 1988 blev der fejret to store jubilæer i Danmark: 400-året for Christian IVs tronbestigelse og 200-året for Stavnsbåndets løsning, og Nationalmuseet deltog i begge. Der blev afholdt udstilling om Christian IVs tid i museet i Prinsens Palais, og i Brede fejredes Stavnsbåndets løsning med en storslået udstilling, realiseret ved hjælp af en stor garanti-sum, som Landbrugsrådet bragte til veje.

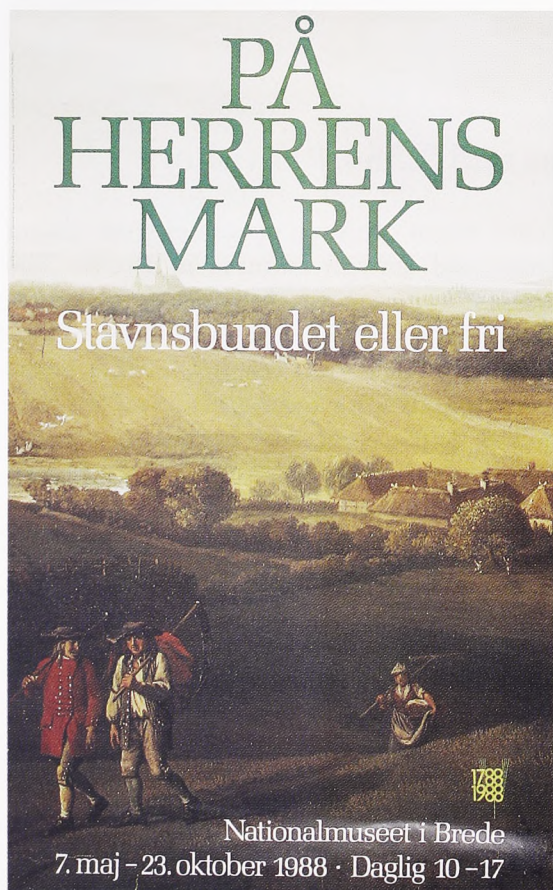
Økonomisk støtte fra fonde, forskellige in-

stitutioner og private firmaer havde i årevis været en nødvendighed for overhovedet at kunne gennemføre de store Bredeprojekter, men aldrig i et omfang som i 1988. Nationalmuseets økonomiske situation gav i 1987 og 88 ikke mulighed for at skyde store summer i Bredeudstillinger, og uden sponsorer var der ikke blevet noget at opleve i Brede. Nu lykkedes det, og udstillingen »På Herrens Mark« blev flagskibet i festligholdelsen af Stavnsbåndsjubilæet (fig. 21). Udstillingen spillede sammen med Frilandsmuseet, idet den tog sit udgangspunkt i landsbyen Fjellerup på Djursland, hvorfra Frilandsmuseet har hentet de imponerende avlsbygninger til herregården Fjellerup Østergård. Frilandsmuseet var allerede i færd med at bygge avlsbygningerne op og åbnede to af de store længer i tilslutning til udstillingen.

Det blev i alt til 20 forskellige udstillinger i Brede fra starten i 1967 til 1988. Ved hver udstilling blev nye idéer og metoder afprøvet. Der blev eksperimenteret med udstillingsmediet og med de audiovisuelle virkemidler bl.a. i det ene mere krævende lysbilledshow efter det andet. Forskellige former for tekstning af udstillingerne blev afprøvet, og der blev eksperimenteret med tilknyttede aktiviteter – koncerter, teaterforestillinger, demonstrationer, film, foredrag og paneldiskussioner, der blev udgivet forskellige former for bøger, og i samarbejde med Skoletjenesten blev der udgivet en bred vifte af undervisningsmaterialer og gjort forsøg med nye undervisningsformer. Også den lille butik, der fra starten hørte med til udstillingerne, skiftede karakter fra år til år og appellerede til publikums købelyst.

Hvert udstillingsprojekt havde sine egne hurdler at overvinde. Arbejdet med Bredeudstillingerne var ikke alene et udstillingseksperiment, det var også et samarbejdseksperiment – hver gang. Mellem 50 og 100 mennesker var direkte involveret hvert år, og det er naturligvis ikke uproblematisk at få så mange mennesker til at trække samme vej. Men det lykkedes hvert år, og der var hele tiden mod og kræfter til at tage nye udfordringer op.

Mange var således i årenes løb med til at sætte deres præg på »Brede«, og her må det gamle ordspil gælde »ingen nævnt – ingen glemt«. Og dog – en tanke skal gå til de to

Besøg i alt
Besøg pr. dag

124.127
730

mennesker, som med deres mod og engagement startede det hele: Til P. V. Glob, der som rigsantikvar udarbejdede planerne til Bredeområdet og gjorde det hele muligt, og til etnografen Werner Jacobsen, der var Bredeudstillingernes egentlige ophavsmand, og som med sin smittende energi og sine visioner om udstillingsmediets muligheder gjorde eksperimentet til en succes.

I skrivende stund er der ikke hektisk aktivitet på tegnestuen og i udstillingshallerne, som der har været i over tyve år på denne årstid, og når dette læses, har en del mennesker måske gået forgæves til Brede. »På Herrens Mark« satte et foreløbigt punktum for særudstillingsaktiviteten i Brede. En epoke i Nationalmuseets historie er slut, og en ny skal til at begynde. Museet har måttet sætte tæring efter næring og har ofret Bredeudstillingerne med tilhørende Formidlingssektion for at kunne koncentrere kræfterne om den store om- og

udbygning, som er planlagt gennem de senere år, og som nu realiseres. I planerne for Nationalmuseets fremtid indgår også omfattende udstillinger i Brede, både mere permanente præsentationer og store skiftende udstillinger. Muligheden for oplevelsesrige udflugter til Brede kommer derfor igen.

LITTERATURLISTE

Nationalmuseets Arbejdsmark, Glimt, 1967-73, 1975-76, 1978.

Nationalmuseets Arbejdsmark 1988, Rigsantikvarens forord. *Nyt fra Nationalmuseet*, nr. 10-11, 1981; nr. 14-16, 1982; nr. 18-19, 1983; nr. 22-23, 1984; nr. 26-28, 1985; nr. 30-32, 1986; nr. 35-36, 1987; nr. 38-39, 1988.

Margrethe Brock-Nannestad: »Nu gider en rigtig udstilling ikke høre mere vrøvl«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1987.

Hver udstillings emne er desuden behandlet i en temabog med udstillingens titel. I disse bøger indgår undertiden også planer over udstillingerne. (En del af bøgerne er udsolgt, men alle findes på biblioteket).

ENGLISH SUMMARY

Greetings from Brede: 20 exhibitions and 2,584,405 visitors

In 1966 the National Museum began to mount exhibitions in Brede, to the north of Copenhagen, in some large factory-halls belonging to a closed-down textile factory which the Museum had acquired. The first exhibitions were small and rather simple, but after a few years the exhibitions had grown into large-scale presentations, and had won a considerable public. The most characteristic element in these exhibitions was the creation of naturalistic panoramas – something which the “old museum” could not offer. In Brede all kinds of media were also used; large slide-shows were an integrated part of almost every exhibition, and appropriate music and other sound effects accompanied the various tableaux.

Many different subjects were treated in Brede, and every year some new type of presentation was tried out. The exhibition in 1970 entitled “The Lord Buddha” was the first of a series of exhibitions, over several

years, which conjured up scenes from distant lands and foreign cultures in Brede. The visitors experienced Asia, Latin America, China, Japan, Africa ..., and all kinds of subjects were dealt with: religion, politics, social conditions, history and culture. And the public was thrilled – in clear contrast to the animosity towards foreign cultures which has become part of daily life in Denmark today.

From the very beginning it was the ambition of the various teams behind the exhibitions to integrate experience and information. This meant in most cases that the amount of written text was kept to a minimum, and other means were used to convey the necessary information – e.g. short “slide-lectures”, cartoons also presented in slides, films, videos and large-scale slide-shows. In a few cases, however, the written text took over and threatened to become a dominant feature. Fortunately this resulted in everyone working hard on the texts so that a reasonable balance

emerged between the presentation of objects and ideas and the written information.

In the Seventies the Museum was forced by economic difficulties on three occasions to run the same exhibition for two seasons. This was not a popular measure, and attendance in the second year dropped drastically all three times. Fortunately from 1980 onwards the Museum was again able to put up a new major exhibition every year, although it became necessary to apply to various foundations and private enterprises to obtain additional funds for the exhibitions.

In the beginning of the Eighties the exhibitions in Brede each year had an audience of almost 200,000 regular visitors and school-groups. A special school-service was attached to the exhibitions and every year around 30,000 school-children visited Brede. One exhibition, "Dreams of America", about the Danish emigration to the States in the last century, was visited by 60,000 school-children of various ages.

Unfortunately financial difficulties hit again in the mid Eighties and the exhibitions had to make do with very limited budgets. Attendances dropped, but in order to get a clearer picture of what the visitors really thought of the exhibition a visitor-analysis was planned for the 1986 exhibition. And – fortunately – it became clear that there are many different factors which determine attendance.

In 1988 the last large exhibition was shown in Brede – at least for some time. The National Museum has ended the "Brede experiment" and turned its resources towards a renovation of the Museum – in Copenhagen and in Brede. Some years from now it should be possible to visit both permanent displays and large temporary exhibitions in the old factory buildings, and we look forward to inviting our audience to new special treats in Brede.

Medarbejdere ved Nationalmuseets Arbejdsmark 1989

Maj Stief Aistrup, konservator, Bevaringssektionen, Nationalmuseet.

Joan F. Davidson, M.A.

Niels Elswing, fotograf, Nationalmuseet.

Lars Friis, museumsinspektør, mag. art., Frilandsmuseet.

Bente Gammeltoft, redaktionssekretær, Nationalmuseet.

Rolf Gilberg, museumsinspektør, mag. scient., Etnografisk Samling, Nationalmuseet.

Rolf Graae, arkitekt, M.A.A.

Jørgen Hein, museumsinspektør, mag. art., Rosenborgsamlingen.

Joan Hornby, museumsinspektør, cand. phil., Etnografisk Samling, Nationalmuseet.

Erik Høvring, forlagsredaktør, mag. art., Nyt Nordisk Forlag.

Lars Haastrup, arkitekt, Formidlingssektionen, Nationalmuseet.

Jørgen Jensen, museumsinspektør, mag. art., Nationalmuseets 1. afdeling.

Jørgen Steen Jensen, overinspektør, cand. art., Den kgl. Mønt- og Medaillesamling,
Nationalmuseet.

Jens Johansen, konservator.

Flemming Kaul, museumsinspektør, mag. art., Nationalmuseets 1. afdeling.

Anne Kromann, museumsinspektør, cand. mag., Den kgl. Mønt- og Medaillesamling,
Nationalmuseet.

Carsten Ulrich Larsen, overinspektør, mag. art., exam. scient., Dokumentationsenheden,
Nationalmuseet.

Lennart Larsen, fotograf, Nationalmuseet.

Bodil Busk Laursen, museumsinspektør, cand. mag., Projektsekretariatet,
Nationalmuseet.

Jørgen Lethan, redaktør.

Elisabeth Munksgaard, museumsinspektør, mag. art., Nationalmuseets 1. afdeling.

Claus Malmros, museumsinspektør, mag. art., Naturvidenskabelig afdeling,
Nationalmuseet.

Søren Møller, restaureringstekniker, Bevaringssektionen, Nationalmuseet.

Karl Søndergaard Nielsen, konservator, Bevaringssektionen, Nationalmuseet.

Mia Okkels, grafisk formgiver IDD.

Olaf Olsen, rigsantikvar, professor, dr. phil., Nationalmuseet.

Bodil Bundgaard Rasmussen, museumsinspektør, mag. art., Antiksamlingen,
Nationalmuseet.

Flemming Rieck, museumsinspektør, cand. phil., Skibshistorisk Laboratorium,
Nationalmuseet.

Erik Skov, museumsinspektør, cand. mag., Nationalmuseets 2. afdeling.

John Nørlem Sørensen, museumshåndværker, Bevaringssektionen, Nationalmuseet.

Ib Varnild, museumsinspektør, cand. mag., Nationalmuseets 3. afdeling.

Mette Westergaard, konserveringstekniker, Bevaringssektionen, Nationalmuseet.

011
258.00

Nationalmuseet
Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck